शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

मञ्जूषा

September, 1961. | १८८३-शकीयाश्विनस्य १६श-वर्षस्य प्रथमा संख्या | Vol. XVI No. 1

मङ्गलाचरणम्

शिवं शङ्करं शम्भुमीशानमीडे ।

आशीः

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु न कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

सर्वतोमुखकल्याणस्य मन्त्रः

French. Tous les jours, à tous points de vue, je vais de mieux en mieux. Emile Coué.

Day by day, in every way, I am getting better and better.

प्रतिदिनं प्रतिविषयमहं भद्राच्छ्रेयान् भवामि ।

दिवसे दिवसे देव सर्वभावेन सर्वतः ।
भवामि श्रेयसः श्रेयान् प्राप्नोमि श्रेयसः श्रेयः ॥

[कूयेमहोदयस्य मतानुसारिणः प्रतिदिनं निद्रात उत्थाय निद्रां गमिष्यन्तश्च प्रातः रात्रौ च मन्त्रमिमं विंशतिकृत्वो जपन्ति । तावता तेषां सर्वाङ्गीणं मङ्गलं भवति ।]

उपदेशरत्नानि

सहजोऽपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते ।
कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥

[श्रीमत्या अन्नबासन्तीमहोदयायाः (Mrs. Annie Beasant) कर्मकरेषु वा सहायकेषु वा त्रुटिं कुर्वत्सु सा प्रशंसामुखराभवत्। तेन च स्खलितस्य प्रतीकारे प्रशंसितो जनो दत्तावधानोऽभवत्। एकदास्मदीयाचार्याः Dr. I. J. S. Taraporevala महोदयास्तया प्रशंसिताः, तेन चेमेऽतीव विमनायमानमानसा अभवन्।]

पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रपाठकाः।
सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया यः क्रियावान् स पण्डितः॥
षट्पदः पुष्पमध्यस्थो यथा सारं समुद्धरेत्।
तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सारं गृह्णन्ति पण्डिताः॥
अनन्तपारं किल धर्मशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्॥
अनर्घ्यमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते।
अनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः॥

आभाणकमाला

१। The shortest answer is doing.
क्रिया खलु लघुतममुत्तरम्।

२। That is neglected by all which is possessed by all,
बहुस्वामिकं वस्तु सर्वैरुपेक्ष्यते।
(वङ्गीयः) भागेर मा गङ्गा पाय ना।
नहि बहूनां माता (अन्तिमेऽवसरे) गङ्गां लभते।

३। नासतो विद्यते भावः।
Nothing will come out of nothing.
Greek. Ouden ek denos genoito.
Latin. Ex nihilo nihil fit.
असतो न जायते सत्। असदेवासतो जायते।

[अस्य व्यतिक्रमः कुसीदजीविषूपलभ्यते। बहवः खलूत्तमर्णा ऋणदानात्पूर्वमेव कुसीदं प्रार्थयन्ते।]

४। A needle is not sharp at both ends.
न खलु सूचिरुभयोरग्रयोस्तीक्ष्णा।
[न खलु तथाविधो मनुज उपलभ्यते यः सर्वत्र सर्वदा तीक्ष्णधीः।]

अनुबन्धः ककारः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

१। कुशाकुण्ठादिशब्देषु ककारो देदीप्यते, अत एव गुणवृद्धि-प्रतिषेधार्थः, सम्प्रसारणाद्यर्थः, इयङाद्यादेशार्थश्च ककारोऽनुबन्ध आसज्यते। क्ङिति च [१।१।५], अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति [६।४।२४], वचिस्वपियजादीनां किति [६।१।४५]।

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [६।४।१५] इति सूत्रेऽस्य व्यभिचार उपलभ्यते।

२। शाक्तीक-याष्टीक-वार्षिकादिषु सुबहुषु तद्धितान्तेष्वादौ वृद्धिरन्ते च• ककारो दृश्येते। अत एव तद्धितेष्वचामादेर्वृद्ध्यर्थं ककार आसज्यते। [तद्धितेष्वचामादेः] किति च [७।२।११८]।

३। कप्रत्ययोऽन्ते भवति, अत एव कानुबन्ध आगमोऽप्यन्ते भवति। आद्यन्तौ टकितौ [१।१।४६]।

४। वुञ्छणादिसूत्रेण ऋश्यादिभ्यः कप्रत्ययो भवति। प्रागिवात्कः, अज्ञाते, कुत्सिते, अवेः कः इति सूत्रैस्तद्धितः कप्रत्ययो विहितः। स चान्ते भवत्युदात्तश्च। अत एव ताद्धितोऽनुबन्धः ककारोऽन्तोदात्तत्वं सूचयति। [तद्धितस्य।] कितः [६।१।१६५]।

कर्मधारयस्य मूलं धर्मधारयः

धर्मस्य धारकः पालक इत्यर्थे मैत्रायणीसंहितायां धर्मधारय-शब्द उपलभ्यते। अयमेव कर्मधारय-समासस्य जनक इति प्रतिभाति।

व्यर्थताया उदाहरणम्

May 27 is the last date for casting of votes and counting will take place on May 28. Statesman, *June 2,* 1961.

अप्पाशास्त्रिणां पत्ररत्नमञ्जूषा

(१०)

श्रीशिवः शरणम्

कोल्हापुर

७४ मेष १३

कोल्हापुरक्षेत्रविराजमानात् कार्यालयात् संस्कृतचान्द्रकायाः ।

स्वस्ति श्रीयुतमुल्लसद्रसभरैः श्लोकैः प्रमोदप्रदं
राजद्राजयशोविलासमसमं मानातिगैर्वैभवैः ।
सम्भाव्यालघुमानविक्रमकविं केनापि कोल्हापुरा-
दाशीर्वादपुरस्सरं सविनयं सानन्दमावेद्यते ॥१॥

उपागतः पुस्तकसञ्चयस्त्वया विभो ! प्रणीतस्तनुतेऽद्य सम्मदम् ।
सुदुर्लभा कस्य मुदं न वर्धयेदुपस्थिता दिव्यरसा सुधासरित् ॥२॥

सरस्वती प्रायश आवहत्यसौ पराङ्मुखत्वं कमलानिकेतने ।
इदं वचः सव्यभिचारमद्य यच्छ्रियः पतिस्त्वं च गिरामधीश्वरः ॥३॥

अलङ्कृतिप्रोल्लसिता गुणाञ्चिता मनोहराभिर्मधुरा च गीतिभिः ।
स्फुरत्पदन्यासविशेषमञ्जुला विभाति योषेव नवा भवत्कृतिः ॥४॥

हठादपाकृष्य पदानि कानिचिद् भवन्तु केचित् कविभावगर्विताः ।
अहं गिरा किन्तु निसर्गकान्तया तवैव मन्ये कविभावयोग्यताम् ॥५॥

अहो नु दुर्भाग्यमिदं मदीयकं यदस्म्यहं विश्वसृजाद्य वञ्चितः ।
किमप्यलं केरलवर्णमुद्रितं न पुस्तकं यत् पठितुं प्रभूयते ॥६॥

अवैमि तैलङ्गलिपिं सवङ्गजां न किन्तु तत्तुल्यगुणास्ति वो लिपिः ।
अतः कथं तामवबुध्य सत्वरं भवेयमास्वादयितुं रसं प्रभुः ॥७॥

विचिन्तयन्नित्यसकृन्न लक्षये कमप्युपायं विधिना विनाकृतः ।
बुभुत्सया किन्तु वशीकृतान्तरो विषादमन्यादृशमावहाम्यहम् ॥८॥

भवत्वलं किन्तु विचिन्तयानया न दुर्घटं जातु विधातुमीश्यते ।
समेधतां मय्यनिशं दयैव ते नतेन मूर्ध्ना त्वहमेतदर्थये ॥९॥

भवद्देशीयवर्णानामस्ति चेत् कोऽपि बोधकः ।
प्रबन्धः प्रेष्यतां येन तज्ज्ञाने प्रभवाम्यहम् ॥१०॥

देवनागरवर्णानामधस्तात् केरलाक्षरम् ।
प्रहीयेत लिखित्वा चेत् कृतज्ञः स्यां भवत्यहम् ॥११॥

व्यञ्जनानां च संयोगपद्धतिः प्रतिबोध्यताम् ।
लिपिद्वयं मया दृष्टं श्रीमत्प्रहितपुस्तके ॥१२॥
तच्चावबोद्धुमत्यन्तं मनः कामयते मम ।
उत्कण्ठे बलवद् यस्मात् पठितुं पुस्तकानि वः ॥१३॥
प्रकाश्यमानाथ मया नु मासि या समागता सा करपङ्कजं नु वः ।
गिराञ्चिता संस्कृतयैव पत्रिका नरेशितः ! संस्कृतचन्द्रिकाभिधा ॥१४॥
अलं समाक्राम्यति भारतक्षितिं विदेशजास्पष्टपदा सरस्वती ।
उपैति च क्षीणतमां दशामसौ मनोहरा देवगिरा नराधिप ! ॥१६॥
अतः क्वचिद्दोषमियं प्रमादजं वहेद् विभो ! संस्कृतचन्द्रिका यदि ।
तदा समुद्धर्तुमलं प्रयत्यतां निसर्ग एवैष हि चेतसः सताम् ॥१६॥
विचक्षणोत्तंसमनोहरेषु नास्याः प्रचारः किल केरलेषु ।
कथं नु तत्तत्र चरिष्यतीयमिति प्रभो ! बोद्धुमहं समीहे ॥१७॥
लब्धुं कामं प्रचारं प्रतिविषयमसौ मोदयेत् सूरिसङ्घं
कान्तिं काञ्चित् प्रविन्देदपि च परिहरेदात्मदोषानशेषान् ।
इत्थं मन्ये विशङ्कं घटितमपि यतः सौहृदं भूपते ! ते
किं नो कुर्यात् कथञ्चिद् विधिबलजनितः सङ्गमः सज्जनानाम् ॥१८॥
दूरेऽवभासि नरनाथ ! तथापि शश्वत्
प्रक्षिप्यतां मयि दयारसवान् कटाक्षः ।
दूरान्तिकत्वमिह दैवकृतं मनस्तु
सर्वान् समीपयति भूमिपते ! पदार्थान् ॥१९॥
अनुदिनमधिकाधिकं प्रभो ! ते
मयि विलसत्वसमा किलानुकम्पा ।
विधिजनितसुहृत्त्ववीरुदेषा
स्मृतिसलिलेन च सिच्यतामजस्रम् ॥२०॥

इति शिवम् ।

भूतेऽत्र वसुभूमाने शाके वर्षे विकारिणि ।
चैत्रादिमदले षष्ठ्यां पत्रमेतद् व्यलिख्यत ॥२१॥
सम्पादकः संस्कृतचन्द्रिकाया
उपाह्वयो राशिवडेकरो यः ।
अप्पाभिधानः स किल द्विजन्मा
पत्रीमिमां प्रेषयते नृपाय ॥२२॥

(११)

श्रीशिवः शरणम्,

कोल्हापुरवर्तिसंस्कृतचन्द्रिकाकार्यालयात्

श्रावण सुदि १८—२१

स्वस्ति प्रियसुहृद्वर्यान् कवीन्द्रकुलशेखरान् ।
सानुरागमिदं ब्रूमो मानविक्रमभूपतीन् ॥१॥
लिखितं प्रेरितपूर्वं मया भवद्भ्यो महीपकुलतिलकाः !
जानेऽधिगतं नो वा भवद्भिरिति तेन किमपि विमनाये ॥२॥
अहमिह सुतरां कुशली किन्तु भवत्कुशलवृत्तमविजानन् ।
विन्दति न स्वास्थ्यमिदं मनो मदीयं प्रियप्रवराः ! ॥३॥
तत् प्रेर्यतामजस्रं सुधारसस्यन्दि कुशलवृत्तमयम् ।
म्लानस्य चेतसो मे रसायनं कविवराः पत्रम् ॥४॥
अत्रावृष्ट्या त्वखिला आसन् त्रिकलाः प्रजा महीपालाः !
वृष्टिः सम्प्रति किञ्चित् किन्तु मनः सम्प्रमोदयति ॥४॥

नात्रान्यो विशेषः, समेधतामनुदिनमधिकाधिकमनुराग इति शिवम् ।

विनयावनतः सखा,

राशिवडेकरः श्रीअप्पाशर्मा

---

(१२)

श्रीशिवः शरणम् ।

प्रियसुहृत्तमविविधगुणगणप्रभासिताशेषदिगन्तरभूपालचूडामणिश्रीश्रीमानविक्रमकविराजकुमारेषु,

संस्कृतचन्द्रिकाकार्यालयात्

१८२३ शाकचैत्रवदि

साशीर्वचनं सविनयं सानुरागं चावेदनम्,

प्रेष्ठमहाराजाः ! समतिक्रान्तो बहुतिथः समयः समधिगतस्य श्रीमतां कृपापत्रस्य, किन्तु पत्रागमनावसरे प्रेयस्याः सहधर्मिण्या अतिमात्रमामयाभिभवेन व्याकुलितान्तःकरणस्तदुत्तरं मे दुर्भाग्यवशात्तस्याः परलोकप्रयाणेन दुःखाकुलहृदयो नाद्यावधि श्रीमत्पत्रिकायाः प्रत्युत्तरं प्रेरयितुं प्राभूवमिति क्षम्यतामिदमागः। प्रेष्ठाः ! यत्सत्यमुद्विग्नोऽ-

स्मीदानीं संसारात्। भार्यैव हि गुणवती प्रधानमवलम्बनं संसारवर्तिनां पुरुषाणाम्, विशेषतश्च मादृशानां दरिद्रधुर्याणाम्। सर्वथा हतोऽस्मि वामप्रवृत्तिना विधिहतकेन। का गतिः? प्रतिबन्धकाच्चास्मादेव नापारि यथावसरं पत्रिकां प्रकाशयितुम्।

अधिगतं मया श्रीमत्प्रेरितं चन्द्रिकाया मूल्यं रूपिकाष्टकम्, प्रकाशितान्येव श्रीमत्समस्यापूरणानि च चन्द्रिकायाश्चतुर्थसंख्यायाम्।

प्रेष्ठाः! क्वेदानीं श्रीकृष्णमाचार्याः? किं वानुतिष्ठन्ति? अपि कुशलिन एते सपरिवाराः? न जाने किमिति वा न प्रेर्यते मदीयपत्राणामुत्तरं प्रियसुहृद्भिरप्येतैरिति। अपीदानीं त्रिशिरःपुरमेवाधितिष्ठन्त्येते? निवेद्यतामेतत् कृपया। अहो युक्तं खल्वेतदभिधीयते श्रीमता भट्टबाणेन यत् सम्पत् सम्पदमनुबध्नाति विपद् विपदमिति। यद् विपद्यप्येवंविधायां प्रियसुहृद्भिः परित्यज्ये। निवेद्यतां मत्प्रणामः प्रियसुहृद्भ्यः श्रीनीलकण्ठपण्डितचरणेभ्य इति प्रार्थये।

समेधतां प्रतिदिनमधिकमनुराग इति शिवम्।

विनयावनतः सुहृत्,

श्रीअप्पाशर्मा राशिवडेकरः

शाङ्करभाष्यपाठविमर्शः

१। यावत्···नागमिष्यति

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

शरीरं भृशमस्वस्थम्। कस्मिन्नपि कर्मणि मनो न लगति। यदृच्छया बृहदारण्यकभाष्यमुद्घाटयतां नो नयनयोर्निपतितम्—

ईदृशः कष्टः खल्वयं संसारः। येनोत्क्रान्तिकाले मर्मसूत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपी दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य। तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायामप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्याच्छ्रुतिः। [४।३।३५] इति।

अत्र यावदियमवस्था नागमिष्यतीत्यत्र यावदियमवस्था नागच्छतीति पठनीयम्। यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति सूत्रस्य जागरूकत्वात्। यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट्प्रत्ययो भवतीति तदर्थः।

मञ्जूषा

[श्रीचिरंजीवी शर्मा शास्त्री]

आद्या भारतभूमिजै र्विरचिता धर्मप्लुता संस्कृति-
र्नश्यत्यद्य परैर्हृता प्रतिपलं जारैः सतीव स्वयम् ।
पुंभिः सामरिकैरिवायुधकरैरुन्मोचयन्ती ततो
मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥१॥
शश्वद्धीरजचेतसोऽमलदृशो यां देववाणीं मुदा
सेवन्ते तनुवाङ्मनोभिरधुना तेषां मुखाब्धिःसृतम् ।
सन्देशामृतमुत्किरन्त्युभयतः प्राच्यां प्रतीच्यां तथा
मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥२॥
याते यत्र मनुष्यता दिशि न वा जेघ्नीयते पामरै-
राहोस्विन्न विषीदति व्रजति वा हास्यास्पदं यत्र न ।
आपन्नान्मनुजान्ममत्वजलधे स्तत्रोन्नयन्ती बला-
न्मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥३॥
रेका भूपतयः कृषीवलगणो विप्रश्वपाकादयो
यस्मिन्नुच्चलितेऽध्वनि क्षणमपि व्याधिक्षुधातृट्कुलैः ।
साद्यन्ते न, महात्मभिर्विरचितां पूतां दिशन्ती स्मृतिं
मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥४॥
एकेऽनीकयुताः परे सविभवा अन्येऽसिबाणैर्युता
अन्योऽन्यं मम मे ममेति नितरां वैरायमाणा इह ।
सक्ताः स्युर्मनुजा नरत्वहरणे तान्बोधयन्ती नृताम्
मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥५॥
नानावादसमीरशुष्कहृदया ये भूतले साम्प्रतं
ज्ञानाभावनिदाघतापविहता दूनाः स्थले मीनवत् ।
सद्वाक्यामृतवर्षणैरविरलं तांस्तर्पयन्त्यन्वहं
मञ्जूषैव निरन्तरं विचरतु क्षोणीतले केवलम् ॥६॥
यावद् भास्वति भारते भगवती भागीरथी भूमिगा
यावत्तारकमध्यगो रजतवद्राजेत राकापतिः ।
तावत्संस्कृतसत्कथा-सुकवितासद्भारतीसंश्रिता
मञ्जूषैव मनीषिभिः सुमहिता जीवेन्महत्त्वं गता ॥७॥

व्याकरणविमर्शः

नैषधचरिते दृश्यते [१७।८९]

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन ।
नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ॥

इति। अत्र नानादेशजनोपज्ञाः कथाः इत्यत्र नानादेशजनोपज्ञाः-पदस्य साधुत्वं विचार्यते। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति सूत्रेण नानादेशजनानाम् उपज्ञाः इति समासे नानादेशजनोपज्ञानीति पदेन भवितव्यम्। नानादेशजना विविधदेशवासिलोका एव उपज्ञा आद्यं ज्ञानं प्रमाणमिति यावत् यासां तादृशीः, तत्प्रमाणका इत्यर्थः इति मल्लिनाथः। नानादेशेभ्य आगता जनास्तेभ्य उपज्ञाः श्रुताः, तैर्वा ज्ञाताः, सत्यत्वेन सर्वेषां सम्मताः कथाः।...नानादेशजन उपज्ञा अनुभविता यासां ताः। सर्वसाक्षिक इत्यर्थः। इति नारायणः। अत्रान्तिमोऽशः प्रक्षिप्त इव प्रतिभाति, पूर्वेण साकमसामञ्जस्यात्। उभयोरपि व्याख्यानं निरतिशयं क्लिष्टम्।

उपज्ञाशब्दस्य लोकवेदयोः सर्वत्र आद्यं ज्ञानमित्यर्थः प्रसिद्धः। उपज्ञाते इत्यत्र काशिकायामुक्तं विनोपदेशेन ज्ञातम् उपज्ञातं स्वयमभिसम्बद्धमित्यर्थः। इति। एषु समासेषु पूर्वपदस्यैव विशेषेण बुद्धावुपारूढत्वात् मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके [६।२।१९] इति सूत्रेण पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं विहितम्।

प्राचीनतमा निरुक्तग्रन्थाः

[उडुपि वेङ्कटकृष्णरायः]

अत्र स्फुटमेव प्रतीयते यद्व्यासमहर्षिर्निघण्टुमेकं प्रणिनाय, किन्तु महदिदं विषादस्थानमस्माकं यदयं निघण्टुरधुना लुप्तप्रचार इति। त्रयोदशशतकावधि निघण्टोरस्य प्रचार आसीदिति पूर्णप्रज्ञदर्शनप्रतिष्ठापनाचार्यैः प्रणीते ऋग्भाष्यव्याख्याने वयं सुस्पष्टं पठामः—

ऋक्संहितायां स्वाध्याये निरुक्ते व्यासनिर्मिते ।
अग्रणीत्वं यदग्नित्वमित्युक्तं नाम तद्भवेत् ॥
एवमेवाह भगवान् निरुक्तिं बादरायणः ॥

वेदान्ताचार्येषु शङ्कररामानुजप्रभृतिष्वयमेव ऋग्वेदव्याख्यानमपि प्रणिनायेति सुस्पष्टं प्रतिजानीमेह। अस्मिन्नेव चर्ग्भाष्ये किञ्चिदनन्तरं पठामः—

अन्यथात्वं च तत्र स्याद्गवापोद्वापतस्त्वृचाम् ।
वेदानां तत्त्वविज्ञप्त्यै तौ चक्रे बादरायणः ॥

ऋचः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजूंषि निगदाच्चैव तथा सामानि सामतः ॥
एवं पुराणवचनादुद्धृता हि ततस्ततः ।
ऋचः शाखात्वमापन्नाः शिष्यतच्छिष्यकैरिमाः ॥
मा नः स्तेनेति पूर्वासु ह्यूनता दृश्यतेऽर्थतः ।
शुनश्शेपोदिताभ्यश्च पञ्चन्तेऽन्यत्र काश्चन ॥
संक्षेपं कृतवान् देवः शिष्याश्च तदनुज्ञया ।
अष्टकाध्यायवर्गादिभेदं च कृतवान् प्रभुः ॥
स्वाध्यायविश्रमार्थाय तस्मात्क्रमविपर्ययः ॥

अर्थात् बादरायणपरनामको व्यासः स्वशिष्याणां प्रवचनानुकूल्यार्थं वैदिकमन्त्रक्रमे तत्र तत्र विपर्यासं कृत्वाष्टकाध्यायवर्गादिभेदं नूतनतया प्रवर्तयामास । दृष्टान्तत्वेन शुनश्शेपर्षिदृष्टा मन्त्राः शतसंख्याकाः प्रथममण्डले पूर्वमासन्, किन्तु त्रयो मन्त्राः पृथक्कृताः, अन्यत्र निवेशिताः, चतुर्थ मण्डल एका ऋक्, अन्ये द्वे पञ्चमे च संक्रामिताः । मध्वश्चार्थे किञ्चिदिवोनतां दृष्ट्वा तां परिहर्तुं प्रयतमानो ब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थपादे एकोनपञ्चाशत्तमसूत्रव्याख्यानावसरे 'मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः' इति ऋचं पूरितवान् ।

जैना बौद्धाश्च ईदृशान्येकार्थकानि पर्यायपदानि संगृह्य भारतवर्षे प्रथमतया कोशान्विरचयामासुः । जैनः कश्चिद्भद्रबाहुनामको दशवैकालिकनामिकां निर्युक्तिं क्रिस्तोरपि पूर्वस्मिन् काले तृतीयशतके प्रणिनायेति प्रतीयते । अत्राध्ययनवाचकाश्चत्वारः शब्दाः, द्रुमवाचका एकादश, पुष्पवाचकाः सप्त, प्रव्रजितवाचका विंशतिः, वाक्यवाचका एकादश, भिक्षुवाचका अष्टाविंशतिशब्दाश्चान्ये चेदृशाः संगृहीता इति ज्ञातुं प्रभवामः । अध्याया अत्र दश, निर्वचनप्रकारश्च सम्यक् प्रतिपाद्यत इति ग्रन्थपरिशीलनावसरे वर्ण्यते विद्वद्भिः । १३१तमे श्लोक आलंकारिकैः प्रदर्शितेन मार्गेणोपमावर्णनं समुपलभ्यते, यथा भामहदण्डिनौ गद्यपद्यादिकान् काव्यविभागान्वर्णयतः, तथैव गद्य-पद्य-चूर्ण-कथादिकानां वर्णनमपि पश्यामः । समार्धसमविषमात्मकं त्रैविध्यं वर्ण्यते १७८तमे श्लोके । तन्त्रीतालवर्णग्रहलयात्मकाः पञ्च प्रभेदाः वर्ण्यन्ते गीतस्यानन्तरश्लोके । तदनन्तरं चूर्णप्रभेदाः प्रदृश्यन्ते । कथासु चातुर्विध्यं दृश्यते । शास्त्रीयविषयाणां प्रतिपादनं संदृश्यते अर्थकथासु, शृङ्गारविषयिण्यः कथा कामकथा इति कथ्यन्ते । नीतिबोधिकाः कथा धर्मकथा इत्युच्यन्ते, तासु चाक्षेपणी-विक्षेपणी-सञ्जीवनीनिर्वेदनीनामकाः चतुर्विधा उपलभ्यन्ते । मिश्रकथाभिरीदृश्यः सर्वाः कथाः श्लिष्यन्ते । अन्यादृशो विभागोऽपि संदृश्यतेऽत्र, यथा

अकथा विकथा कथा इति। अज्ञेन येन केनापि ग्रामवृद्धेन कथिता 'अकथा' इति प्रसिद्धा, परमहंसोपदिष्टा नीतिबोधिका 'कथा', 'विकथा' च केनाप्यवकीर्णिना पतितेन कथिता कथा। इत्थमेव बहूनामन्येषां विषयाणां प्रतिपादनमपि स्यादत्रेत्युक्त्वा विरम्यते।

अमरसिंहनामको बौद्धोऽमरकोशं प्रणिनाय खलु। अयं सर्वैरपि भारतीयैरधुनाप्याद्रियते जगत्पितृवदिति—अष्टाध्यायी जगन्मातामरकोशो जगत्पिता इत्यनेन श्लोकार्धेन सम्यक् प्रतीयते। Catalogus Catalogorum इत्यत्र Aufrecht नामकेन विदेशीयेनास्य ग्रन्थस्य चत्वारिंशद्व्याख्याः सन्तीति निर्दिश्यते, कविकाव्यकल्पनाख्येऽपरस्मिन् ग्रन्थ एकोनसप्ततिष्टीका विद्यन्त इत्यपि च पठामः। यथाकथंचिदपि सत्यमस्तु, व्याख्याबाहुल्यमेवास्य जनप्रियतानिवेदकमिति निश्चप्रचं साधयामः। क्रिस्तोः षष्ठशतकात्पूर्वमेवास्य परिवर्तनं चीनभाषायां कृतमिति यदा ज्ञायते तदैवास्याबालगोपालं लोकोपकारकता स्पष्टं ज्ञायते। पूर्वोक्तेषु कोषेष्वेकार्थानामेव संकलनमासीत्, अत्र चार्थप्रतिपादनं लिङ्गनिर्धारणमिति विषयद्वयमपि क्रोडीकृतमिदंप्रथमतयेति ग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यं स्फुटमेव प्रतीयते। तथा चास्य कोशस्यापरमन्वर्थमाख्यानं नामलिङ्गानुशासनमिति। तस्य काले प्रसिद्धेभ्यो भाष्येभ्यस्तद्वाक्यं चोरयित्वात्मनः कोशं विश्वजनीनं कृतवान्। तथा चाभियुक्तोक्तिः—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत्। प्राचीने च संप्रदायशिक्षणक्रमे बालानां सर्वेषा विनाप्यर्थज्ञानं कण्ठस्थकरणमवश्यकरणीयमासीत्। अस्योपकारस्येदन्तेयत्ता नास्माभिः सम्यगवधारयितुं पार्यते। इति शम्।

छात्रहितैषिणी

[श्रीवेङ्कटाचार्यः]

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

अनेन ऋङ्मन्त्रेण वरुणस्य स्तुतिः क्रियते। "सत्यं वद" इति सत्यकथनं वेदविहितम्। तथा नानृतं वदेदित्यनेनासत्यकथनमपि प्रतिषिद्धम्। सत्यं च द्विविधं शब्दसत्यमर्थसत्यञ्च। तत्र यथैव यथावस्थिताविप्लुतार्थवचनं श्रेयःसाधनमेवं यथावस्थितशब्दसत्यवचनमपि। यथा चार्थसत्यविपर्ययः प्रत्यवायाय, एवं विनियोगकालप्रयुक्तशब्दानृतवचनमपि। "शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषात्" इति हि कुमारिलो वदति। साधवः शब्दाः शब्दसत्यपदेन विवक्षिताः। अपशब्दश्च शब्दानृतमित्युच्यते। जीवतः पुरुषस्य मृतत्वकथने यथा महाननर्थोऽनुभवसिद्धः,

तथा वस्तुसतः पदार्थस्यान्यथाप्रतिपादने दोषः सर्वत्रानपलपनीयः। तदिदमर्थानृतम् अत्यन्तं गर्हितम्। इत्थमेव विवक्षितार्थप्रतिपादनसमर्थं साधुशब्दम् अपहाय, अत्रानेन अन्यस्य तदसमर्थस्यापशब्दस्य प्रयोगे, सोऽयं कार्यकारी न स्यात्। अन्ततः शब्दानृतमिदं कदाचिदर्थानृते पर्यवस्येत्। तेन पूर्ववदेवानर्थः सम्भवेत्। क्वचिदर्थानृताऽपर्यवसानेऽपि विवक्षितार्थपर्यवसानं तु न स्यात्। तेनापि दोषः। स्वजनमात्मानं श्वजन इति कथयति चेत् परस्तर्हि शब्दानृतमर्थानृतं च विस्पष्टम्। गौरिति प्रयोक्तव्ये कौरिति वा कावीति वा केनचित् प्रयुक्त ईप्सितासम्पादकमिदं शब्दानृतम् भवति। तस्मात् केष्वर्थेषु के शब्दाः साधव इति ज्ञानं व्याकरणेन लब्धुं शक्यम्। विभक्त्यादिप्रत्ययविशेषज्ञानं तत्तदर्थविशेषज्ञानं रूपविशेषज्ञानं च व्याकरणेनैव शक्यम्। देवदत्ताय धनं देयमिति कथयितव्ये अज्ञ नेन देवदत्तेन धनं देयमिति कथने कीदृशी दशा भवेदिति स्वयमूहितुं शक्यम्। इदमेकम् उदाहरणम्। इत्थं विविधानि सम्भवन्ति। तस्माल्लोकक्षेमार्थं शब्दसत्यमवर्जनीयम्। व्याकरणज्ञानवशात् तादृशशब्दसत्यनिष्णातो वरुण इति सोऽयं सत्यदेव इति श्रूयते। अयमंश ऋङ्मन्त्रेण सचमत्कारं प्रतिपाद्यते। वायोस्ताल्वाद्यभिघातवशाद् वैखरीरूपशब्दस्य प्रवृत्तिः स्पष्टा। तत्र यदि ताल्वादिस्थानेषु शुद्धिः स्यात् तर्हि शुद्धस्य शब्दस्य प्रवृत्तिः ततश्शक्यसम्भवा। अशुद्धशब्दप्रवृत्तौ ताल्वादिस्थानेष्वप्यशुद्धिरस्तीति मन्तव्यं भवति। यथा मलिनादिकमशुद्धं जलसेकेन निराक्रियते, तथा लाक्षणिकं शब्दसम्बन्धि मुखमालिन्यं सप्तानां विभक्तिरूपाणां नदीनां तत्र प्रवहणेन निराकृतं भवति। अर्थात् यः सप्तापि विभक्तीः सम्यग् जानाति, तस्य मुखं शब्दविषये निर्मलं भवेत्। तेन शुद्धः शब्दस्ततो निस्सरेत्, शब्दसत्ये च स परिनिष्ठितः स्यात् इति फलति। इदं च व्याकरणज्ञानसाध्यम्। वरुणस्य तादृशज्ञानविशिष्टत्वात् स सत्यदेव इति स्तूयते। सप्तानां नदीनां प्रवहणेन मालिन्यशोधनस्य "सूर्म्यं सुषिरामिव" इत्यनेन उपमानं दर्शितम्। "सूर्मी स्थूलायःप्रतिमा।" सुषिरा सच्छिद्रा। यथा सच्छिद्राया अयःप्रतिमाया अन्तर्विद्यमानं लोहमलमग्निः प्रदह्य निष्कासयति तथा मुखमालिन्यं सप्तानां विभक्तिरूपाणां नदीनां प्रवहणेन निष्कासितं भवतीति तात्पर्यम्। इत्थं वरुणः सत्यदेवः सम्पन्नः। तथैव तादृशं सत्यदेवत्वमस्माभिरपि लब्धुमिष्यते चेत् तर्हि व्याकरणमध्येयमिति पतञ्जलिः प्रतिपादयति। अनेन सत्यदेवत्वसिद्धिः शब्दसत्यसिद्धिश्च व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिति दर्शितं भवति। सुदेवो असि इत्यत्र वैदिकः प्रकृतिभावः प्रकृत्यान्तःपादमिति विहितः। तेन न पूर्वरूपम्। सूर्मीम् इति प्राप्ते सूर्म्यम् इत्यपि छान्दसं रूपम।

— ——

रवीन्द्रनाथस्य

अन्तिम-शिक्षा

[शेष शिक्षा]

[श्रीफटिकलालदास-कृततात्पर्यानुवादः]

गोविन्दसिंहः—समरेऽपि सिंहो गुरुः शिखानां प्रविविक्तदेशे
स्थित्वाऽद्वितीयो निजजीवनस्य वृत्तान्तजातं विगतं कदाचिद्
विचिन्तयामास निविष्टचित्तः। आशैकदा या हृदि सञ्चरन्ती
जघास सर्वं भरतस्य वर्षं, सङ्कल्पलेखा धृतपूर्णमूर्ति-
र्या यौवनस्वर्णपटे चकाशे, साद्यास्ति दीर्णा, शतधा विभक्ता,
विपन्निमग्ना, बहुसंशया च, सङ्कीर्णशीर्णा विरराज हन्त !
"भ्रान्तिः किमेषा मम चित्तसंस्था, व्यर्थं किमेतच्छ्वसितं ममासीत् ?"
इत्याकुलः सन्नवसन्नदेहो द्विधाजडत्वं परमं प्रपन्नः
सन्ध्यान्धकारे विजने निषण्णो व्यचिन्तयत्तत्र यदैकदासौ
पाठान एकः समुपेत्य चख्यौ, "गच्छामि सद्यो निजदेशमद्य,
क्रीताश्वमूल्यं सपदि प्रदेहि।" गुरुः समूचे, "प्रणमामि, शेख।
त्वमद्य गेहं प्रतिगच्छ, बन्धो, श्वः प्रातरेव प्रददामि मूल्यम्।"
पाठान ऊचे कुपितस्ततस्तम्, "अद्यैव देयं भवतास्य मूल्यम्।"
इत्येवमुक्त्वा करमस्य धृत्वा तं चौरमाख्याय ददौ स गालिम्।
श्रुत्वा गुरुस्तच्चपला-स्यदेन निष्कास्य कोषात्तरवारिमेकं
पाठानमुण्डं निमिषेण कृत्वा रक्ताप्लुतां सर्पभृतां चकार।
दृष्ट्वा तु कार्यं सहसा कृतं तत् सञ्चाल्य शीर्षं गुरुराचचक्षे,
"बुद्धं मया हा, समयो गतो मे, पापः कृपाणोऽद्य ममैष पाणौ
भ्रष्टः स्वलक्ष्यात्कृतवान्नृशंसं निरर्थकं यद् रुधिरस्य पातम्।
चिराय लुप्तो मम नाम बाहौ विश्वास आसीदिह यः पुरा मे।
स्वरक्तदानेन यथाकथञ्चित् प्रक्षालनीयं मम पापमेत-
देषा च लज्जा परिमार्जनीया। अद्य प्रभृत्येव भवत्विदं
मेऽन्तिमं च कृत्यं ननु जीवनस्य।" पाठानशेखस्य बभूव पुत्र-
स्तत्रैव कश्चिद्वयसा नवीनः। गुरुस्तमाहूय समादरेण
निधाय नक्तन्दिवमात्मपार्श्वे पुपोष यत्नान्निजपुत्रकल्पम्।
तेनास्त्रविद्यां सकलं च शास्त्रमध्यापितोऽभूत्स्वयमेव बालः।

सायं प्रभाते प्रतिवासरं च तेनैव सार्धं लघुकौतुकेन
चिक्रीड वृद्धोऽपि स बालकल्प। तदेव दृष्ट्वा गुरुमभ्युपेत्य
चख्युश्च भक्ताः, "कुरुषे प्रभो किम्? सदात्र शङ्का ननु विद्यते नः।
शार्दूलशावः किमु यत्नपुष्टो विमुञ्चते जातु निजस्वभावम्?
वयःप्रवृद्धस्य न किं भवेयुः खराणि घोरं नखराणि चास्य?"
चख्यौ गुरुस्तान्, "ननु कामये तत्। व्याघ्रस्य शावं यदि नालमस्मि
व्याघ्रं विधातुं—सकला हि शिक्षा निरर्थिका स्यान्मम नाम, वत्साः।"
गोविन्दहस्ते, समये प्रयाति, बालो युवत्वं समवाप नूनम्।
छायेव तिष्ठन् सततानुवर्ती गुरुं सिषेवे सुतवद् युवापि।
तं शासितारं नियतं स मेने स्वप्राणतुल्यं नितरां प्रियं च।
तस्यैव सव्येतरपाणिकल्पः स जागरूकोऽस्य चकार कार्यम्।
य एव गोविन्दसुता बभूवुस्त एव मग्नाः समरे शिखानाम्।
पाठानपुत्रः स युवाधिचक्रे प्रौढस्य शून्यं हृदयं गुरोश्च,
वज्रेण दग्धे वटकोटरान्तर्बहिष्प्रदेशात्पवनेरितं स-
क्षिपत्य बीजं धृतवृक्षरूपं यथैकदा वृद्धिमुपेत्य दग्धं
शाखाभिराच्छादयते वटं तम्। नत्वा कदाचिद् गुरुपादपद्मं
पाठानपुत्रो निजगाद, "देव, भवत्पदानुग्रहलाभहेतोर्निष्ठां
गता मे सकलाद्य शिक्षा। भवेदनुज्ञा यदि सैन्यमध्ये
स्वबाहुवीर्योचितकर्मभारं ग्रहीतुमिच्छामि धनार्जनार्थम्।"
तमाचचक्षे गुरुर, "एकशिक्षा स्वपौरुषस्याप्यवशिष्यते ते।"
यावत्पराह्णे तपनोऽपराह्ण दिशि प्रतीच्या गगने रराज
गोविन्द एको बहिरागतः सन् पाठानमाहूय जगाद, "वत्स,
गृहीतशस्त्रो ह्यनुयाहि मां त्वम्।" भक्तांश्च सर्वान् सह गन्तु-
मिच्छूनुवाच, "यूयं भवनं प्रयात।" तूष्णीं प्रविष्टौ गहनं ततस्तौ।
पाषाणखण्डाचितकूलभूमिर्वर्षापधाराशतभिन्नकाया
तस्थौ वहाया घनरक्तवर्णा। विशालसालाः परितो विरेजुः
पङ्क्तिक्रमेणेव जनैः समुप्ताः। तेषामधस्ताच्छिशुपादपाश्च
परस्पराकर्षविकर्षणाभ्यां प्रयेतिरे मुक्तनभोऽंशमाप्तुम्।
स्वल्पोदका सा नरजानुदघ्नी प्रोवाह सिन्धुः स्फटिकाच्छकाया
सुरक्तपीताः सिकता विभिद्य। प्राप्येङ्गितं स्वस्य गुरोः स शिष्यः

पारे वितष्ठे स्वगतिं निरुध्य। निर्वाणमाप्ता दिवसस्य शेषा
रक्ताभदीप्तिर्जतुकेव पक्षच्छायां सुदीर्घां गगने वितत्य
ययौ तदोड्डीय दिगन्तराले। आहूय शिष्यं गुरुराचचक्षे,
"निखन्यतां स्थानमिदं समेत्य।" तस्याश्च भूम्या सिकतासु गुप्ता
समुत्थिता कापि शिला सरक्ता। गुरुस्तदोचे, "शृणु, वत्स, गां मे।
अस्यां शिलायामवलोकसे यां प्रगाढवर्णाङ्कितरक्तलेखां
तां विद्धि कण्ठक्षतजं पितुस्ते। ऋणस्य शोधं ह्यविधाय तस्य,
न वापि दत्त्वा समयं च कश्चिन्न्यपातयं तस्य शिरोऽत्र भूमौ!
पाठानबाल, प्रतिशोधकालः पापस्य तस्यायमुपस्थितस्ते।
पितुः सुपुत्रो यदि चासि रे त्वं निष्कास्य कोषादधुनैव खड्गं
निहत्य तं ते पितृघातकं च तस्यैव तप्तै रुधिरोपहारैः
प्रेतात्मनस्तस्य तृषातुरस्य कुरुष्व सन्तर्पणमेव सद्यः।"
उल्लम्फ्य शार्दूलसमः स वीरो हुङ्कारशब्देन सुरक्तनेत्रो
गुरोः शरीरोपरि सम्पपात। स्थिरं गुरुः स्थाणुरिवावतस्थे
निक्षिप्य दूरे तु तदैव शस्त्रं पाठानपुत्रश्चरणे लुलोठ।
जगाद, 'मैवं, गुरुदेव, खेलां काषीर्मया त्वं सह दानवेन।
जानाति धर्मः पितृरक्तपातं विस्मृत्य कालो गमितो मयात्र।
त्वामेव बन्धुं जनकं गुरुं च सदैकसंस्थं भुवने ह्यजानाम्।
स्नेहः स आस्तां हृदि जागरूकः, पञ्चत्वमाप्नोतु चिराय हिंसा।
यच्छाङ्घ्रिरेणुं गुरुदेव, मूर्ध्नि।" एतौवदुक्त्वा गहनाद् बहिः स
वेगेन धावन् प्रसभं जगाम गतिं न्यरुन्ध क्षणमेव नासौ,
न चापि पश्चात्स सकृद्ददर्श कपोलवाहि-स्रवदश्रुधाराः
चकार सिक्तं गुरुनेत्रयुग्मम्। तदा प्रभृत्येव युवा स वीर-
स्तस्थौ च दूरे सततं सयत्नम्। कल्येऽपि नायाति गुरोः स कक्षं
तत्सुप्तिभङ्गं प्रविधातुमेकः। द्वारे गृहस्यापि न तिष्ठति स्म
कदापि नक्तं विगृहीतशस्त्रः। नद्याश्च पारे गुरुणा सहैको
न याति जातु स्म मृगान्निहन्तुम्। आकारितः सन् गुरुणा विविक्तं
ददाति न स्म प्रतिवाचमस्मै। पाठानमाहूय गुरुः कदाचि-
त्प्रचक्रमेऽसौ चतुरङ्गखेलाम्। तस्यां क्रियायां सुनिविष्टचित्तो
वेलावसानं न विवेद कोऽपि। जेजीय्यमानो गुरुणा च तत्र

संक्षुब्ध आसीद् युवकः प्रकामम्। क्रमेण सन्ध्या समुपस्थिताभूत्
कठोरभूतां रजनीं विलोक्य गृहं प्रयाता अपरे जनाश्च।
पाठानपुत्रः फलबद्धदृष्टिर्व्यचिन्तयत् सारिविचालनानि।
क्षिप्त्वैकसारिं सहसाजघान रोषात्तदीयं गुरुरुत्तमाङ्गम्।
तमाचचक्षे च समुच्चहास्यै-"यः पुत्रपाशो बलवीर्यहीनः
क्रीडां विधत्ते पितृघातकेन जयः कदा तस्य भवेद्धरण्याम्?"
मुहूर्तमध्ये स तडिल्लताभां निष्कास्य कोपाच्छुरिकां सुतीक्ष्णा-
मामूलमेतां गुरुवत्समध्ये पाठानपुत्रो निचखान वेगात्।
हसन् गुरुस्तं निजगाद सद्य "एतावतो वै समयात्परं ते
जातोऽद्य बोधः कथमत्र लभ्यः कृतप्रमादप्रतिशोध एव।
एषान्तिमा मे, शृणु वत्स, शिक्षा त्वय्यन्तिमैषा भवतान्ममाशीः।"

विष्णुभक्तोऽम्बरीषः

[वे० वेङ्कटरामशर्मा विद्याभूषणः, अनन्तशयनम्]

पुरा भानुकुलाब्धिकौस्तुभमणि र्नाभागभाग्योदयोऽम्बरीष इति विश्रुतः कश्चन महीपतिरासीत्, योऽसुरान् निर्जित्य सुनासीरं निरुपद्रवं स्वस्थं चकार। सोऽयं पुण्यश्लोको नृपतिः सनातने भगवति वासुदेवे तद्भक्तेषु च साधुष्वतीव भक्तिमानभूत्। सागरमेखलां महीं प्रीत्या नीत्या च पालयन् स राजा देवाङ्गनागीतयशःकलापः पल्लवाङ्गीभि र्निजवल्लभाभिः कल्यैरमात्यैश्च परिवृतोऽव्ययां श्रियमतुलं विभवं चानुभवन् ससुखं जीवितमयापयत्।

अथ वसन्तकालः समागतोऽभूत्। नगरोपान्तवर्त्ति काननकुलं प्रकृतिसौन्दर्यतरङ्गितं व्यराजत। मधुपरवशालि मल्लिकामृदुमुकुलं मदनजयशङ्खवत् कामिजनानां मनो विकारयन्नशोभत। रजनीमुखं चुम्बन्निन्दुरतिकुतुकीव व्यलसत्। मृदुलैश्चारुकिसलयैर्लसदुपान्तं चन्द्रमणिशयनमतीव कान्तमवर्त्तत। चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो मधुरमकूजत्। मल्लिकाक्षावलिः वल्लभाभिः साकं कल्हारकानने व्यलसत्। कमलाकरः काननमध्ये विमलमुकुर इव चार्वकासत। चूतेषु चूतशरनामलिपय इव मधुपपोता न्यवसन्, कलकण्ठगीतं कामदेवस्य चापगुणकलशिञ्जितमिवाश्रूयत।

एकस्मिन् वासन्तिके दिने स नृपतिः कनकरुचिरुचिराङ्गीभिः प्रेयसीभिः साकं

विविधक्रीडाविनोदनिदानं केलीवनं गतः। वनस्य रामणीयकं पश्यन् विकारतरलितहृदयस्तत्रत्यं मञ्जुतरकुञ्जमञ्जसा समासाद्य ताभिः सहात्मानं विनोदयन् कियन्तंचन कालमतिष्ठत्।

ततो नातिदूरवर्त्तिनं त्यक्तवैरैर्मृगैर्निषेव्यमाणं नीरन्ध्रैः शाखिभिर्निद्धतभानुतापं शान्तं तपस्विभिर्जुष्टं संयमिनो वैसिष्ठस्य गुरोराश्रमं सप्रश्रयं प्रपेदे। प्रपद्य च यथार्हमर्हणां विधाय प्रस्तुतस्तुति वसिष्ठमृषिं ववन्दे।

"पद्मजनन्दन ब्रह्मध्याननिरत, महामुने गुरो! कच्चित्तपांसि ते निर्विघ्नानि? तव हि पादपद्मं पद्मबन्धुवंश्यानामस्माकं दैवतम्। भूरिपुण्यवसतिस्त्वं पुरोहितोऽस्माकम्, सर्वासामापदां प्रतिहर्ता चासि, तव प्रसादादस्माभिर्वसुधातलेऽतिदुर्लभं किम्? तव ब्रह्मवर्चसमेवास्माकं सर्वसम्पदां हेतुः। तवैव हि कृपया भागधेयनिलयो भगीरथभूपालतिलकस्तपस्यया नाकवाहिनीं नरलोकमानयत्। महामुने! 'इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः।' पन्नगेन्द्रशयनो मुकुन्दो मयि यथा प्रसन्नो भवेत् तदर्थं मया कर्त्तव्यं किमित्यनुगृहाण" इत्येवं राज्ञा सविनयमुपश्लोकितो हृष्टमानसो गुरुर्वसिष्ठो राजानमनामयं पृच्छन् प्रत्युवाच—"भानुवंशावतंस सत्तम राजन्! शृणु मे भाषितम्। कच्चित् कुशली भवान्? अपि त्वं राज्याङ्गैः सर्वैं नित्यं सूत्थानोऽसि? इक्ष्वाकूणां कुलव्रतं लोकरञ्जनम् अविकलं वर्धते किम्? आदिपुरुषस्य भगवतो विष्णोः प्रसादसिद्ध्यै त्वं सादरं द्वादशीव्रतमाचर, निर्व्याजमाचरितेन तेन त्वयि भगवान् विना सन्देहं प्रसन्न आत्मानमपि दद्यात्" इति।

एवं गुरोर्वसिष्ठस्योपदेशं निशम्य नितरां प्रीतो भक्तो राजा स्वीयं वेश्म प्रतिन्यवर्त्तत। तस्य च भगवति विष्णौ भक्तिर्ववृधे। स भगवत्यधोक्षजे एकान्तभक्तिभावेन 'गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिषु अनन्तकोशेषु' क्रमेणासक्तिरहितः समजायत। तस्य मनः कृष्णपदारविन्दध्याननिरतं, वचो वैकुण्ठगुणानुवर्णनपरं, करतलं हरेर्मन्दिरमार्जनादिपरिचरणनिपुणं, श्रोत्रमच्युतसत्कथाश्रवणाधीनं, दृग् विष्णुविग्रहालयादिदर्शनाधीना, शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दनव्यग्रं चाभवत्। अथ जातुचित् राजभवनमुपागतं सुमन्त्रं सचिवमपि नृपतिरम्बरीष एवमुपादिशत्—"मन्त्रिवर सुमन्त्र! वचनं मे निशमय। ईशे विमुखमिन्द्रियकुलं क्लेशावहमिति बुध्यस्व, वारिधिमेखलायामस्यां विश्वम्भरायां हरिचरणपरिचरणविमुखः कः? श्रीमन्नारायणस्य पादनलिनभजनं भवजलधितारकमिति गृहाण।" इति।

सुमन्त्र उवाच—"राजन्! अप्रतिमेन तव विक्रमेण त्वय्यनुरक्ताः सर्वा अपि प्रजाः सत्पथपरायणा एव वर्त्तन्ते। घर्मांशौ तपति तमः कथमाविर्भविष्यति, परन्तु पापा

यवना नीचैः कृत्यैर्जल्पितैर्दारुणैर्युद्धोद्यमैश्च परमुन्मदा वर्त्तन्ते। तांश्च समरभुवि निर्जित्य यमभवनं नेतुमुत्सहे" इति।

अथ यवनसङ्घं जिघांसुर्युद्धाय बद्धमतिरम्बरीषो राजा रुषा बभाषे—"मन्त्रिपुङ्गव! नरहतकास्त आहवायागच्छन्तु, कलेवरपोषणाय तैः क्रियमाणं हतमृगशतं पापकृत्यमिदं महितचरितं नैव भवति। तेषां वचस्तु व्यज्यमानमहङ्कारविजृम्भितं रणाङ्गनेऽप्यावश्यकमिति ते विदन्तु नाम। शिततराञ्छरान् धनुष्यायोज्य ते समरमद्य कुर्वन्तु। न वयं कान्दिशीकाः। अनादिनिधनं भगवन्तं वासुदेवं परिहसतः साहसिनस्तान् वासवानुजपरोऽहं शमनगेहं प्रापय्येदानीं निर्वृतो भवामि।" इति। एवं वदन् विशाम्पतिः सद्य एव युद्धसन्नाहाय मन्त्रिवरमादिदेश।

तत एतादृशेन नृपतेरुत्थानेन प्राप्तकर्णज्वरा यवनाः समरायोद्यता मिथो जगदुः—

"गोपुरद्वारे परुषः चापगुणघोषः श्रूयते, वीरपुरुषगर्जनमिलितस्ताडितपटहरवमांसलो गजनिवहबृंहितविवर्धितः अश्वहेषारवमेदुरः, यः संहाररुद्राट्टहासातिशायी कालमेघकोलाहलसन्निभश्चास्मान् तर्जयति।" इति।

"आहवायास्माभिः सार्धं सकुतुकं समागता देहिनस्ते नियतमस्तवीर्या नश्येयुः। बहुपञ्चाननकुलसञ्चारिणि विपिने करिणां शौर्यमवन्ध्यं भवेत् किम्?"

"अत्रागत्य विगीतैः कृत्यैरस्मान् क्षिपन्तः रणोन्मुक्ता महाकायाः कुमर्त्या एतेऽवश्यं प्रतिरोध्या एव। सत्यस्वरूपे भगवति भक्तिरहितान् भुजमदोद्धतानेतान् यवनान् दीर्घनिद्रां निनीषवो वयं दृढं क्षुरप्रशरप्रहारप्रमथितान् कुर्मः।"

"यदि दृश्योऽयं प्रपञ्चो नश्वरस्तर्हि अदृश्य ईश्वरः कथं विश्वासपात्रं भवेत्।"

"दुष्टेषु युष्मासु शिष्टवचनमरण्यरुदितमेव। धृष्टा यूयं समरधरणिवीथ्यामागच्छत।"

"युद्धभूमावस्माभिः सह युध्यमाना यूयं सपदि भूतधात्र्यां नाममात्रावशेषा भवेतेति विदाङ्कुरुत।"

"यूयं मदीयचण्डबाहुदण्डकलितमण्डलाग्रपतनदलितमुण्डा इदानीमवनिमण्डले पतिष्यथ नूनम्।"

"सशक्रं विबुधचक्रमेवागच्छतु। न वयं कथमपि प्रतिरोध्या भवामः।"

एवं परुषोक्तिप्रत्युक्तिविवृद्धरोषाणां यवनानां राजपक्षीयाणां च मिथस्तुमुलं युद्धमभवत्, ततश्च भुजवीर्यशाली अम्बरीषनृपतिः समिति कृपारहितं यवनकुलं निस्त्रिंशत्रुटितशीर्षं परेतभर्तुर्वशं विधाय गलद्रुधिरैः पिपासितानां भूतानां बलिं चकार।

यवनान् निहत्यातुलभुजसारः परमभागवतोऽवनिपतिरमलमतिरम्बरीषो मधुवनमगमत्। नानातरुप्रसवलीनालिनिवहगानातिमोहने निरवधिकसाले सज्जीकृतपर्णशाले तस्मिन् मधुवने कुहचित् कुसुमसुरभिणि कुटीरे सकुतुकं निविष्टः, भगवदाराधनमेव परमं जीवनफलमिति मन्वानः, स महीपतिर्नवाम्बुदश्यामलकोमलाङ्गमुत्तमं पुमांसमेकाग्रमानसो ध्यायन्नास्त। तस्य च चित्तं निरतिशयानन्दे मग्नमभूत्। आनन्दबाष्पस्नावि तदाननममृतनिष्यन्दिनश्चन्द्रस्य साम्यमुवाह। पुलकभरघनकवचमिलिततनुरवनिपतितिलकोऽमितसुखं विष्णावरमत।

अथ राजा वासतेये तस्मिन् मधुवने विष्णुमारिराधयिषुः सांवत्सरं द्वादशीव्रतं दधार। व्रतावसाने त्रिरात्रमुपोषितः सन् द्वादशीतिथावभिषेकार्चादिभिरनन्यमनस्को विष्णुमपूजयत्। अनन्तरं भूसुरेभ्योऽसंख्यं गोदानमकरोत्। तांश्च भोजयित्वा स्वयं पारणां कर्त्तुं यावदुपाक्रमत तावद् दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षी राज्ञो विष्णुभक्तिं परीक्षितुकामो मधुवनमाससाद, यो भस्मपरागपाण्डरतनुरेणाजिनं बिभ्राणो मौञ्जीमाकलयन्नुन्नतजटाभारो हिरण्यद्युतिः साक्षादपरस्त्र्यक्ष इवाशोभत। सम्प्राप्तं च तापसं तं क्षितिपतिः प्रत्युत्थानेन प्रणिपातेन स्वागतवचनैश्च सत्कृत्यानर्च। ततो हृष्टचित्तो व्याचष्ट—

"अनन्तकल्याणगुणनिलय भगवन्! नमस्ते। पाहि माम्। कुरु मे कुशलम्, भगवत्तत्त्ववेदिनामेव हि कैवल्यसौख्यं सिध्यति। देव! तवैव हि मोहविलसितमिदं जगत्। भक्तकामदस्त्वं नाममात्रं जपतामपि परमं क्षेमं विदधासि। परमपदप्राप्त्यै त्वत्पदसेवापरमाय प्रसीद।

अत्रिनन्दन महामुने! अत्राहं तव दर्शनात् त्रिलोक्यामस्यामतीव पवित्रः संवृत्तोऽस्मि। मङ्गलाङ्गानां मुनिपुङ्गवानां सङ्गो गाङ्गं वारीव पापभङ्गकरो भवति। दासेन मया किं करणीयमित्यादिश्यताम्। सज्जोऽस्मि कृत्यनिर्वहणाय। द्वादश्यामस्यां तिथौ सादरं भवदागमनेनाहं निकामं सन्तुष्टो नितरामनुगृहीतोऽस्मि। पारणां कर्त्तुं तव पादयुगं प्रणम्य प्रार्थये। कारुण्यनिधे कामकल्पतरो भगवन्! कालिन्दीतटिन्यां काल्यं कर्म निर्वर्त्य विना समयातिक्रमं पारणाया आगम्यताम्" इति।

इत्थं नृपतेर्वचनमुपश्रुत्य प्रीतमानसो मुनिर्दुर्वासा राजानमेवं प्रतिनन्द्य प्राशंसत्— "दिनमणिकुलदीप राजेन्द्र! श्रूयतां मदीयं वचनम्। मनुकुलतिलकैः पूर्वं राजभिः कृतस्य महितपुण्यस्य फलायितं मन्ये। अखिलमुर्वीतलं भरता भवता निजभाराद् विश्रामितः श्रीमन्नारायणोऽमलेऽतिमृदुलेऽहिशयनतले सानन्दं रमया समं विहरति। मखेषु भवता हुतं हविरास्वाद्याधुना पुष्टकायः पुरन्दरः ससुखं दिवमध्यास्ते। धात्री-

मण्डलेऽस्मिन् भवत्सदृशो वीरः पार्थिवः कोऽन्योऽस्ति ? नियमकृत्यमखिलं कृत्वाहं पारणाया आगच्छामि ।" इति ।

अथ माध्यन्दिनविधिं विधातुं यमुनाकूलं गतो मुनिः यामुनमम्बु पुण्यं व्यगाहत। ततो ब्रह्मध्याननिरतः स्वच्छन्दं चिरयति स्म, अम्बरीषश्च राजा मुहूर्तार्धेन समाप्तिमत्यां द्वादश्यामेव नियमेन पारणां कर्त्तुकामो मुनेरागमनं प्रतीक्षमाणश्चिन्ताकुल एकान्ते न्यगादीत्—"अहो किं करवाणि ? भोजनायामन्त्रितो मुनिर्नैतावत्पर्यन्तमागतः। तत्र च किं कारणं भवेत्, मुहूर्त्तार्धेऽतिक्रान्ते द्वादशी तिथिर्व्यतीता भवेत्। द्वादश्यां तिथौ पारणाविध्यननुष्ठानं व्रतभङ्गकरं हि भवति। तापसातिक्रमणं च परं पापकरमेव। शौरे! पाहि माम्, तव चरणयुगलादृतेऽवलम्बभूतं किमपि मम नास्ति। कृष्ण! ईदृशेषु सङ्कटेषु सन्तप्तानां त्वच्चरणयुगलादपरं शरणं नैव लोके विलोके।" इति।

एवं कर्त्तव्ये विषये चिन्ताशबलितमतिः स राजाम्बरीषस्तावत् सभ्यैर्भासुरभूसुरै-रभ्येत्य धर्म्यां वाचं जगदे—"राजन्! व्याकुलो मा भूः, प्रकाशभासुरं तवाननं विवर्णं विवशं च दृश्यते। अत्रिनन्दनोऽयं दुर्वासा गर्विष्ठः सर्वनिन्दकश्च, यः कोपेन सङ्क्रन्दनमपि शशाप। त्वं किमर्थं साहसकर्मशीलं तं भोजनायाहूतवानसि ? यद्यन्य-स्तापस आमन्त्रितो भवेत् तर्हीदृशः क्लेशो नैव जायेत। अयं हि परेषां दुःखं नैव जानाति। तस्मात् तिथ्यतिक्रमेण व्रतभ्रंशो यथा न भवेत् तथा कश्चनोपायोऽनुष्ठी-यताम्। केवलमम्भसैवेदानीं पारणां कुरु समयानतिक्रमेण, तेन च कृतेन द्वादशीव्रतस्य दुर्वाससः आमन्त्रणस्य वा भङ्गो न जायेत। तदिदमनुष्ठानं नैव गर्हितं परमभ्य-र्हितमेव।" इति।

बहुश्रुतानां विप्राणामुपदेशानुसारं राजा अम्बरीषो जलमात्रेण पारणामनुष्ठाय महर्षेरागमनं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ। अथ स मुनि नित्यकर्मादिकं समाप्य यमुनायाः प्रत्यागत्य ज्ञानचक्षुषा राज्ञानुष्ठितां पारणां विज्ञाय क्रोधान्धो राजानमम्बरीषमभ्युपेत्य साधिक्षेपमवोचत्—

"पार्थिवहतक! त्वया कृतमिदानीमतीव विचित्रमेव। कुटिलमते! अहमत्रिपुत्रो मुनिरिति विद्धाङ्कुरु। दुरात्मन्! श्रियोन्मत्तो नृशंसो विष्णुभक्तम्मन्यश्च त्वमतिथि माममभ्यागतमातिथ्येन निमन्त्र्य पुनरदत्त्वा स्वयं भुक्तवानसि। अस्य धर्मव्यतिक्रमस्य नचिरेणानुरूपं फलं प्राप्स्यसि। ईदृशं विप्रावहेलनकृत्यं भगवतो विष्णोः सम्मतं किम्? अप्रतिहतेन मदेन मत्ताः पुरुषाः क्षिप्रं दण्ड्या एव। संहाररुद्रस्य भाललोचने हुताश-विलासवद् विलासिनं करालकलेवरं कृत्याकालानलमहं सृजामि।" इति।

एवमुक्त्वा मुनिर्दुर्वासा रोषात् सद्य एव विकटतरां जटां भूमिपृष्ठेऽताडयत्। ततश्च कराला कृत्याबाधोदतिष्ठत्, या पदयुगलभराज् जगत् कम्पयन्ती, उन्नम्रातामकेशैर्नभसि

घनघटां घट्टयन्ती, तीव्रं खड्गं वहन्ती, नदन्ती प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन भाययन्ती च ददृशे। सा चोत्तिष्ठन्त्येव मुनेः सविधमेत्यैवं बभाषे—"भगवन् मुनीश्वर! किङ्करस्तवाहमधुना किं करवै। यदि मयि तव कृपा स्यात् तदाहं कमलासनमप्याहरामि। रणचतुरानमरानपि बलिष्ठान् निशितहेतिपातविपन्नान् पुरः पातयामि। पर्वतान् देवदन्तिनस्तरुषण्डानि शत्रुकुलानि च पिष्टपेषं पिनष्मि।" इति।

अथैवमुत्थितां कृत्यां किङ्करीं मुनिरादिदेश—"कृत्ये! त्वं सहसा भुजमहसा प्रधनसीम्नि अहितं निहतं विधेहि। याहि। करधृतकरवाले कराले कृत्ये! रणाय गच्छ" इति।

ततो मुनिनिर्देशमनुसृत्य युद्धाय सज्जा नरवरं सम्प्राप्ता सा कपालमालभारिग्रीवाग्रा कुचगिरिशृङ्गभग्नमेघा विकटगिरिगर्तनेत्रा प्रथमदर्शने भीषणैवावर्त्तत। अथ सा क्षितिपतिमेवं चाट्टत्याचचक्षे—"राजन्! अत्रिनन्दनेन तापसेन सृष्टा कृत्या नाम बाधाहमस्मि। रूक्षाणां विबुधविपक्षाणां गलवक्षोविक्षोदनदक्षैषाहमस्मि। शतधारैर्मम हेतिपातैर्युधि प्रेतनाथातिथिर्भविष्यसि। अहं चण्डाट्टहासेन जगदण्डकटाहं नादखण्डितं कुर्याम्। वृथा विकत्थनेनालम्।"

एवंवादिनी सा यावद् राजानमभिगच्छति तावच्छ्रीमन्नारायणैकतानो राजा धैर्यमवलम्ब्य पदात् पदमपि न चचाल। अथ भक्तवत्सलो राज्ञोऽचञ्चलेन भक्त्यतिशयेनात्यन्तं प्रीतो हरिर्भगवान् राजानमम्बरीषं रिरक्षिषन् दैत्यचमूचक्रच्छिदालम्पटं ज्योतिश्छटाडम्बरं प्रत्यनीकभयावहं सहस्रारं चक्रं प्राहिणोत्। तदिदं चक्रमट्टहासमुखरां दुर्वाससा निर्मितां बाधां बबाधेतराम्। ततश्च मूर्तिमद् भूत्वा तच्चक्रमेवं वक्तुं प्राक्रमत—"मामविगणय्य घोरवीर्यमदेन विष्णुभक्तानां विप्रियमाचरितुं झटित्यत्रागता केयम्? सेयं प्रलयदिनकरनिकररुचौ वरहुताशने विलयमुपैष्यति नूनम्। इदं हि पुण्डरीकाक्षस्य विष्णोर्भुजदण्डमण्डनं खण्डपरशुविधातृमुखसुरमण्डलेन निषेवितं बिसकाण्डखण्डवत् कण्ठं खण्डयितुं शक्तमायुधभूतं सुदर्शनमिति बुध्यताम्।"

अथ सुदर्शनचक्रं दारुणे रणे कृत्यां तां कृतान्तस्य गेहमनयत्। पश्चाद् दुर्वाससं मुनिमन्वधावत्। स्वीयं प्रयत्नमवकेशिनं चक्रायुधस्यानुगमनं च समुद्वीक्ष्य भयोत्कम्पिताङ्गो मुनीन्द्रो निजक्षेमकाङ्क्षी त्रिष्वपि लोकेषु बभ्राम, पुनरपि दुष्प्रसहस्य विष्णुचक्रस्यानुधावनं पश्यन्, अनाथोऽतिभीतो मुनिर्जवाद् ब्रह्मलोकं जगाहे। गत्वा च ब्रह्माणं देवं स्तुवन् शरणं प्राप्त एवमस्तावीत्—"लोकेश! कृपालय! विभो! इन्द्रादिदेवविनुत! पादपतितं मां पालय। विधे! सुदर्शनचक्रस्यैवाग्निसदृशेन दुर्वारतेजसा नितरां दूयमानोऽस्मि" इति।

ब्रह्मदेवश्च सनातनं श्रीमन्नारायणं सेवितुं दुर्वाससं मुनिं प्राणोदयत्, एवमबोधयच्च—"मुनीन्द्र! शरणागतार्तजनभरणनिपुणं श्रीमन्नारायणं शरणं भज। परमकल्याणमूर्तिर्भगवान् नारायणश्चारुचिल्ली[1]लताचालनेनैव केवलं समस्तचराचरं रक्षति। सुदर्शनाख्यं चक्रमिदं श्रीमन्नारायणस्य पाणौ धृतमस्त्रम्। तव रक्षायै तदुपशमयितुं स एव भगवान् भजनीयः" इति।

एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो विष्णुचक्रोपतापितो मुनिर्दुर्वासा अनन्तरं कलायकुसुमोपमं गलं दधानं निजवामभागधृतसर्वमङ्गलं जगतां क्षेमङ्करं शङ्करं शशिखण्डमौलि शरणं जगाम। दुर्वारसुदर्शनदूयमानमानसम् आत्मनो रक्षणाय प्रार्थयामास पार्वतीनाथं शम्भुम्।

"सत्यस्वरूपिणो भगवतो मायाशक्तीर्विज्ञातुं सिद्धा वयमपि मुग्धाः स्मः। त्वं कञ्जनाभं कलयाञ्जनाभम्। स एवाञ्जसा तव भयभञ्जनचतुरः। विष्णुकरतलरोचिष्णु सुदर्शनं विष्णुभक्तवैरसहिष्णु न भवति। लक्ष्मीकान्तं विना तव सन्तापं हर्तुं न कोऽप्यन्यः प्रभवति। केवलानन्दरूपी केशवः निजपदसेवकानामधीनः।" इत्येवं शम्भोर्वचनमुपश्रुत्य स मुनिः वैकुण्ठाख्यं विष्णुलोकमगमत्। गत्वा च भगवन्तं हरिं शरणं प्राप्तवान्।

"करुणानिधे कमलनाभ! सपदि शरणागतं मां पाहि। अज्ञाननिमित्तं मया कृतमपराधं क्षमस्व। विभो! मयि करुणां वितर, तव हि नामैकवारमपि जपन् नारकोऽपि पुरुषः धन्यतामापद्यत इत्येतदखिलविदितम्। तव हि पदनलिननिस्सृतजलेन नीलकण्ठोऽपि निर्मलोऽभवत्।" इत्येवं दुर्वाससाभिष्टुतः श्रीमन्नारायण एवमुवाच—"मुने! अहमस्मि भक्तपराधीनः। भक्तविरोधं कथमहं कुर्याम्? मत्परायणान् मत्परमान् मत्कर्मकृतो भृत्यान् कथमहं त्यजेयम्? साधुशीलैः साकं विरोध आधिहेतुर्भवतीति बुध्यस्व। तस्मात् त्वं सद्य एव गत्वा राजानमम्बरीषं भक्ताग्रगण्यं दर्शनपथे सम्भावय।

"ब्रह्मंस्तद् गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम्।
क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति॥" इति।

एवमुक्त्वा हरिणा लोकत्रयैकगुरुणा विसृष्टः शोकत्रपापरवशश्चक्रातुरो मुनिवरः करुणानिधिमम्बरीषं शरणं प्रपेदे। एवमस्तौच्च—दीनबन्धो महाराज! जय जय। मयि कृपां कुरु। कृपयापराधं सहित्वा तापं मे शमय। महापुरुषाणां केवलमाश्रयभावेन कोपशमनं भवति हि।" इति।

---

1 चिल्लीलता भ्रूलता।

एवं मुनिवचनमाकर्ण्यातीव कृपापरवशो विलज्जितश्च राजाम्बरीषो मुनिपीडापरिहाराय सुदर्शनं चक्रमेवं प्रार्थयामास—"भोश्चक्र ! उत्तमपुरुषस्य हस्ततलमुक्तो भवान् रणशिरसि विलसति। दुग्धाब्धिमध्ये मुग्धाहिवरशयनमध्यासितः पद्मनाभो बद्धादरं यदि मयि प्रीतः स्याद् अत्रितनयोऽयं मुनिस्तापमुक्तो भवतात्।" इति।

अनन्तरं सुदर्शनं चक्रमशाम्यत्। सुदर्शनपीडाया मोचितो मुनिदुर्वासा अतीव सन्तुष्टोऽभूत्। अम्बरीषश्च मुनिं चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य समभोजयत्। मुनिश्च विष्णुभक्तानां पारम्यं प्रशंसन राजानमम्बरीषमाशीर्भिरेधयामास। ब्रह्मलोकं जगाम च।

प्रत्ययाद्यनुबन्धविमर्शः

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

[पूर्वतोऽनुवर्तते]

आमु—किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे [५।४।११] इति सूत्र आमु दृश्यते। तत्र उकारो मकारपरित्राणार्थः।

मकारस्यौष्ठ्यत्वादोष्ठ्य उकार आसञ्जितः।

आरक् (तद्धितः)। चटकाया ऐरक्। गोधाया ढ्रक्। आरगुदीचाम् [४।१।१२८-१३०] इति चतुर्थेऽध्याये सूत्रक्रमः। एषु च प्रत्ययगतः ककारः 'किति च' इत्यादेरचो वृद्ध्यर्थः, कित इत्यन्तोदात्तार्थश्च।

ककारस्तावद् व्यञ्जनानामादौ वर्तते, वृद्धिश्च पाणिनितन्त्रे प्रथमा संज्ञा, अत एवादेरचौं वृद्ध्यर्थः ककारोऽनुबन्ध आसज्यते। किञ्च कप्रत्ययः प्रातिपदिकस्यान्त उपलभ्यते, अतोऽन्तोदात्तत्वार्थः ककार उपयुज्यते। अस्मादेव कारणात् ककारेणागमस्यान्ते स्थितिः सूच्यते।

आल्—सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः [७।१।३९] इत्यत्रालो लकारः लिति [६।१।१९३] इति सूत्रेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तार्थः।

भौवादिकानां धातूनां शपः पित्त्वात्सार्वधातुकानां चानुदात्तत्वात् पूर्वस्योदात्तत्वमुपलभ्यते। अत एव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तताख्यापनाय लकारोऽनुबन्ध आसज्यते।

आलच्— [वाचो ग्मिनिः।] आलजाटचौ बहुभाषिणि [५।२।१२५] इति सूत्र आलच आटचश्च चकारोऽन्तोदात्तार्थः।

आलुच्—स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् [३।२।१५८] इत्यत्रालुचश्चकारोऽन्तोदात्तार्थः।

इ

इक्—प्रत्याहारः।

ठस्येकः [७।३।५०] इति सूत्रे चकारो नानुबन्धः।

इच्—प्रत्याहारः।

इच्—समासान्तः। इच् कर्मव्यतिहारे [५।४।१२७] इत्यादिष्विचश्चकारोऽन्तोदात्तार्थः।

इञ् (कृत्)। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च [३।३।११०] इत्यत्रेञो ञकारोन्त्यस्याच उपधाया अकारस्य च अचो ञ्णिति। अत उपधायाः [७।२।११५-११६] इति वृद्ध्यर्थः, ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तार्थः।

प्राञ्च् शब्दे ञकारो वर्तते, अत एव ञकारेणाद्युदात्तत्वं सूच्यते।

इञ् (तद्धितः)। अत इञ् [४।१।९५] इत्यादिषु ञकारः तद्धितेषु तद्धितेष्वचामादेः [७।२।११७] इत्यादेरचो वृद्ध्यर्थः, पूर्ववत्स्वरार्थश्च।

इट् (विभक्तिः)। उत्तमपुरुषैकवचनविभक्तेरिटष्टकार इटोऽत् [३।४।१०६] इति विशेषणार्थः।

इट् (आगमः)। आर्धधातुकस्येड्वलादेः [७।२।३५] वतोरिड् वा [५।१।२३] रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७।२।७६] इत्यादिषु टकार आदिसन्निवेशसूचनार्थः।

इण्—प्रत्याहारः। अकारवर्जं स्वरा अन्तस्था हकारश्च।

इत्—ह्रस्व इकारः। तपरस्तत्कालस्य [१।१।७०]।

इतच्। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् [५।२।३६] इतीतचश्चकारोऽन्तोदात्तार्थः।

इथुक्। वतोरिथुक् [५।२।५३] इतीथुकः ककारोऽन्ते सन्निवेशसूचनार्थः।

इन्। स्तम्बशकृतोरिन् [३।२।२४] इत्यत्रेनो नकार आद्युदात्तार्थः।

निपाता आद्युदात्ता इति नकार आद्युदात्त एव। अत एव नकारेणाद्युदात्तत्वं सूच्यते। किञ्च पुरस्तादुपचारस्तस्य

यः प्रतिषेधतीति निषेधार्थकस्य नशब्दस्यादौ प्रयोगादा-द्युदात्तार्थो नकारो योज्यते ।

इनङ् । कल्याण्यादीनामिनङ् [४।१।१२६] इति सूत्रेण कल्याणीप्रभृतीनां शब्दानां ढक्-प्रत्ययस्य सन्नियोगेनेनङादेशो विहितः । इनङो ङकारो ङिच्च [१।१।५३] इत्यन्तादेशार्थः ।

ङकारस्य प्रथमवर्गस्यान्तेऽवस्थानात्, प्रथमोपस्थितस्य च परित्यागे कारणाभावात्, ङकारेणान्त्यादेशः सूच्यते ।

इनच् (तद्धितः) । इनच्पिटच् चिक चि च [५।२।३३] इति सूत्रे निशब्दान्ना-सिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ विहितौ, तत्सन्नियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि-इत्येतावादेशौ । अत्र चकारोऽन्तोदात्तार्थः ।

इनिः (कृत्) । प्रजोरिनिः । जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च [३।२।१५६-७] कर्मणीनि विक्रियः [३।२।९३] इति सूत्रैः कृत्प्रत्ययौ विहितः । अत इनिठनौ [५।२।११५] प्रभृतिभिस्तद्धित इनिर्विहितः । इनेरिकारो नकारपरित्राणार्थः ।

पूर्वोत्तर इर्वर्तत इति इनिविनिप्रभृतिष्वनुबन्ध इकारः ।

इनुण्—अभिविधौ भाव इनुण् [३।३।४४] इति सूत्रेणेनुण्-प्रत्ययो विहितः । तत्र णकार तद्धितेष्वचामादेः [७।२।११७] इत्यादिवृद्ध्यर्थः ।

णकारस्य मूर्धन्यत्वादादिना सम्बन्धः स च पञ्चदशखण्डस्य २९८ पृष्ठे प्रतिपादितः ।

शारदा-प्रशस्ति.

[स्वर्गत-गजानन-लक्ष्मण-रेगे-रचिता]

अचिरादेव समाप्तोऽयं वर्षाकालः । प्रवृत्ता शरत् । रथ्याश्चत्वराणि च पङ्कविनिर्मुक्तानि भवन्ति । इन्द्रः पर्जन्यं स्थगयति । वरुणोऽप्युपशाम्यति । वृद्धस्त्री तरुणबालकाश्छत्राणि गृहे निधाय रथ्यासु सानन्दं स्वच्छन्दं श्रीदेव्याः कालिकाया दर्शनाय सायंकाले परिभ्रमन्ति । बकुलादिसुगन्धीनि पुष्पाणि सुदूरं परिमलेन युवयुवतीनां मनांस्या-वर्जयन्ति । अङ्गानि सुललितं स्पर्शयन्ति । तेषां चेतांसि परस्परानुकूलानि कुर्वन्ति ।

समयेऽस्मिन् वर्तते सर्वत्रानन्दातिशयः । वर्तते सुकालोऽयं द्वादशमासेषु । गोधूमतण्डुलादीनां राशिसंग्रहः प्राङ्गणे वर्तते । कृषीवला विपुलधान्यसंग्रहं दृष्ट्वा स्त्रीपुत्रैः सह मोदन्ते सुखातिशयेन ।

अम्बरं रिक्तमेघं भवति। सृष्टिः प्रसन्नतां व्रजति। तरुणाः परदेशगमनोत्सुका द्रव्यसम्पादनार्थं समुद्रप्रवासमङ्गीकुर्वन्ति। सञ्चरति सर्वत्रोत्साहः। मनुष्या उत्सवप्रियाः।

कोंकणप्रान्ते पर्जन्यबाहुल्ये सति भाद्रपदारम्भे तण्डुलानामुपस्थितिर्दृश्यते। तत्र प्रथमो महोत्सवो गणेशपूजनं महता समारम्भेण भवति। तदनन्तरं नवरात्रे सरस्वत्याः पूजनं सम्पद्यते। लक्ष्मीसरस्वत्योरेकसंश्रयो दुर्लभः। तदपि सरस्वती-महालक्ष्म्योरेकत्र विधीयते पूजनं दुर्गाष्टम्यामिति विचारणीयम्।

आश्विनमासस्य प्रथमनक्षत्रे घटस्थापना त्रिकालपूजा सप्तशतीजपो नन्दादीपः सुवासिनीभोजनं होम इत्यादिनैकविधैः कार्यक्रमैः सानन्दं सोत्साहमेव महोत्सवो महता समारोहेण जनसंमर्दैः समाप्यते भक्तिभावपुरस्सरम्। अनन्तरशुक्लपञ्चम्यामुपाङ्ग-ललितदेवतायाः पूजनं संपद्यते। देव्युपासकै रथ्योत्फुल्ला दृश्यते। शरदृता अयं सारपूर्णो मनोहारी भव्यः कार्यक्रमः प्रसन्नचेतसा जनसमूहेन सम्पादयितुं शक्यः।

शरदृतोरधिष्ठात्र्या देवतायाः प्रीत्यर्थमावाहनं पूजनं चास्मिन् समये विधीयेते।

अस्मिन्नेव काले निम्नगानिर्झरस्य जलं तीव्रं वेगवत् प्रपातादुत्तुङ्गगिरिशिखरान्नि-पतत् पङ्कविरहितं भूत्वाऽधो निस्तब्धं प्रवहत् संजातो जलौघः सरस्वतीनाम्ना प्रख्यातः। अच्छोदकेन प्रसन्नतां धारयन्ती नदी निर्भरं स्वच्छन्दं मध्येभारतं प्रवहन्ती प्रभास-क्षेत्रस्य सविधे पश्चिमसमुद्रमुपतिष्ठते। अत एव नदी सरस्वतीति नाम्ना प्रख्यातिं गता। ऋग्वेद इमां सरस्वतीमुद्दिश्य सिन्धो नद्याः प्रशस्तिः कृता स्थाने स्थाने इति सन्दरीदृश्यते।

आश्विनमासे शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वत्या आवाहनं विधीयते। पूर्वाषाढयुते सूर्ये तस्याः पूजनं क्रियते। उत्तराषाढे आहुती दत्त्वा श्रवणनक्षत्रे च तस्याः पूजनं कृत्वा तस्मिन्नेव दिने तस्या विसर्जनं सम्पाद्यते। बहुधा मूलनक्षत्रमशुभमिति मन्यते जनैः। मूलनक्षत्रे जातस्य बालकस्य तथा गोवत्सस्य जन्माशुभदायीति लोकैर्मन्यते। सरस्वत्या आगमप्रीत्यर्थं मूलनक्षत्रमेव कल्याणप्रदायकमिति शास्त्रज्ञानां मतम्। ब्राह्मणकाला-नन्तरं मूलनक्षत्रमशुभप्रदमिति कैश्चिच्छास्त्रकारैरमन्यत। तैत्तिरीयब्राह्मणे मूलनक्षत्रं वाण्या सम्बद्धम् सरस्वती विद्याया अधिष्ठात्री देवतेति प्रसृते मते, ततश्च सरस्वत्या आवाहनं मूलनक्षत्रे विधीयत इति सम्प्रदायः सञ्जातः।

तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते—

मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय। * * *
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम्॥ * * *
पराचीं वाचा निर्ऋतिं नुदामि।
शिवं प्रजायै शिवमस्तु मह्यम्॥३।१।२

मूलनक्षत्रस्याधिष्ठात्री देवता प्रजापति र्गाः पशूंश्च ददाति। सरस्वत्याः पूजनं मूलनक्षत्रे विहितं तेन निर्ऋतीनामुग्रदेवता संतुष्टा भवति। पुत्रपौत्रांश्च ददाति। पूर्वाषाढा-नक्षत्रं पर्जन्यस्य मूलदेवता। प्रवाससौकर्यार्थं परदेशगमनार्थं चैतद् नक्षत्रद्वयमार्याणां प्रशस्तमासीत्। तैत्तिरीयब्राह्मण॰ इदं वचनं दृश्यते। तन्नक्षत्रं प्रयतां पशुभ्यः। कृषिर्वृष्टिर्यजमानाय कल्पताम्। तै॰ ब्रा॰ तृतीयकाण्डे प्र॰ पा॰ १ अनु २।

सरस्वतीपूजनस्य प्रारम्भकाले वर्षारम्भ आश्विनमासाद् गण्यते प्राचीनैः शास्त्रज्ञैरित्य-नुमीयते। ऋग्वेदकाले शरदृतुर्वर्षारम्भ आसीदित्यत्र बहूनि प्रमाणान्युपलभ्यन्ते।

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्। ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः॥ ऋ॰ २।१२।११ पर्वतगुहायां निहितं चत्वारिंश्यां शरदि बहिराकृष्य पराक्रमशालिनं सर्पराजं जघान। शतपथब्राह्मणकाले वर्षारम्भ उत्तरायणे विहितः।

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षा वा। ते देवभूतयः॥

तैत्तिरीयसंहितायाः काले वर्षारम्भः संवत्सरसत्रस्य कोऽपि मासविशेषो नागण्यत इति दृश्यते। एकाष्टका संवत्सरस्य पत्नीत्यभ्यधीयत। यजुर्वेदकाले कृत्तिकानक्षत्रस्य भूरि महत्त्वं सञ्जातम्। वेदाङ्गकाले तु धनिष्ठानक्षत्रे तदेव वैशिष्ट्यं संक्रान्तम् तदनन्तरं तदेव महत्त्वं पाणिनिकाले आग्रहायणीनक्षत्रस्य आसीदिति तस्य सूत्रेभ्यः सुस्पष्टम्। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ४।२।२२।

अग्रे हायनं (वर्षम्) अस्याग्रहायणीयम्। महाभारतकालेऽपि वर्षारम्भस्य कालः मार्गशीर्ष आसीदिति तत्कालीनैरगण्यतेति भगवद्गीताया दशमाध्यायान्तर्गतात् "मासानां मार्गशीर्षोऽस्मि" इति वचनात् सुस्पष्टं प्रतीयते। अधुनाऽपि उत्तरभारते कार्तिक-मासाद् वर्षारम्भो भवति। दक्षिणभारते तु चैत्रादेव संवत्सरोऽगण्यतेति वयमेव पश्यामः। प्रत्यक्षमधुना सरस्वत्या विसर्जनं श्रवणनक्षत्रे विधीयत इति घटना विचारणीया।

सरस्वती विद्याया देवता। उपाकर्मणः कालो यथाशाखं भिन्नोऽस्ति। उपाकर्म नाम श्रावणी। श्रावणमासे हस्तनक्षत्रे पञ्चम्यामुत श्रवणसंयुतायां पौर्णमास्यामुपाकर्म-संपादनस्य समयः। ऋग्वेदकाले आश्विनमासाद् वर्षारम्भस्य तथा स्वाध्यायारम्भस्याऽपि

गणना संमतेत्यनुमीयते। अष्टम्यां तथा नवम्यां च सरस्वतीपूजनं कृत्वा तदनन्तरं श्रवणनक्षत्र उपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायारम्भस्य प्रथास्ति।

तच्छ्रोणैति (श्रवण) श्रव इच्छमाना।
पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती।

तै० ब्रा० ३।१।२

सरस्वत्याः कालः ऋग्वेदकालात् प्राचीनतरः। ऋग्वेदस्य प्रथमे मण्डले सरस्वत्या वर्णनं दृश्यते। पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धियावसुः॥ चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम्। यज्ञं दधे सरस्वती॥ ऋ० २।३।१०-११

सूक्ष्मैकदृष्टिः समृद्धा कर्मधना सरस्वती उत्तमगायनकलाप्रेरिका जाड्यापहा। साऽस्माकं यज्ञं प्रचारयति। सरस्वती (स्वपराक्रमेण) स्ववीर्येण प्रचण्डाम्जलौघान् चालयति। साऽखिलबुद्धिसर्वस्वस्याधिष्ठात्री सरस्वती नैकविधैर्नामभिरभिधीयते। अध्यात्मशास्त्रेषु सा ब्रह्मविद्यासंज्ञिता। तन्त्रे च सा विद्येति प्रसिद्धा। पुराणेषु शारदा सरस्वती गायत्री सावित्र्यादिभिर्नामभिर्विख्याता। मत्स्यपुराणे तस्या माहात्म्यं विशेषेण वर्णितम्। अस्मिन् पुराणे सा चतुर्मुखसुता इति स्मृता। यत्र यत्र ब्रह्म तत्र तत्र शारदाप्युपवर्णिता। तत्र सा मायासंज्ञितेति दृश्यते। दिव्येयमादिसृष्टिस्तु रजोगुणसमुद्भवा।

पुराणोत्तरकाले सरस्वत्या माहात्म्यं वर्धिष्णुरेव दृश्यते। अभिजातसंस्कृतवाङ्मये स्थाने स्थाने भक्तिपुरस्सरमुपवर्णिता दृश्यते। "तुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता" इत्युपाधिभिस्तस्याः शुभ्रत्वस्यात्यन्तं हृदयंगमशैल्या वर्णनं सुभाषितकारेण स्वकृत-श्लोके कृतमस्तीति सर्वेषां परिचितमेव। एतदुद्दिश्य विदर्भस्थेन कविना भणितं यदि कविर्दण्डी विदर्भस्थां कवयित्रीं (विजयाङ्काम्) अज्ञास्यत् तर्हि स एतच्छ्लोकं नारचयिष्यत्। कृष्णवर्णया विजयाङ्कया शुभ्रवर्णायाः शारदाया अङ्क आसीनया तत्राल्पाल्पतिलकत्वेन विराजमानया भवितव्यम्। सरस्वत्याः प्रियतमकन्याया विद्वत्तामधिकृत्य किमन्यत् प्रमाणम्।

उत्तरोत्तरकाले महाराष्ट्रीयग्रन्थस्य प्रारम्भः सरस्वत्या नमनाद्विना न क्रियते। यदि क्रियते तर्हि अशुभकरमिति श्रद्धा। भावार्थदीपिकायां श्रीज्ञानदेवः ग्रन्थारम्भ उपन्यस्यति।

"अधुना अभिनव वाग्विलासिनी।
चातुर्य कलाकामिनी। श्रीशारदा
विश्व मोहिनी। नमिली म्यां (नमाम्यहं)।"

दासबोधस्यारम्भे साधुशिरोमणिः श्रीरामदासः श्रीशारदास्तवनार्थ्येवं स्तौति ।

"आतां (इदानीं) वंदिन वेदमाता ।
श्रीशारदा ब्रह्मसुता । शब्दमूल
वाग्देवता महामाया ॥१॥"

आधुनिककाले रचिते शनिमाहात्म्येऽपि शारदायाः सुमनोहरं वर्णनमुपलभ्यते ।

"आतां (अधुना) नमू ब्रह्मकुमारी ।
हंसारूढ वागीश्वरी । वीणा शोभे
दक्षिण करीं । विजयमूर्ति सर्वदा ॥

ख्यातनाम्ना महाराष्ट्रीयकविना गोविन्देन प्राकृतभाषायां श्रीशारदाया अतीव सुन्दरं मनोहारि च वर्णनं कृतमस्ति ।. तस्याशयो गीर्वाणभाषायाम्

"आत्मलतोपरि स्फूर्ति सुममिदं ।
वसन्तरूपाऽपरा बुद्धिः । आविष्कारः
शब्दब्रह्मणो ज्ञानगर्भरूपः ।
चित्तमयूरासना दीप्तिरियम् । सा दीप्तिः
ज्ञप्तिरेव सा कथ्यते वागीश्वरी ।
किरीटरञ्जितशीर्षेऽमूल्य-
तत्त्वानां स्फुरन्ति तस्माद्
रक्तरागाः खलु सद्गुणरत्नानाम् ।
लुण्ठति माला षट्शास्त्राणां दिव्या
रत्नानां वक्षसि । तस्माज् ज्ञानात्
सुन्दरतरः केवल एकः परमेशः ।"

एवमादिभिः स्तुतिभिरनेकाभिः श्रीशारदायाः प्रशस्तिः कृता । यत्र सहस्रजिह्वः शेषोऽपि शारदां याथार्थ्येन वर्णयितुमसमर्थस्तत्र मादृशस्य पामरस्य का कथा ।

वेदार्थविमर्शः

(पूर्वतोऽनुवर्तते)

दग्निभावापत्तेरूर्ध्वं तस्य तेजसो मूलानुगा गतिरस्माभिरूर्ध्वगतिरुच्यते । तदुक्तं माघे—प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुज इति । सा च मूलानुगा गतिरयनाभिभावेन व्यपदिश्यत इति विवृतं स्थलान्तरे । एवं च पृथिव्या

प्रतिबन्धस्थले या रीतिः साकाशेऽन्यान्यप्रतिबन्धस्थलेऽपि भवितुमर्हति। तेजश्चादित्यस्यातिदूरातिसामीप्यादिवशतः समूहाकारं भासमानं वीचीतरङ्गन्यायेन प्रसरतीति वचनं समूहाकारस्यौपाधिकत्वेन मुख्यशलाकाकारता रश्मिरूपेण व्यवह्रियते। तादृशरश्मीनां संगणनस्याशक्यतया असङ्ख्यार्थकसहस्रशब्देन व्यवहारेण सहस्रकरः सहस्ररश्मिरित्यादिशब्दैरादित्यस्य व्यवहारः। वेदे सहस्रशब्देन बहुलं तस्य व्यवहारः। सा चोभयविधता यजुर्वेदे त्रिसुपर्णानुवाके स्पष्टं प्रतिपाद्यते। तत्रोच्यते "रुचे त्वा रुचे त्वा समित्स्रवन्ति सरितो न धेनाः। अन्तर्हृदा मनसा पूयमाना घृतस्य धारा अभि चाकशीमि। हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्। तस्मिन्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः। तस्यासते हरयस्सप्ततीरे स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम्।" इति। अत्र रुचे त्वेत्यस्याम्रेडनेन रुग्बाहुल्याय समित् समिधः स्रवन्ति। समिच्छब्देन आदित्यमण्डलभागा गृह्यन्ते। तदुक्तं परस्तात्तत्रैव 'शरीरमिध्मम्' इति। तत्र यज्ञस्य तद्रूपापन्नस्यादित्यस्य शरीरं शरीरस्थानापन्नं मण्डलमिध्मशब्देनोच्यते। एवं सति इध्मशरीरयोरभेदेन शरीरग्रहणे वाक्यार्थानुसारेणेध्मस्यापि ग्रहणमिध्मग्रहणे चार्थानुसारेण शरीरस्य ग्रहणमिति भवति। इध्मशब्दस्यैधनादिध्मता। तच्चैधनं स्वरूपस्यार्थात्तेजस इति तस्य समेधनरूपता तद्बोधनात्समिच्छब्दोऽपि समेधनसाधनत्वान्मण्डलरूपशरीरभागानाह। प्रकृते समिच्छब्दः समिध इत्यर्थे लुप्तविभक्तिकः। अत एव तत्र वाक्ये बहुवचनान्तक्रियापदस्य स्रवन्तीत्यस्योपपत्तिः। उपमानभागस्य च "सरितो न धेना" इत्यस्यानुगुण्यम्। स्रु धातोर्गतिरर्थः। समिधो यथायथा गच्छन्ति गमनशीला उदयनशीला भवन्ति तथातथा रुचो बाहुल्यं भवति। यथा सरितां बाहुल्याय धेना उदकानि गतिमन्ति भवन्ति तद्वत्। अत्र सरितोऽपि रश्मिभावानापन्ना व्यक्ततेजांस्युच्यन्ते नदीरूपेण धेनाःशब्देन प्रीणनेन हेतुनाऽव्यक्ततेजोरूपा आप उच्यन्ते। अव्यक्ततेजसां प्रसरणेन तद्बहलरूपनदीरूपता। इदं चेन्द्रकृतमिति मन्त्रान्तरे उच्यते "इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुः ...तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरित्यत्र। इन्द्रेण वयं भिन्ना भेदनेनोत्पादिता वज्रबाहुना अतस्तस्यानुमोदनानुसारेणोर्व्यो" महत्यस्सत्योऽयामेति नदीनामुक्तिः। इन्द्रस्यादित्याभेदेनेन्द्रेण भेदनमर्थात्तमसां कृत्वोत्पादितानि जलानि तेजोरूपाण्येव तेषां बहुलीभावेन नदीरूपतेति मन्त्रे उक्तमिन्द्रेण वयं भित्वा निर्मितास्तन्मतानुसारेण नदीनां गमनोक्तिः सङ्गता। किञ्च सरितो न सरित इव नद्य इव धेना वाचोऽपि गच्छन्ति इत्यर्थोऽपि। वाचां धेनापदबोध्यत्वं निघण्टुषु वाग्बोधकेषु नामसु धेनाशब्दस्य पाठात्। वाचश्च मण्डलसत्त्वदशायां स्थितिरिति विस्तरेणान्यत्र निरूपितम्। (क्रमशः)

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ।१।३।३१

अस्ति देवानामप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति स्थिते इदानीं चिन्त्यते मध्वादिविद्यायां नास्त्यधिकारो देवानां, तेषामादित्यवस्वादिभ्योऽन्येषामादित्यवस्वादीनामुपास्यानामभावात् प्राप्याणां वस्वाद्यन्तराणामभावाच्च । मधुविद्यायां तावदादित्ये मध्वारोपेणोपासनाद् भवति वस्वादित्वप्राप्तिरिति दृश्यते श्रुतिषु, "असौ वा आदित्यो देवमधु" [छा० ३।१।१] इत्यारभ्य "स य एतदेवामृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति" [छा० ३।६।३] इति जैमिनिराचार्यो मन्यते इत्यर्थः । प्रकारान्तरव्याख्यायां च मध्वादिषु तदसम्भवादेव देवानामनधिकारात् ॥३१॥

ज्योतिषि भावाच्च ।१।३।३२

ब्रह्मोपासनायां देवमनुष्ययोस्तुल्येऽप्यधिकारे "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते" [बृ० आ० ३।४।४।१६] इति श्रुतौ विशेषेण देवानुल्लिख्य तेषां ज्योतिषि ब्रह्मणि उपासनाऽधिकारभावाच्च देवतान्तरोपासनायां तेषामनधिकारः सूचित इत्यर्थः ॥३२॥

भावं तु बादरायणः सम्भवात् ।१।३।३३

सिद्धान्तमाह भावम् इति । मध्वादिविद्यासु वस्वादीनामप्यधिकारभावं बादरायण आचार्यो ब्रूते, यतो मध्वादिषु ब्रह्मण उपासनासम्भवोऽस्ति देवानाम् । तथाहि मधुविद्यायां कार्य्यावस्थं कारणावस्थं च द्विविधमेव ब्रह्मोपदिष्टमुपास्यत्वेन तादृशब्रह्मोपासनया कल्पान्तरे वस्वादित्वप्राप्त्या परब्रह्म प्राप्स्यते "न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद् दिवा हैवास्मै भवति य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद" [छा० ३।११।३] इति मधुविद्यामात्रस्यैव ब्रह्मोपनिषत्त्वदर्शनात् वस्वादित्वप्राप्त्या ब्रह्मप्राप्तिफलदर्शनाच्च वस्वादिभोग्यादित्यंशस्योपासनं तादूप्यापन्नस्य ब्रह्मण एव प्रतीयते इति । अत्र ज्ञानकर्म्मसमुच्चयापातभियव व्याख्यान्तरकल्पनं बोध्यम् ॥३३॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ।१।३।३४

यद्यध्ययनाभावेऽप्यर्थित्वसामर्थ्यवशादधिकारो देवतानां तदा तत एवानध्ययनवतोऽपि शूद्रस्य स्यादधिकारो ब्रह्मविद्यायाम्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः [यजुःकाण्व ७।१।१।१] इति चाग्निसाध्यकर्म्मानधिकारापादकं वाक्यं नत्वग्निनिरपेक्षब्रह्मविद्यानधिकारापादनायालम् । श्रुतिश्च शूद्रमपि विद्यार्थिनं गुरुशुश्रूषुं दर्शयति "अहहारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" [छा० ४।२।३] इति । विदुरादीनां च शूद्रशरीराणां विद्यावत्त्वं भारतादिष ज्ञायते, इत्यस्ति शूद्रस्याप्यधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति प्राप्ते आह—शुगस्येति । यतो निशि शयानस्य "कंवरे एनमेतत् सन्तं संयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" [छा० ४।१।३] इति हंसवाक्याद् रैक्कतः

ख्यातिनिकर्षश्रवणात् संजातशुचस्तदैव रैक्वं प्रति द्रवणाच्छूद्रत्वं पौत्रायणस्य जानश्रुतेः सूच्यते न जात्येति न श्रुतिरस्ति लिङ्गं शूद्रस्य विद्याधिकारे। शूद्रस्याध्ययनाभावाच्च नाधिकारो विद्यायां तदभावश्चोपनयनाभावात् "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः" इति स्मृतौ तयोः पौर्वापर्य्यदर्शनादलौकिके च विषयेऽलौकिकस्यैवाधिकारस्यावश्यकत्वान्नार्थित्वसामर्थ्यमधिकारापादकं भवेदिति यज्ञवद् ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः शूद्रस्य। विदुरादेस्तु प्रागभवीयज्ञानप्रकर्षादेव ज्ञानवत्त्वमिति न निदर्शनमिति ॥३४॥ (क्रमशः)

रसमञ्जरी

मर्कटः=मकरलग्नः+कर्कटराशिः

अध्यापकः। वत्स परमानन्द ! संपाठः पठ्यताम्।

परमानन्दः। (पठति—)

मर्कटस्य सुरापानं ततो वृश्चिकदंशनम्।
तन्मध्ये भूतसञ्चारो यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

अध्यापकः। मर्कटशब्दस्य को वार्थः ?

परमानन्दः। आर्य ! मर्कटलग्ने जातस्य पुरुषस्य चन्द्रो यदि कर्कटराशाववतिष्ठते स मर्कट इत्युच्यते। मकर-कर्कटयोः सङ्करेण मर्कटशब्दस्य निष्पत्तिः।

अध्यापकः। समीचीना व्युत्पत्तिः श्रीमता प्रदर्शिता। प्राचीन-पुस्तकेष्वपि "मृदून् कुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः" "उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते।"

Half of wish, half of fear
And so a partner will appear.

इत्यादि सन्दृश्यते। वत्स ! चिरं जीव। तव सम्माननार्थं मद्य दानीमेवावकाशो भवतु।

सम्पादकस्य वलवदस्वस्थशरीरतया कदाचित् प्रमादा दृश्येरन्। कृपया मर्षयन्तु वाचकमहाभागाः।

Manjusha

Vol. IV (about 400 pages)—29 storiettes, hymns from the Rigveda with commentary, छात्री versus छात्रा, पतत्र versus पत्र, Goethe's maxims (original German with Sanskrit translation), Saratchandra's Niṣkṛti, on Pāṇini's म्फ, महाभाष्य, विश्रम versus विश्राम, सेवका versus सेविका, अन्योन्य, 11 humorous skits. Rs. 10/-.

Vol. V (about 400 pages) 16 storiettes, 4 long stories, 12 poems, humorous skits, discussions on परःशत, भ्रातृव्य, सूनृता, आङो दाऽनास्यविहरणे, on the Anubandhas, on grammatical gender, Sanskrit equivalent of "horse-power", Tagore's poems, Language as fossil history, on Sāyaṇa's Bhāṣya, **The Śivasūtras and the Sanskrit Alphabet**, Patañjali's Mahābhāṣya, Hymns from the Avesta, etc., etc. Rs. 10/

Vol. VI (about 400 pages) 5 storiettes, 2 long stories, 1 Bhāṇa, Derivations of अश्वतर and पुत्र, आनोभद्रीयसूक्त with various commentaries, explanation of the Madhusūkta, Kālidāsa and Bhavabhūti, Mahābhāṣya (pp. 33-136), Rasamañjarī, etc., etc. Rs. 10/-

Vol. VII (about 400 pages) **Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar—Samāsa, Kāraka and Vibhakti.** Kālidāsa and Bhavabhūti (5 instalments). Was Pāṇini a Communist? Kālidāsa and Shakespeare. Greek Proverbs (64 pages). On तरप् and तमप्. On सूनृत and भ्रातृव्य. Meaning of शफोरू. 9 storiettes, 3 long stories, मृगया in Sanskrit Drama, etc., etc. 10/-.

Vol. VIII (about 200 pages) Short stories, long stories, humorous skits, महाभाष्यरत्नमञ्जूषा. Meanings of Sanskrit proper names. Sanskrit stanzas and their parallels from European languages. Sanskrit equivalent of bread. Notes and Queries. Tagore's short story. On देवानांप्रियः. On the derivation of कार्मुक, On Abhinavagupta. **On Śārṅgarava and Śāradvata.** Tagore's Urvashi. Common Errors. **So-called Solecisms of Kālidāsa.** Rs. 3/8/-.

Vol. IX (nearly 300 pages). **So-called Solecisms of Kālidāsa.** Literary Parallels. Common Errors. Technical Terms of the Mugdhabodha. Tagore's story and poems. Contradiction in Terms. On the correct derivation of प्रवीण, सिकता etc. वाग्मी vs. वाग्ग्मी. बिभीषण versus विभीषण. On फ, ढ, ख, छ, घ in Pāṇini. A new stanza from Vyāḍi's Saṁgraha. Meaning of रद विलेखने. सतीथ्य versus सतीर्थ. The Anubandhas र, क, प, उ, ष in Pāṇini, **The Technical Terms—Upasarga, Nipata, Karmapravacaniya, Gati, etc. Apurva in Mimamsa.** In Defence of the Padapāṭha. On ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः. On वामदेव्यं साम. रेफ versus रकार. Rs 6/-

MANJUSHA (Sanskrit Monthly Magazine)
Registered No. C 3278

Printed and published by Sri Visvanath Chatterjee, M.A. from Bhupendra Bose Avenue, Calcutta-4. Printed at the Gupta Press, 37/7 Baniatola Lane, Calcutta-9.

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

मञ्जूषा

October, 1961.	१८८३-शकीय कार्त्तिकस्य १६श-वर्षस्य द्वितीया संख्या	Vol. XVI No. 2

आभाणकमाला

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते । काव्यादर्शे ३।१७८
तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः । उत्तररामचरिते १

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डरीकरणं विधोः ॥ अलङ्कारसर्वस्वे

तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥
रघुवंशे १४।

To gild refined gold, to paint the lily,
To throw a perfume on the violet,
To smooth the ice, or add another hue
Unto the rainbow, or with taper-light
To seek the beauteous eye of heaven to garnish,
Is wasteful and ridiculous excess. SHAKESPEARE

"नितान्तरम्यभावानां परिष्कारो विडम्बना ।"
स्वर्णे प्रयुक्तसंस्कारे सौवर्णरसलेपनम् ॥

शोभार्थं विविधैर्वर्णैररविन्दस्य रञ्जनम् ।
पाटले मधुरामोदे गन्धाढ्यद्रवसेचनम् ॥

तुषारसंघातशिलामसृणीकरणं मुधा ।
सुचारुणेन्द्रचापेन नवरङ्गस्य मिश्रणम् ॥
दिवोऽभिरामनेत्रस्य क्षुद्रदीपेन मण्डनम् ।
हन्त हास्या वृथा चेयं संस्कारपुनरुक्तता ॥

सीतारामविष्णुगोखले-महोदयस्य ।

२। It is a principle of human nature to hate those whom you have injured.

स्वो हि धर्मो मर्त्यानाम् आत्मना विप्रकृतेषु प्रद्वेषो नाम ।

Forgiveness to the injur'd doth belong,
But they ne'er pardon who have done the wrong,

क्षमा खलु निकृतेष्वायतते । यैरनिष्टमाचरितं ते कदापि न मृष्यन्ति ।

The offender never pardons.

He that does you an injury will never forgive you.

उपदेशरत्नमञ्जूषा

दुःखान्धा हि पतन्त्येव विपच्छ्वभ्रेषु कातराः ।
धीरास्तु दृष्टसन्मार्गा विवेकामलचक्षुषः ।
न पतन्त्यवटे प्राप्यमवश्यं प्राप्नुवन्ति च ॥

[श्वभ्रम् अवटो गर्त इत्यनर्थान्तरम् । तथा चामरः—छिद्रं निव्यर्थनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः । गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे । इति ।

विपदि धैर्यमाधाय प्रतीकारपरो भवेत्, लेशतोऽपि कातरताया वशं न गच्छेत् । व्याकुलप्रलपितानां कण्ठशोषमन्तरेण फलं न दृश्यते । अधैर्येण धियः प्रसरोऽप्यवरुध्यते । उक्तं च भारते—

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ इति ।]

"If thou faint in the day of adversity, thy courage is small."

श्रीमदप्पाशास्त्रिणां पत्ररत्नमञ्जूषा

(१३)

श्रीशिवः शरणम् ।

कोल्हापुरक्षेत्रविराजमानात् कार्यालयात् संस्कृतचन्द्रिकायाः ।

स्वस्ति श्रीयुतमानविक्रमकवे ! भूपालचूडामणे !
साशीर्वादमिदं निवेदयति सस्नेहं च कश्चित् सखा ।
प्रेमैवाकृतिमत् प्रमोदनिलयं पत्रं प्रभो ! तावकं
ह्यः प्राप्तं वितनोति कामपि मनस्यप्राप्तपूर्वां मुदम् ॥१॥

प्रेमपूर्णमनसः प्रियंवदा
चन्द्रिका नरपते ! समापतेत् ।
मासि मासि तव पाणिपङ्कजे
पङ्कजे सुरुचिसम्पदा यथा ॥२॥

समालोच्यैतस्यां प्रियवर ! भवत्पुस्तकचयो
यतो दृष्टश्चित्तं सुखमयमयं मे वितनुते ।
यदि स्यात् किन्त्वस्मिन् कथमपि विलम्बो मम कृतो
ह्यवश्यं क्षन्तव्यः प्रणय इति मेऽयं त्वयि विभो ! ॥३॥

आयात एव सविधे मम भूमिपाल !
चिन्तामणिः* स्फुरदनेकरसप्रबन्धः ।
आनन्दथुं च गतवत्तदवेक्षणेन
चेतो मुहुर्मुहुरिहेक्षितुमीहते तम् ॥४॥

लक्ष्मीकल्याणमेतत् प्रहिणु नरपते ! नाटकं त्वत्प्रणीतं
नानाभावैर्मनोज्ञं क्रमश इह च तन्मुद्रये चन्द्रिकायाम् ।
को वा भावत्ककाव्यं प्रवर ! रसविदां नैव सम्मन्तुमिच्छेद्
दृष्टा कच्चित् कदाचित् क्वचिदपि विबुधैर्गौस्तनी यु(रय?)ज्यमाना ॥५॥

पत्रं व्यसर्जि किल पूर्वतरेऽह्नि राजन् !
तुभ्यं तथा च भवताधिगतं भवेत्तत् ।
कुत्राप्यनन्यगतिरेव विधावहं त्वां
व्यापारयामि सुहृदां प्रवरात्मनीने ॥६॥

न स्यात् प्रयासकृदिवैष विधिः सखे ! चे-
ल्लभ्येत चात्रभवता यदि भूप ! कालः ।

---

* विज्ञानचिन्तामणिनामिका संस्कृतपत्रिका ।

सम्पूर्यतां ननु विधाय तदामुमेषा
वाञ्छा मनस्युदयमाप्तवती मदीये ॥७॥

पत्रान्तरे मया वर्णा लिखिता देवनागराः।
लिख्यतां निम्नतस्तेषां केरलीयं लिपिद्वयम् ॥८॥

प्रतिप्रेर्य च तत्पत्रं यद् दृष्ट्वा केरलाक्षरम्।
पठतो हृदयं किञ्चिदावहेत् सम्मदं मम ॥९॥

यत्किञ्चिदत्र नरनाथ! घटेत वृत्तं
पत्रान्तरेण तदहं विनिवेदयिष्ये।
यत् सम्भवेच्च विषये भवदीयके तद्
भूयो निवेद्य मुदमातनु चतसो मे ॥१०॥

इन्दुनेत्राष्टभूशाके चैत्रिकस्यादिमे दले।
दशम्यां शुक्रवारेऽयं सख्ये लेख्यः प्रहीयते ॥११॥

अप्पाशास्त्री राशिवडेकरः

(१४)

श्रीशिवः शरणम्।

फाल्गुनवदि, १२-१८-२०

कोल्हापुरवर्तिसंस्कृतचन्द्रिकाकार्यालयात्,

स्वस्ति। सविनयं सप्रणामं सानुरागं चावेदकः—

प्रियप्रवरमहाभागाः, समधिगतः श्रीमद्भिः प्रेरितो विज्ञानचिन्तामणिः। श्रीमन्नामाक्षरमुद्रितानि कानिचिच्च चेलानि, किन्तु पत्रं नाम नाधिगतम्। तत् प्रेर्यतामुत्तरं कृपया।

अपि दृष्टाः श्रीमद्भिः संस्कृतचन्द्रिकाः? अपि निवेशनीयं मया चन्द्रिकाया ग्राहकश्रेण्यां श्रीमतां नाम? यथाहं पश्यामि तथा मन्ये भवन्त एनां सम्मन्यन्ते, तदादिश्यतां यन्मयानुष्ठातव्यम्।

आगामिनो वत्सरात् प्रभृत्यस्या आवरणपृष्ठस्याभ्यन्तरे देशवृत्तान्तं निवेशयितुमिच्छामि। अन्यश्च योऽस्यां विशेष आवश्यकः स कृपया निवेदनीयः। सन्ततं च प्रेर्य पत्राणि ज्ञाप्यतामात्मनः सर्वाङ्गीणं मङ्गलम्। मङ्गलमिदानीमस्माकम्। एधतामनुदिनमधिकाधिकमनुकम्पेति।

विनयावनतो वशंवदः
श्रीअप्पाशास्त्री राशिवडेकरः
संस्कृतचन्द्रिकायाः सम्पादकः प्रकाशकश्च।

(१५)

श्रीशिवः शरणम्

गगनवावडानगराद्

१८२३ कार्त्तिकसुदि

स्वस्ति ।

श्रीमदशेषभूपालमौलिमालालालनीयचरणारविन्दद्वन्द्वेषु निखिलकविचूडाचक्रमण्डनायमानेषु प्रियसुहृत्प्रवरेषु श्रीमन्मानविक्रमकविराजराजतिलकेषु सविनयं साशेषसौहार्दं आशीर्वादं चावेदकः—

अयि भूपतिमणयः !
लिखितस्य वः करतलागतस्य मे
　　व्यतियातवान् बहुतिथः समयः(?) ।
विधिदुर्विपाकवशतस्तदुत्तरं
　　प्रियमित्रभूपमणयो ! व्यलम्बत ॥१॥
कमनीयशीलकलिता यदा दिवं
　　समलञ्चकार सहधर्मिणी मम ।
दृढरागपाशविनिबद्धमन्तरं
　　गतवद्दशां नृपवरेण्य ! कामपि ॥२॥
व्यसनं व्यसनानुबन्धि नणा-
　　मिति यद् भूमिपते ! वदन्ति सन्तः ।
न मृषा किल तद्वचो यतोऽहं
　　समयेऽस्मिन् व्यसनान्तरे न्यपप्तम् ॥३॥
ज्वरेण मे कालसहोदरेण
　　प्रेयान् समाक्रम्यत तातदेवः ।
व्यथां यदीयामनुपश्यतोऽभू-
　　न्ममान्तरात्मा शतधा विदीर्णः ॥४॥
शनैः शनैर्व्याधिरमुष्य सोऽयं
　　यदा प्रशान्त्युन्मुखतामवापत् ।
सुहृद्भिर्निर्बन्धवशात् तदा मे
　　नवो विवाहो जघटे नृपेन्द्राः ! ॥५॥

निर्वृत्ते ननु तत्र मित्रमणयस्तातः पुनर्मामकः
कासश्वासमुखैर्नितान्तमभवत् पर्याकुलो व्याधिभिः ।
हा धिक्कष्टमिदं नितान्तमिह यत्त्वारोग्यमेकान्ततो
नैवामुष्य विलोकितुं नयनयोरद्यापि भाग्योदयः ॥६॥
यावत् स्वास्थ्यमयं मनाक् समयते तावत्तु कोल्हापुरे
संवर्तकसहोदरः समजनि ग्रन्थिज्वरो भीषणः ।
येनाक्रान्तमुपागमत् पुरमिदं सन्त्यक्तकल्पं जनैः
क्वापि क्वापि परेतराजनगरीशाखापुरैकप्रभाम् ॥७॥
येन ह्यः समभाषि नाद्य स पुनर्येनाद्य सम्भाष्यते
नायं श्वः समवेक्ष्यते विधिवशात् कालालयं प्रस्थितः ।
इत्येवं पवनेरिताम्बुजदलान्तःस्थाम्बुबिन्दूपमा-
मायुर्भूपकुलावतंस ! भजतेऽद्यत्वे पुरेऽस्मिन् नृणाम् ॥८॥
कियत्यो वा नार्यः पतिविरहविक्लान्तनयनाः
कियन्तो वाप्यम्बाविघटनहता हन्त शिशवः ।
कियन्तो वा कान्ताविधुरिमपरित्रस्तमनसः
पुमांसः कालेऽस्मिन् नरपतिमणे ! शोकपिहिताः ॥९॥
मन्दिरमयि सुरमन्दिरसुन्दरमपहाय साम्प्रतं लोकाः ।
निवसन्ति भीतभीता अगणितशिशिरातपाः कुटीरेषु ॥१०॥
व्यतिकरेऽत्र महीपशिखामणे !
पुरमिदं व्यजहां सकुटुम्बकः ।
बहुषु सत्स्वपि वस्तुषु देहिनां
प्रियतरं ननु जीवितमेव यत् ॥११॥
सह्यशैलशिखरैकमण्डने चारुनीरसुसमीरराजिते ।
सम्प्रतीह निवसामि पत्तने सत्सुहृद् ! गगनबावडाभिधे ॥१२॥
अत्र दैववशतस्तु मत्पितुः शान्तिमामयमुपागतः प्रियाः ! ।
मङ्गलं च सकुटुम्बकस्य मे दुर्विधिः कथमपि प्रवर्तते ॥१३॥
लाभः शश्वदत्र सुहृत्प्रकाण्ड ! स्तोकोऽपि नो जातुचिदाविरस्ति ।
हानिस्तु दुर्दैवहतस्य कामं पदे पदे मे घटते नृपाल ! ॥१४॥
कवयः सुहृद्धुरीणाः ! पण्डितमणयो महाभागाः ! ।
श्रीनीलकण्ठमुख्याः कच्चित् कुशलान्विताः प्रेष्ठाः ॥१५॥

सर्वाङ्गीणं मङ्गलं वोऽवबोद्धुं
भूयो भूयो वाञ्छति स्वान्तमेतत्।
आवेद्यैतत्तद्विधेयं नितान्तं
प्रीत्युत्फुल्लं शान्तनिर्विण्णभावम्॥

इति प्रार्थयते विनयावनतो वशंवदः सुहृत्
अप्पाशर्मा राशिवडेकरः,
स० च० सम्पादकः।

पुराणरत्नमञ्जूषा

शरद्वर्णनम्

विष्णुपुराणम् ५।१०

तयोर्विहरतोरेवं रामकेशवयोर्व्रजे।
प्रावृड् व्यतीता विकसत्सरोजा चाभवच्छरत्॥१॥
अवापुस्तापमत्यर्थं शफर्यः पल्वलोदके।
पुत्रक्षेत्रादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही॥२॥
मयूरा मौनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने।
असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः॥३॥
उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलाः सितमूर्तयः।
तत्यजुश्चाम्बरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा॥४॥
शरत्सूर्यांशुतप्तानि ययुः शोषं सरांसि च।
बह्वालम्बममत्वेन हृदयानीव देहिनाम्॥५॥
कुमुदैः शरदम्भांसि योग्यतालक्षणं ययुः।
अवबोधैर्मनांसीव समत्वममलात्मनाम्॥६॥
तारकाविमले व्योम्नि रराजाखण्डमण्डलः।
चन्द्रश्चरमदेहात्मा योगी साधुकुले यथा॥७॥
शनकैः शनकैस्तीरं तत्यजुश्च जलाशयाः।
ममत्वं क्षेत्रपुत्रादिरूढमुच्चैर्यथा बुधाः॥८॥
पूर्वं त्यक्तैः सरोऽम्भोभिर्हंसा योगं पुनर्ययुः।
क्लेशैः कुयोगिनोऽशेषैरन्तरायहता इव॥८॥

निभृतोऽभवदत्यर्थं समुद्रः स्तिमितोदकः ।
क्रमावाप्तमहायोगो निश्चलात्मा यथा यतिः ॥१०॥
सर्वत्रातिप्रसन्नानि सलिलानि तथाभवन् ।
ज्ञाते सर्वगते विष्णौ मनांसीव सुमेधसाम् ॥११॥
बभूव निर्मलं व्योम शरदा ध्वस्ततोयदम् ।
योगाग्निदग्धक्लेशौघं योगिनामिव मानसम् ॥१२॥
सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये तारापतिः शमम् ।
अहंमानोद्भवं दुःखं विवेकः सुमहानिव ॥१३॥
नभसोऽब्दं भुवः पङ्कं काल्युष्यं चाम्भसः शरत् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥१४
प्राणायाम इवाम्भोभिः सरसां कृतपूरकैः ।
अभ्यस्यतेऽनुदिवसं रेचकाकुम्भकादिभिः ॥

सुभाषितम्

[श्रीवे वेङ्कटरामशर्मा विद्याभूषणः]

श्रीमद्वसन्त ! भवदभ्युदयेन के वा
वृक्षाः सुपुण्यफलपल्लवशालिनः स्युः ।
अस्माकमल्पतपसां बदरीतरूणां
भ्रष्टं फलं निजशिखाश्च जनैर्विलूनाः ॥

भेको धावति गर्जिते नवघने हृष्टः पतङ्गं प्रति
भेकं धावति कालकूटगरलः सर्पो द्विजिह्वं शिखी ।
तं चाखेटिक एव धावति मुहुर्व्याघ्रस्तमाखेटिकं
चेत्यन्योन्यपरापकाररसिको नात्मक्षयं पश्यति ॥
(आखेटो मृगया, तेन चरतीत्याखेटिको व्याधः)

तत्र तत्र विसर्गः स्यात्तकारो यत्र वर्तते

युगान्तरपत्रिकायां (25-6-1961) दृष्टम्—आपातः दृष्टिते इति ।

अत्र भाषान्तरकृता भुवनवरेण्यस्य सुनीतिकुमारचट्टोपाध्यायमहोदयस्य लेख आपातशब्दे विसर्जनीयः संयोजितः ।

काश-महीरुह-कथा

[श्रीफटिकलालदासः]

आसीद्वनान्ते सरितः प्रतीरे समुच्चशीर्षः सुविशालकायः ।
सुच्छायपत्रः शतवर्षदेश्यो न्यग्रोधनामा तरुराजिराजः ॥१॥
कदाचिदाहूय पदावलेपान्नीचं सकाशस्थितकाशमेकम् ।
उच्चैरवादीत्स वटः सहासं, "कथं स्थितस्त्वं चिरवेपमानः ॥२॥
कथं च दभ्रं वहति प्रवाते पुनः पुनस्त्वं प्रणतिं विधत्से ।
मत्पत्रसञ्चालनमात्रकृत्यो ममोष्णतापं कुरुते स दूरम् ॥३॥
त्वदीयमूलानि मृदूनि सन्ति दूरं मृदन्तर्न गतानि तानि ।
अतोऽसि भूमौ न दृढप्रतिष्ठो बिभेषि तस्मान्निजनाशहेतोः ॥४॥
अभ्रंलिहं वीक्ष्य शिरो मदीयं करप्रदा मे रविचन्द्रताराः ।
प्रक्षालयत्येव सुदूरगामिपदानि मेऽन्तःसलिलैर्धरित्री ॥५॥
तनुस्तनूस्ते न भरं सहेत लघोः खगस्यापि गतागतस्य ।
शाखाः सुपत्रास्तु ममाश्रयन्ति विशालपत्रा अपि ते शकुन्ताः ॥६॥
अमूलमूलं प्रकृतिर्मता या दुःखस्य मूलं तव नाम सा हि ।
तयैव सृष्टा तनुतां तनोस्ते गतं तु निन्दापदमत्र लोके ॥७॥
मा त्वं विभैषीः सविधे स्थितो मे सदाश्रितानामहमस्मि पाता ।
शाखाः प्रशाखाः परितो वितत्य रक्षामि नित्यं स्वजनैः समं त्वाम् ॥८॥
युष्माकमेकोऽस्ति महांस्तु दोषः प्रायेण यूयं विजनार्द्रभूमौ ।
कृताधिवासाः, प्रबला हि यत्र वाता भृशं वः परिपीडयन्ति ॥९॥
वनस्पतीनामपि मादृशानां तत्रास्ति बाहुप्रभवा न शक्तिः ।
भुजाश्रये नो निवसन्ति ये तु न वायुवेगाद्भयमस्ति तेषाम् ॥"१०॥
अन्तं गतायां वचनप्रवृत्तौ न्यग्रोधवृक्षं समुवाच काशः ।
"यन्मङ्गलार्थी प्रतिभासि मे त्वं कृतज्ञतां मे सदयं गृहाण ॥११॥
स्थास्यामि नीचः सकलस्य निम्ने न तत्र दुःखं मम चास्ति किञ्चित् ।
कृता प्रकृत्या खलु या दशा मे दृष्टो मया तत्र न कोऽपि दोषः ॥१२॥
क्षुद्रो नतश्चेन्महतां समीपे न कापि निन्दा भवतीह तस्य ।
यत्कर्मभुक्त्यै जननं जनस्य तत्सिद्धिपूर्वं मरणं न तस्य ॥१३॥
आहन्ति वातः स यथा भवन्तं न मां तथा स प्रबलोऽपि गत्या ।
भुग्नोऽपि नाहं तु कदापि भग्नः क्षणाच्च कायः सरलत्वमेति ॥१४॥

भवानियन्तं समयं हि यावत् स्थितोऽक्षतोऽभुग्नशिराः समर्थः ।
कालोऽन्तकारी सकलस्य किन्तु प्रतीक्ष्यतां तर्हि तदन्तचेष्टाम् ।।"१५।।
इत्येवमुक्त्वा विरते हि तस्मिन् वचो गृहीत्वेव तदेव तस्य ।
प्रचण्डवातः श्रुतिभेदिशब्दैः समागतोऽभूद्दिश उत्तरस्याः ।।१६।।
काशो नतः सञ्छयितश्चकम्पे वटस्तु तस्थौ चलपत्रशाखः ।
प्रवृद्धरंहाः पुनरेव वातस्तमाजघान प्रसभं बलेन ।।१७।।
यस्यास्त शीर्षं गगनेऽभ्रभेदि मूलानि दूरं नितलं गतानि ।
अहो सशब्दं निपपात सोऽपि संस्वज्य पृथ्वीं निजपादपीठम् ।।१८।।
महत्त्वमेकं नहि कारणं स्यात् कदापि मर्त्ये चिरजीवनस्य ।
क्षुद्रो महान् वा सममेव याति पूर्णे हि काले शमनस्य वेश्म ।।१९।।

छात्रहितैषिणी

कथासरित्सागरे दृश्यते [१२।२५५-५९]—

वरं हालाहलं भुक्तमहिर्बद्धो वरं गले ।
न पुनः स्त्रीषु विश्वासो मणिमन्त्राद्यगोचरः ।।
कलङ्कयन्ति सन्मार्गजुषः परिभवन्त्यलम् ।
वात्या इवातिचपलाः स्त्रियो भूरिरजोभृतः ।।
तत्तासु न प्रसक्तव्यं धीरसत्त्वैः सुबुद्धिभिः ।
शीलमभ्यसनीयं तु वीतरागपदाप्तये ।।

इति । अत्र प्रसक्तव्यमिति पदं न प्रमाणपदवीमधिरोहति । वैयाकरणः सञ्जधातुः पठ्यते । किति ङिति च तस्यानुषङ्गलोपो भवति । तव्यप्रत्ययस्तु नैव किन्न वा ङित्, अत एव प्रसङ्क्तव्यमित्येव पदं साधु ।

कुञ्चिकयैनं भाययति

हेतुभये किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययतीत्युदाहरणम् महाभाष्ये कौमुद्यादिषु च दृश्यते । अत्र कुञ्चिकाशब्दस्य कोऽर्थ इति जिज्ञासा समुदेति बहूनां मानसे । प्राचीने काले शब्दस्यास्य सुप्रसिद्धत्वात् प्रायेण टीकाकृद्भिरस्य व्याख्यानं न कृतम् । कुञ्चिका केशबन्धविशेष इति बालमनोरमा । कुञ्चिका मत्स्यभेद इति मुग्धबोधव्याकरणस्य टीकाकृतः । अन्येषामपि टीकाकृतां व्याख्यानानि वाचकमहोदया विज्ञापयन्तु ।

वक्ष्यमाण-

भो भोः पाठकमहाभागाः, स एवायं वक्ष्यमाणशब्दो यस्य त्रियां रूपं शिरःशूलमजनयद् भवतां बाल्ये। इदानीमस्यार्थः कौतुकमेवोपजनयेत्। बहोः कालात्पूर्वं प्रसिद्धतम-"प्रवासि"पत्रिकायां रामानन्दचट्टोपाध्यायमहोदयेन विषयविशेषस्यालोचनप्रसङ्गेन कतिचित्कारणानि निर्दिश्योक्तं वक्ष्यमाणयुक्तिबलेनेति। सम्प्रति "रविवासरीय आनन्दबाजारपत्रिका"यां (March 12, 1961) पुस्तकपरिचयप्रसङ्गेन पुस्तकस्य नामादिकं निर्दिश्य प्रथमत एवोक्तम्—वक्ष्यमाण ग्रन्थेर इति। ततश्च कतिभ्यश्चित् पङ्क्तिभ्योऽनन्तरमुक्तम्——चण्डीदास ओ विद्यापति सम्पर्के दुटि स्वतन्त्र स्वयंसम्पूर्ण प्रबन्ध वक्ष्यमाण ग्रन्थे स्थान पेयेछे इति। वर्तमान-विद्यमान-प्रभृतिषु शब्देषु वर्तमानकाले मानांशो दृश्यते, अत एव वक्ष्यमाणशब्देऽपि तथैव स्यात्! 'आलोच्यमान'-शब्दोऽतीव साधारणः पामराणां प्रियः, मनीषिभिस्तदर्थे वक्ष्यमाणशब्द उपासनीय इत्यभिमानः!

विक्रीतगवीरक्षणम्

मनोस्ताप

You can both eat your cake and have it.

महादानसमाख्यस्य कथाग्रन्थस्य दशमपृष्ठे दृष्टम्—पत्नीओ शोके दुःखे मनोस्तापे भाङ्गिया पडियाछिलेन (पत्न्यपि शोकेन दुःखेन मनस्तापेन भग्ना संवृत्ता) इति। मनः ताप इति स्थिते युगपद् विसर्जनीयस्य सकारश्चोकारश्च।

मूलं मृग्यते

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

किमेतस्य मूलम्? बहुभिरेतस्य प्रथमार्धं पठ्यते—

इयं स्वर्णपुरी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।

इति। तेन च रामायणगतोऽयं श्लोक इति प्रतीयते। रामायणस्य युद्धकाण्डे पुनर्नैवोपलभ्यतेऽयं श्लोकः। वाचकमहाभागाः कृपयास्याकरं निर्दिशन्तु।

संस्कृतं गीतम्

महर्षिदेवेन्द्रनाथठाकुरविरचितसंस्कृतसङ्गीते दृश्यते ।

परिपूर्णमानन्दं
अङ्गविहीनं स्मर जगन्निधानं
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो वाचं,
वागतीतं प्राणस्य प्राणं परं वरेण्यं । इति ।

("देश"पत्रम्, रवीन्द्रजन्म शतवर्ष, १३६ पृः)

स्वरवर्णे परे मकारस्यानुस्वारादेशो न भवति, नाप्यवसाने । अतो गानस्य शुद्धं शरीरम्—

परिपूर्णमानन्दम्
अङ्गविहीनं स्मर जगन्निधानम् ।
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो वाचं
वागतीतं प्राणस्य प्राणं परं वरेण्यम् । इति ।

सम्यक्

केनचन सहृदयेन विलिखितम्—"अविस्मरणीयमिदं काव्य भवभूतेरस्मिन् प्रसङ्गे यत्—

विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमा
भूपालाः कमलाविलासमदिरोन्मीलन्मदाघूर्णिताः ।
आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्य कामालस-
स्वर्वामाधरमाधुरीं विधुरयन् वाचां विलासो मम ।।" इति ।

पण्डितराजजगन्नाथेनाप्युक्तं—

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधि विपुला च पृथ्वी ।। इति ।

श्रद्धाञ्जली

श्रीमता सत्यजितरायेण चलच्चित्रेषु रवीन्द्रनाथाय श्रद्धाञ्जली निवेद्यते । तत्राञ्जले-विशालत्वार्थं दीर्घ ईकार उपासितः ।

अनुबन्धो ञकारः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

१। ञकारस्तावद् द्वितीयवर्गस्यान्तिमो वर्णः। अत एव यत्र कार्यद्वयं भवति तत्र ञकारोऽनुबन्ध आसज्यते। अत एव स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रे ञित उपादानम्। ञानुबन्धा धातवः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदिनोऽन्यत्र परस्मैपदिन इति द्वैविध्यम्। नञुञ्सुञां ञकारोऽप्येवम्। नञ् कदाचिदकारो भवति कदाचिन्नकार एवावतिष्ठते। उञ् सुञ् च कदाचिद्व् स्वौ श्रूयेते कदाचित् पुनर्दीर्घत्वं भजेते इति द्वैविध्यम्। धातुपाठे ञ्यनुबन्धेभ्यो धातुभ्योऽपि वर्तमानेऽतीते च क्तप्रत्ययो भवतीति द्वैविध्यम्। अत एव ञीतो धातोर्वर्तमान एव क्तप्रत्ययो भवति न पुनर्भूत इति मतं नादरणीयम्।

२। अञ्चधातौ ञकारो वर्तते। अञ्चु गतौ इति धातुपाठ आम्नायते। गतिश्च वृद्धिं सूचयति। अत एव वृद्ध्यर्थं ञकार उपादीयते। अत एव अचो ञ्णिति अत उपधाया इति सूत्रद्वयम्। ञकारो वर्गस्यान्तिमो वर्णः। अत एवान्त्यस्योपान्त्यस्य च वृद्धि-र्ञकारेण सूच्यते।

३। प्राञ्च्शब्दे ञकारो वर्तते, अत एव ञकारेणानुबन्धेनादे-रुदात्तत्वं सूच्यते, तद्धितेषु चादेर्वृद्धिः।

उभयतोमुखाः शब्दाः

उच्छ्वासित-

मेघसन्देशे दृश्यते—

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गनाना-
मङ्गग्लानिं सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः॥

इति। अत्र प्रियतमभुजोच्छ्वासितालिङ्गनानामित्यस्यार्थः—प्रियतमस्य भुजैः उच्छ्वासितानि श्रान्त्या जलसेकाय(?) वा शिथिलितानि आलिङ्गनानि यासां तासामिति मल्लिनाथः। प्रियतमानां भुजैः सञ्जातोच्छ्वासं यथा तथा गाढमुपगूढानाम् इति तु विद्युल्लता।

समस्यापूर्तिः

[श्रीवासुदेव-नागेशशास्त्री]

अमरपतिरहल्यासुन्दरीसङ्गमागात्
कुशिकतनुजवर्यो मेनकायां च रेमे।
द्विजपतिरपि चन्द्रो गौरवीमाप पत्नी-
मुचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ॥

भरद्वाजसमासः

कथासरित्सागरे दृश्यते—

ततः स भोगान् भुञ्जानो ब्राह्मणेभ्यो ददद्वसु।
भृत्येभ्यश्च सुहृद्भ्यश्च यावदास्तेऽत्र सात्त्विकः ॥३५।३९

इति। अत्र ददद्वस्विति पदद्वयं लक्षणीयम्। अनयोरेकपदीभावे ददद्वसुरिति वैदिको भरद्वाजसमासः (Governing Compound) स्यात्।

मिथ्या वदन्ति दोषं हि दुर्जना गुणमत्सराः।
उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः ॥ कथासरित्सागर २४।२०५

शब्दश्लेषस्योदाहरणम्

Is life worth living ?
That depends on the liver.
प्रश्नः। अपि प्राणा धारयितुं योग्याः।
उत्तरम्। तत् खलु धारयितरि (यकृति) आयतते
अत्र श्लेषमहिम्ना liver शब्दतोऽर्थद्वयस्य प्रतीतिः।

प्रत्ययाद्यनुबन्धविमर्शः

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

[पूर्वतोऽनुवर्तते]

इमनिच् (तद्धितः)। पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च [५।१।१२२-१२३] इति सूत्राभ्यामिमनिच् प्रत्ययो विहितः। तत्र इकार उच्चारणार्थः प्रथमाक्षरानुरोधात्। चकारः स्वरार्थः।

इयङ् (आदेशः)। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ [६।४।७७] इति सूत्रेणेयङ् विहितः। तत्र ङकारोऽन्त्यादेशार्थः।

इरेच्—लिटस्तझयोरेशिरेच् [३।४।८१]। चकारः स्वरार्थः।

इलच् (तद्धितः)। फेनादिलच। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः [५।२।९९-१००] देशे लुविलचौ च [५।२।१०५] तुन्दादिभ्य इलच [५।२।११७] घनिलचौ च [५।३।७९] इति सूत्रैरिलच्प्रत्ययो विहितः। चकारः स्वरार्थः।

इश्। (आदेशः)। इदम इश् [५।३।३]। शकारः सर्वादेशार्थः।

इष्ठन् (तद्धितः)। अतिशायने तमबिष्ठनौ [५।३।५५]। नकार आद्युदात्तार्थः।

इष्णुच् (कृत्)। अलंकृञ् निराकृञ् प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतवृधसहचर इष्णुच् [३।२।१३६]। इष्णुचश्चकारोऽन्तोदात्तार्थः।

ईकक् (तद्धितः)। शक्तियष्ट्योरीकक् [४।४।५९]। कर्कलोहितादीकक् [५।३।११०]। ककार आदिवृद्ध्यर्थः, अन्तोदात्तार्थश्च।

ईकन् (तद्धितः)। खार्या ईकन् [५।१।३३]। नकारः परिनिष्ठितपदस्याद्युदात्तार्थः।

ईट् (आगमः)। ब्रुव ईट् [७।३।९३]। ब्रू इत्यस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येडागमो भवति। काशिका। टित्त्वाद् हलादेः पितः सार्वधातुकस्यादौ ईडागमः।

ईत्। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् [१।१।११]। तपरकरणमसन्देहार्थमिति काशिका।

ईत् (अनुबन्धः)। श्वीदितो निष्ठायाम् [७।२।१४]। श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति। अस्य च प्रकृष्टमुदाहरणं दीप्तः दीप्तवान्।

दीपधातोरीकारमादायानुबन्धः कृत इति प्रतिभाति।

ईयङ् (प्रत्ययः)। ऋतेरीयङ् [३।१।२९]। अत्र ङकारो धातोरात्मनेपदं सूचयति।

प्रत्यङ् ङात्मेति पदे ङकारद्वयं विलसति। अत एव ङकारेणात्मनेपदं बोध्यते।

———

शाङ्करभाष्यपाठविमर्शः

२। नासीद्...नावक्ष्यत् १।२।१

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

"नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतम् आसीदि"ति बृहदारण्यकश्रुतिं व्याचक्षाणेन भाष्यकृतोक्तम् यदि हि किञ्चिदपि नासीद्येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति। न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति। इति। अत्र लिङ्-निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ [३।३।१५९] इति सूत्रेण अवक्ष्यत् इत्यत्र लृङ्। परं तेनैव सूत्रेण आसीदित्यत्रापि लृङ् प्राप्नोति। यदि हि किञ्चिदेव नाभविष्यद् येनाव्रियेत यच्चाव्रियेतेति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति।

शाबरभाष्ये दृश्यते—न स्यात् प्रमाणं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन् [चौखम्बा पृः १२]। अत्रापि नाभविष्यत् प्रमाणमिति समीचीनः स्यात्। एवं शाबर-भाष्येऽन्यत्र च दृश्यते—यदि स्यादुपलभ्येतेति। अत्रापि क्रिययोर्लिङ् न प्रशस्त इति प्रतिभाति।

नैषधचरिते [३।४०] दृश्यते—

> यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
> पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥

इति। अत्र टीकाकृद्भिरुक्तं क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाल्लिङ्। एवं—

> दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम्।
> न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या॥२।३

इति नैषधपद्येऽपि टीकाकृद्भिर्लिङ्प्रयोगस्तथैव समर्थितः।

> उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।
> तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥

इत्यत्र माघेन [३।८] लिङ् प्रयुक्तः।

> पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
> ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥

इति कालिदासपद्येऽप्येवम्। एवं काव्यादर्शेऽपि [२।२५]—

> यदि किञ्चिद् भवेत्पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम्।
> तत्ते मुखश्रियं धत्ताम्। इत्यत्र।

ऋतुसंहारसमीक्षा

[श्रीमुकुन्दमाधवशर्मा, एम० ए०, काव्यतीर्थः]

प्रकृतिसौन्दर्याणि ललितपदावलीभिस्तूलिकाभिरिव मानसपटे यश्चित्रकर इव चित्रयति, लोकोत्तराह्लादरसेन स्नपयतीव यः सहृदयानां मनांसि, आकलयति यो भावान् नवनवविलाससमुल्लसितान् कोमलकान्तकविताकलरवेण, स एव महाकविः कालिदासः। तस्यैव कविकुलललामभूतस्य कालिदासस्यान्यतमा सुमनोहरा कृति ऋतुसंहारो नाम काव्यम्।

काव्येऽस्मिन् षट्सु सर्गेषु षण्णामृतूनां ग्रीष्मादीनां वर्णनोपलभ्यते। ऋतुवर्णनप्रसङ्गेन च प्रकृतिराज्यस्य भिन्ना भिन्ना समवस्था तथा तत्तदतौ मानवानां मनोराज्यस्य भिन्ना भिन्ना प्रतिक्रिया, अथच प्रकृतिराज्यगतानां विभिन्नपशूनां व्यवहारविचित्रता महाकविसुलभकमनीयकथाभि र्वर्णितो वर्त्तते। एवंरीत्या ऋतूनां वर्णनमन्येष्वपि महाकाव्येषु प्रायशो लभ्यते। परन्त्वस्मिन् वर्णन एको विशेषः परिलक्ष्यते। अत्र खलु वर्णयिता कश्चन नायकः स्वीयनायिकामुद्दिश्य प्रकृतिं वर्णयंस्तामेव नायिकां नितरामनुरागवतीं विदधातीति प्रतिभाति। हृदयतन्त्रीं कम्पयितुमलं यः कोऽपि भावो रतिभावमेव पुष्णातितराम्। तथाचाङ्गलकविप्रवरेण कोलरिजेनाप्युच्यते—

All thoughts, all passions, all delights
Whatever stirs this mortal frame,
All are but ministers of Love,
And feed his sacred flame.

एवं चास्मिन्नपि काव्येऽनन्यसुलभा काचन सरसरमणीयता समुल्लसति।

कालिदासः खलु शृङ्गाररसपक्षपाती शृङ्गाररसप्रजापतिः सदैव स्वीयां सरस्वतीं शृङ्गाररसनिर्भरामेव विदधाति। अत्रापि च समग्र एव काव्ये शृङ्गार एव रसः। परन्तु प्रयोजनोयविभावादीनां साकल्येन वर्णनमत्र द्वित्रेषु पञ्चषेषु वा पद्येषु लभ्यते। तद्यथा—

पयोधरैर्भीमगभीरनिःस्वनैस्तडिद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम्।
कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम्॥
(वर्षा-२२) इत्यत्र।

परन्तु,

गात्राणि कालीयकचर्च्चितानि सपत्रलेखानि मुखाम्बुजानि।
शिरांसि कालागुरुधूपितानि कुर्वन्ति नार्यः सुरतोत्सवाय॥ (हेमन्त-५)

इत्यत्र यथा केवलस्यालम्बनविभावस्य वर्णनं तथैव यत्र यत्र विभावाद्यन्यतमस्य वर्णनं तत्र तत्र झटित्यन्यसमाक्षेपेणैव रसोपलब्धिः। यथाह दर्पणकारः—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते॥ इति।

अथवैवंविधेषु स्थलेषु प्रबन्धरसेनैव रसवत्त्वमङ्गीकरणीयम्। प्रबन्धे च वक्ता दयित एव नायकः, नायिका च बोद्धव्या दयितैव। शृङ्गाररसोऽपि हि सहृदयानामभिमततमः। उच्यते चानन्दवर्धनाचार्येण "शृङ्गाररसो हि संसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात् सर्वरसेभ्यः* कमनीयतया प्रधानभूतः।" इति। तेनैव चोक्तं "शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः" इत्यपि। एवं मधुररसान्वितम् ऋतुसंहारकाव्यमपि सहृदयानां मनांसि नितरामेवावर्जयति। तथाहि भीष्ममपि ग्रीष्मं कविः कालिदासः कान्ताकर्णकुहर आकलयति—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ इति।

पुनरपि वर्षावर्णनप्रसङ्गे कान्ताया मनस्यपि रतिभावमिव जागरयन् गायति—

कुवलयदलनीलैरुन्नतैस्तोयनम्रैर्मृदुपवनविधूतैर्मन्दमन्दं चलद्भिः।
अपहृतमिव चेतस्तोयदैः सेन्द्रचापैः पथिकजनवधूनां तद्वियोगाकुलानाम् ॥ इति।

एवंक्रमेण षट्स्वेव ऋतुषु नायकनायिकाजनमनसो व्यवहारवैलक्षण्यं तथा भाववैलक्षण्यं वर्णयन्नन्तिमे सर्गे कामिजनानामभिमततमम् ऋतुं वसन्तमालिखन् गायति—

कान्ताननद्युतिमुषामचिरोद्गतानां
शोभां परां कुरवकद्रुममञ्जरीणाम्।
दृष्ट्वा प्रिये ! सहृदयस्य भवेन्न कस्य
कन्दर्पबाणनिकरैर्व्यथितं हि चेतः ॥ इति।

एवंविधेषु न केवलं कुरवकादीनामेव वर्णनं न च केवलं कामिजनानां कन्दर्पबाणव्रणकण्डूतिवर्णनं परन्तु वक्तुर्नायकस्य नायिकाविषये प्रीतियाचनमपि विस्पष्टं प्रतिभाति। एवं समग्रमपि काव्यं काचन हृद्या प्रणयगीतिरिति निश्चीयते। किञ्च सरलसरलैर्ललितललितैः प्रसादगुणभूयिष्ठैर्वैदर्भीरीतिसरसैः पदैरर्थैश्च शोभितैतादृश्येव कविता सहृदयानां मनांस्यावर्जयतितराम्।

ऋतुसंहारकाव्यं कालिदासेनैव विरचितमित्यन्यथापि ख्यापयितुं शक्यते। एवंरीत्या सकलर्तूनामेकत्र वर्णनम् ऋतुसंहारतः पूर्वं केवलेष्वायुर्वेदग्रन्थेष्वेव लभ्यते। तद्यथा चरकसंहितायां सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये हेमन्तादिषु ऋतुषु जनैः कीदृशो व्यवहारः कर्तव्य इति निर्दिश्यते। तत्र यथा प्रधानतः प्रकृतिवर्णनं नास्ति लोकव्यवहार एव शास्त्रेण विहितः, तथा कालिदासीयकाव्येऽपि नायकनायिकाव्यवहार एव प्रधानो विषयः। ऋतुसंहाररचनार्थं कवेरादर्शस्थानीया चरकसंहितैवासीदित्यस्माकं दृढा मतिः। किं बहुना—

* 'इतररसेभ्यः' इति 'सर्वरसेषु' इति वा समीचीनम्। मञ्जूषासम्पादकः।

प्रकामकामैर्युवभिः सुनिर्दयं निशासु दीर्घास्वभिरामिता भृशम् ।
भ्रमन्ति मन्दं श्रमखेदितोरसः क्षपावसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥

इति ऋतुसंहारपद्यम् ।

आलिङ्ग्य गुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ।
प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥

इति चरकसंहिताश्लोकमेव स्मारयति ।* न केवलमत्रार्थयोरेव सामञ्जस्यं परन्तु शब्दानामपि भूयः सामञ्जस्यमस्तीति सूरिभिर्निभालनीयम् । एवमेवायुर्वेदग्रन्थेनर्तुसंहार-काव्यस्य भूयशः सामञ्जस्यमस्ति । तेन च ऋतुसंहारकर्तुरायुर्वेदशास्त्रे सविशेषं प्रावीण्यमासीदिति निश्चीयते । परन्तु कालिदासस्याप्यायुर्वेदशास्त्रे पाण्डित्यमासीदित्यन्यतोऽपि ज्ञातुं शक्यते । तथाहि मेघदूतकाव्ये—

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥

इत्यस्मिन् पद्ये "आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायाम्बुपानाल्लब्धबलस्य वातप्रकोपो न स्यादि"ति मल्लिनाथनिर्दिष्टो व्यङ्ग्यार्थस्तु कालिदासस्यायुर्वेदशास्त्रे वैदग्ध्यमेव सूचयति । एवमायुर्वेदशास्त्रनिष्णातस्य कालिदासस्यैव ऋतुसंहार-काव्यमिति महता कण्ठेनोद्घोषयितुं शक्यते ।

अपरा च युक्तिः । प्रायश ऋतुसंहारपद्यानां प्रतिध्वनिरन्येषु सर्वसम्मतेषु कालिदासीयकाव्येषु श्रूयते । तद्यथा ग्रीष्मवर्णनान्तर्गतस्य—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥

इति वचनस्याभिज्ञानशाकुन्तले—

इममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ इत्यंशे ।

पुनरप्यपरा काचन युक्तिर्यथा—ऋतुवर्णनप्रसङ्गे कालिदासो न केवलं नायकनायिका-व्यवहारमेव वर्णयति, अपि तु तिर्यग्योनिगतानामपि व्यवहारं महता नैपुण्येन सचित्रयति । तादृग्वर्णनन्तु रसाभासपर्यवसायि विशेषतः कालिदासीयकाव्येष्वेव बाहुल्येन लभ्यते । तथाहि—

पुंस्कोकिलश्चूतरसासवेन मत्तः प्रियां चुम्बति रागहृष्टः ।
गुञ्जन् द्विरेफोऽप्ययमम्बुजस्थः प्रियः प्रियायाः प्रकरोति चाटुम् ॥

इति ऋतुसंहारपद्यं तस्यैव कालिदासस्य भवितुमर्हति यः खलु कुमारसम्भवकाव्येऽकाल-वसन्तवर्णनप्रसङ्गे गायति—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ इति ।

परन्तु केचन पण्डिता ऋतुसंहाकाव्यं कालिदासेनैव विरचितमिति न स्वीकुर्वन्ति । तेषां मतेनान्येभ्यः कालिदासीयकाव्येभ्यो भावगाम्भीर्यविषये लघीयान् एव ऋतुसंहारः । तथाहि मल्लिनाथेनापि ऋतुसंहारस्य न काचन टीका विरचितेति तमेव पक्षं द्रढयति । आलंकारिकैरपि कालिदासेतरजनरचितत्वेन ऋतुसंहारतः पद्यानि नोदाह्रियन्ते । विशेषतश्च मानवजीवनविषये कालिदासस्य न काचन ज्ञानगम्भीरोक्तिः काव्येऽस्मिन्नुपलभ्यत इत्येतास्तेषां युक्तयः । परमिदमत्रावधेयं यत् कविजीवनस्य प्रथमावस्थायां यौवनदशायामेवैतत् काव्यं कविना विरचितमासीदिति कृत्वा रचनाया प्रौढिरन्यत्र सुदुर्लभा । कस्यचन कवेः सर्वास्वेव रचनासु समपरिमाणमेव गौरवं स्यादित्येवंविधं न किमपि राजशासनं वर्तते । तथाह्यन्येषामपि कवीनां रचनासु तारतम्यं विस्पष्टमस्माभिः परिलक्ष्यते । तद्यथा भवभूतिरचितेषु नाटकेषु । काव्यमेतदतीव सुसरलमनायासगम्यं न कामपि व्याख्यामपेक्षते इति मल्लिनाथेन वृथा प्रयत्नो नैव विहितः । आलंकारिकाणां तथान्येषामपि पण्डितानां प्रायशः कठिनविषयेष्वेव पक्षपातिता । अतो हेतोः सुसरलादस्मात् काव्यात् पद्यानि तैर्न गृहीतानि इत्यनुमेयम् । अन्यत्र त्वस्यापि काव्यस्य प्रभावः स्फुट एव । तथाहि पञ्चमखृष्टीयशतके विरचितस्य वत्सभट्टिकृतस्य मन्दशोरशिलालेखस्य त्रयस्त्रिंशत्तमं पद्यं "स्मरवशगततरुणजनवल्लभाङ्गने"त्यादिकम् ऋतुसंहारस्य शिशिरवर्णनस्य "पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरै"रित्यादिकं पद्यमेवानुकरोति ।

सत्यमेतद् यन्मेघदूतादिकाव्येष्वर्थान्तरन्यासालंकारद्वारेण प्रायशः कालिदासेन ज्ञानगर्भाणि वचनानि निबद्धानि वर्तन्ते । परन्त्विदमत्रावधेयं यद् ऋतुसंहारकाव्ये कालिदासो विशेषतः सौन्दर्यमेव परिस्फुटयति, अलंकाराणां वैचित्र्यमेव प्रकटयति, तत्तदृतुषु कामिजनव्यवहारमेव वर्णयति । तथाहि कालिदासस्य नवीने वयसि ज्ञानगभीराणि वचनानि नैव संभवन्ति, स खलु ज्ञातमात्रमेव वृद्ध आसीदित्यपि न शङ्कनीयम् । ज्ञानगर्भवचनकथनार्थमवकाशोऽपि नास्मिन् काव्ये वर्तते इत्यपि ध्येयम् ।

ब्रह्मसूत्रमितभाष्यम्

[श्रीचारुकृष्णदर्शनाचार्यः]

क्षत्रियत्वगतेश्च ।१।३।३५

"जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस, स ह सर्वत आवसथान् मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽन्नमत्स्यन्ति" [छा० ४।१।१] इति श्रुतौ जानश्रुते र्बहुर्थदातृत्व-बह्वन्नपक्तृत्वसर्वभोज्यान्नत्वलिङ्गेभ्यः "स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच" [छा० ४।१।५] इति क्षत्तृप्रेषणत्वलिङ्गाच्च क्षत्रियत्वज्ञानादपि न शूद्रत्वमित्यर्थः ॥३५॥

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।१।३।३६

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे [छा० ४।३।५] ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षाम् [छा० ४।३।७] इत्युत्तरस्मिन् ग्रन्थे जानश्रुतिं प्रत्युपदिश्यमानायामेव संवर्गविद्यायां कापेयाभिप्रतारिणोर्ब्रह्मचारिणश्च सम्बन्धो दृश्यते, तत्राभिप्रतारी क्षत्रियः कापेयब्रह्मचारिणौ च ब्राह्मणौ । अतो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चास्यां विद्यायां सम्बन्धदर्शनाज् जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वमेवावगतं न शूद्रत्वम् । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च कुतः प्राप्तं तत्राह—लिङ्गादिति । उक्तं श्रुतौ कापेयसाहचर्यमभिप्रतारिणो दृश्यते तत एव लिङ्गात् तस्य कापेयसम्बन्धो ज्ञायते, कापेयसम्बन्धस्य च चैत्ररथत्वम् "एतेन वैते चैत्ररथं कापेया अयाजयन्" [ताण्ड्य० ब्रा० २०।१२।५] इति श्रुत्यन्तरादवगतम्, अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च "तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायते"ति श्रुतेरवगम्यते ॥३६॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ।१।३।३७

ब्रह्मविद्योपदेशप्रकरणेषु ह्युपनयनसंस्कारपरामर्शो दृश्यते "समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये" [छा० ४।४।५] "तं होपनिन्ये" [शतपथब्रा० ११।५।३।१३] इति । शूद्रस्योपनयनाभावश्च कथ्यते, "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति" [मनु १०।१२६] "चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रः" [मनु १०।४] इति । ॥३७॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।१।३।३८

सत्यकामस्य सत्यनिष्ठया शूद्रत्वाभावनिश्चये सति, उपनीय विद्याप्रदानप्रवृत्तिदर्शनात् न शूद्रस्याधिकारो विद्यायामिति प्राप्यते । तथाच श्रुतिः "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधः सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति" [छा० ४।४।५] इति । ॥३८॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ।१।३।३९

"यद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्" इति शूद्रसमीपेऽध्ययननिषेधाच्छ्रवणाभावेऽध्ययनाभावादर्थादर्थप्रतिपत्तिरपि प्रतिषिध्यते इति ॥३९॥

स्मृतेश्च ।१।३।४०

"अथ हास्य वेदमुपश्रृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः" [गौतमधर्मसूत्रे २।१२।३] इति स्मृतेश्च शूद्रस्य वेदे श्रवणोच्चारणधारणेषु दण्डविधानाच्छ्रवणादीनां प्रतिषेधान्नाधिकारो ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्येति स्थितम् ।।४०।।

कम्पनात् ।१।३।४१

प्रसङ्गादागतं देवताशूद्रयोरधिकारानधिकारं समाप्य प्रकृतमाचष्टे—कम्पनादिति। काठक उक्तम् "यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ।।" [कठ० २।६।२] इति। अत्र प्राणशब्देन पञ्चवृत्तिकः प्राणो लक्ष्यते ब्रह्म वेति संशये पञ्चवृत्तिकः प्राण एव प्राप्यते तदधीनत्वात् सर्वस्य जगतः "अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्" [प्रश्न० २।६] इति, प्रभावेण च रुद्रो भीषणः प्राण उद्यतं वज्रमिव, "इन्द्र त्वं प्राणस्तेजसा रुद्रोऽसि" [प्रश्न० २।९] इति। अमृतत्वप्राप्तिश्च तज्ज्ञानादेव "अध्यात्म्यं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते" [प्रश्न ३।६] इति श्रुतिभ्यामिति प्राप्त आह—कम्पनादिति। प्राणहेतुकसर्वजगत्कम्पनात् प्राणपदेनात्र ब्रह्मैवोच्यते तस्यैव परमशासितृत्वात् "एतस्यैव प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३।८।९] इति श्रुतेः। अत्रापि—

"भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ।।" [कठ २।]

तैत्तिरीये च आनन्दमयस्य ब्रह्मण एवोपक्रमे "भीषास्माद् वातः पवते" [तै० २।८] इति, अतोऽस्यैव वज्रित्वेन रूपणं युक्तम्। अमृतभवनं च प्रसिद्धं ब्रह्मण एवोपासनात् "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [वाजसनेयी संहिता ३१।१८] "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति" [बृ० ४।४।१४] परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति...विमुक्तोऽमृतो भवति [मु० ३।२।१०] इति श्रुतिभ्यः। प्राणस्य पञ्चवृत्तिकस्य भीषणत्वादिकं न निरपेक्षं परमापेक्षिकमेव, ब्रह्मजातित्वात् तस्य। प्राणोपक्रमे "भगवन् कुत एष प्राणो जायते" [प्रश्न० ३।११] इति प्रश्ने "आत्मन एष प्राणो जायते" [प्रश्न० ३।३] इत्युत्तरश्रुतेः। "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः" [बृ० ४।४।१८] इति श्रुतौ च ब्रह्मणः प्राणादेरपि प्राणत्वोक्तेः। प्राणस्यापि प्रलये विनाशात् तस्यापि ब्रह्मणः कल्पनान्न पञ्चवृत्तिकप्राणस्य ब्रह्मत्वम्। अमृतत्वं च गौणमेव प्राणसमकल्पिकत्वात्। न खलु स्वयं विनष्टः स्वोपासकं मोक्षं दातुमीष्ट। इति ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।।४१।।

(क्रमशः)

———

वेदार्थविमर्शः

(पूर्वतोऽनुवर्तते)

किञ्चान्तर्हृदा अन्तवर्तिहृदयभागेन। हृदयशब्दो यूपबोधकः। तत्रैवानुवाके 'हृदयं यूप" इत्युक्तः। यूपत्वञ्चैतरेयानुसारेण संपातसम्बन्धियाम्योत्तरवृत्तभागस्येति पूार्थवादब्राह्मणे प्रपञ्चितमन्यत्र। एवं च तस्य याम्योत्तरवृत्तगतस्योदयात्पूर्ववर्तिभागस्य हृदयत्वं तेन तद्द्वारा मनसा। मनःशब्द उषसमाह। उषसः शकटरूपेण वर्णना वेदे। तस्या उषसो मण्डलपार्श्वद्वयेऽर्थादुदयात्पूर्वमस्तोत्तरं तिर्यक्प्रसारितेजोरूपेण मध्यवर्तिबिम्ब-सम्बन्धे ईषाद्वयस्य युगस्थाने मिलनात्पश्चाच्च वियोजनेन < एवंरूपशकटाकारकल्पनसम्भवे-नोषसि शकटत्वकल्पना। भेदेन व्यवहारे उषसः शकटमिति। अत एवेन्द्रेण तच्छकटभेदे उषसस्ततोऽपसरणमिति मन्त्र उक्तम् "अथोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी। नि यत्सीं शिश्नथद् वृषे"ति सङ्गच्छते। उषसो विवाहबोधके सूर्याविवाहसूक्ते उक्तं "मनो अस्या अन आसीत्", अन्यत्र च "अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम्" इत्यत्र चानोमनसोर-भेद उच्यते उषसश्चानोमनआदीनां स्वरूपाभेदेनोषसमेव प्रकृते मनस्त्वेन गृहीत्वोच्यते 'मनसा' उषोरूपेण "पूयमाना" गच्छन्त्यः पतन्त्यो 'घृतस्य' तेजसो धारा अभिचाकशीमि पश्यामीत्युक्तिः। अत्र घृतधाराणां मनसा पूयमानत्ववचनेन तासां घृतधारावत् पृथिव्यादि-सम्बन्धगतिरुक्ता भवति। यथा घृतस्य जलस्य धाराः पर्जन्यरूपाः पृथिव्यनुगा भवन्त्येव-मिमा घृतस्य तेजसो धाराः पूयमानाः पश्यामीति। एषा या गतिः साऽरनेमिरूपा रश्मीनां यथा चक्रे विद्यमानानामराणां नाभितो निर्गमो नेम्यां प्राप्तिरिति कल्पनायामरनेमिभावः। नेमितो निर्गमो नाभौ प्राप्तिरिति कल्पनायामरनाभिभावः। एवं मण्डलतो विनिर्गच्छतां पृथिव्यादिसम्बन्धेऽरनेमिरूपा गतिस्तेषां रश्मीनां पृथिव्यादिभिः प्रतिबन्धे या मूलानुगा मण्डलानुगा गतिः सा अरनाभिभावेन। प्रकृते घृतधाराणां पूयमानत्ववचनेनैषा पर्जन्यधारावत्पृथिव्यनुगा गतिरुक्ता भवतीत्युक्तम्। "हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्" आसां घृतधाराणां मध्ये हिरण्ययो हिरण्मयो हिरण्यवत्पीतवर्णश्चाकचक्ययुतो वेतसो वानीरस्तं पश्यामीत्यर्थः। घृतधारासु सम्मुखस्य रश्मेरपरापेक्षया स्थूलत्वेन प्रकृष्टप्रकाशत्वेन वानीरत्वकल्पना तत्र। तस्मिन्वेतसे सुपर्णः सुपतनः पक्षीव पक्षी। आदित्यमण्डले पक्षित्वकल्पना आकाशे निराधारोड्डीयमानसाजात्यात्। उभयपार्श्वयोः प्रसृमरोषा आदित्यरूपपक्षयुक्तत्वात्। अम्बरतले विद्यमानस्यादित्यस्य हंसपक्षित्वेन कल्पना हंसवत्या-मुच्यते। स च पक्षी मधुकृत्। मधुशब्देन तेज उच्यते, तेजश्चोदकशब्दबोध्यम्, उदकनामसु निघण्टौ मधुशब्दपाठात्। तस्य पक्षिणस्तस्मिन्वेतसे नीडं वर्तते। सम्मुखीन-किरणानुसारेणादित्यसन्दर्शने रश्म्यग्रे बिम्बस्य तेजस्विनो दर्शनमपेक्ष्य सनीडमधुकृत्पक्षि-कल्पना वेतसदण्डे। तेन च पक्षिणा देवताभ्यो रश्मिभ्यः। रश्मीनां देवशब्देन वचनस्य

शतपथब्राह्मणतः प्रतीतिः। तच्च शतपथब्राह्मणं पूर्वं प्रदर्शितम्। मधु दीयते ततो मधुस्थीक्रियते वा। तस्य तीरे सप्त हरणा हरयो रश्मयो वर्तमानाः स्वधां जलं तेज इति यावत्। अमृतस्य तेजसो धारां दुहाना इति। एवं च वानीरवृक्षकल्पना तदग्रे सनीडपक्षिकल्पना पृथिव्यादितो रश्मीनां मूलानुगां गतिं बोधयति। यथा वानीरवृक्षः पृथिव्या उत्पन्न आकाशे प्रवर्द्धमानः सनीडपक्षिसम्बद्धो भवत्येवं पृथिव्याः सम्बन्धेन विपरीतगतिमतो रश्मेः पृथिवीतः प्रवृत्तिरामण्डलदेशमिति सा अरनाभिभावापन्ना गतिरिति। अरनेमिगत्यभिप्रायेणाग्निं प्रति "अग्ने नेमिरराँ इवे"तिवर्णनेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्। एवं च वेद्यादिदेशतो होत्रादिऋत्विग्वशतो जुह्वादिपात्राकारादित आज्यादिद्रव्यवशत आदित्यसम्बन्ध एव सर्वेषु वैदिककर्मसु प्रतीयते। अत एव तस्य सम्बन्धस्य नियतरूपत्वेन तेषु कर्मसु प्रतिपाद्यमाननियमोपपत्तिः। यज्ञकर्मणि तत्तत्कर्मसु प्रेरणार्थानि वैदिकानि निगदवाक्यान्युच्यन्ते तद्वशतोऽप्यादित्यसम्बन्धस्य प्राप्तिः। तादृशेषु वाक्येषु कतिपयवाक्यानां सर्वतोवरिष्ठत्वाभिप्रायेण तदीयाक्षरसंख्याया वेदे "छन्दस्य"शब्देन प्रशंसा क्रियते। तदुच्यते "ओ३श्रा३वयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौ३षडिति चतुरक्षरम्। यजेतिद्व्यक्षरम्। ये३यजामह इति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्य" इति। अत्राध्वर्य्वादिऋत्विग्वाक्योपयोगिनिगदाद्यात्मकवाकोवाक्यस्याक्षराणि संगणय्य सङ्ख्याद्वारा छन्दस्यशब्देन स्तुतिः। प्रजापतेः सप्तदशत्वसङ्ख्यासम्पर्कोऽप्यत्र विशेषे बीजम्। तादृशसङ्ख्यासंपर्कों यद्यपि स्थलान्तरे वाक्यान्तरयोगेणापि भवितुमर्हति तथाप्यत्राभिप्रेतवैशिष्ट्यमन्यत्रासम्भवीति प्लुतादिप्रयोगश्लिष्टवाक्यतः प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्। सर्वेषु यागहोमादिरूपयज्ञकर्मस्वग्नित्रयमपेक्ष्यते। तत्स्थापनार्थं त्रीणि स्थानानि। तानि वेदिनिर्माणे निर्मितानि भवन्ति। तत्र पूर्वस्यां दिशि समचतुरस्रं हस्तमितव्यासं मेखलावद् आहवनीयस्थानम्। अत्र योऽग्निर्भवति स्थापितस्तस्याहवनीय इति नाम। अयं च त्रिविधकिरणयोगस्थले सम्मुखीनकिरणसम्बन्धयोग्य इति तस्याहवनीय इति नाम। उच्यमानो होमः सर्व आहवनीये भवति। अत एव 'आहवनीये जुहोती'त्येतस्य वाक्यस्यार्थकरणावसरे मीमांसकैरुच्यते अत्र होमो न विधेयस्तस्य वाक्यान्तरैर्दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिभिः प्राप्तत्वात्। एतेषां गुणविधित्वे अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेन कर्मविधानम्। एवञ्च वाक्यान्तरेण प्राप्तहोममुद्दिश्य यज्जुहोति तदाहवनीये इति आहवनीयाग्निरूपाधारविधिः। होमे आहवनीयस्य प्राप्तौ नियम उक्तरीत्या सर्वो होम आहवनीय एवेति। अपवादशास्त्रं त्वेतं बाधते यथा पदे जुहोतीति। अत्र होमवचनाद्धोमाधारत्वेन प्राप्तस्याहवनीयस्याग्ने र्बाधनाय पदरूपस्याधारान्तरस्य विधानं तेन सामान्यप्राप्तस्याहवनीयस्यात्र बाधः। सोमेऽग्निष्टोमादिके

सोमक्रयार्थं क्रयसाधनद्रव्यैर्गमनावसरे क्रयसाधनीभूतायाः सोमक्रयण्या गोः सप्तमं पदनिधानस्थानमत्र पदशब्देनोच्यते, तत्र चायं होमो विधीयते। वस्तुतः सोऽप्याहवनीय एव होमः। सोमक्रयणी एकवत्सरा गौरपि उषा एव, तस्या अंशाष्टकसम्बन्धेन प्रत्यंशं पदकल्पनायां तन्मध्यवर्तिसप्तमोऽंशस्तद्रूपपदमुदीयमानादित्यरूपमाहवनीय एव, परन्तु तस्याहवनीयत्वेन नात्र होमाधारता विवक्षिता किन्तु सोमक्रयण्याः पदत्वेनेति तावतैवात्र बाधकभावकल्पनेति। एवं पश्चिमायां दिश्यवस्थापितोऽग्निर्गार्हपत्यो नाम। सोऽप्यस्तमुपयन्नादित्यरूप एव। एवं दक्षिणाग्निरप्यादित्यस्यैव रूपम्। तत्राग्निहोत्रादिहोमकल्पना दैनन्दिनगत्यभिप्रायिका। दैनन्दिनगतावुदीयमानादित्यस्य वात्सरिकगत्यभिप्रायकसुमेरुकुमेर्वोरुदयस्य न सर्वदा समकालत्वं किन्तु कालवैषम्यम्। तत्र तावता तत्रोदीयमानस्यास्तमुपयतो वादित्यस्य कालवैषम्याभिप्रायेण सम्पद्यमानस्य बिम्बदर्शने विशेषस्य बोधनायार्धोदितार्धास्तमितबिम्बाभिप्रायेण दैविककर्मणि स दक्षिणाग्निरप्यादित्यस्यैव रूपमिति स खण्डितभावेन दक्षिणस्यां दिश्यर्द्धवर्तुलाकारस्थाने स्थापितो भवतीति। तेषु त्रिष्वग्निष्वनुष्ठीयमानकर्मणामप्यादित्याभिप्रायकत्वं विस्पष्टमेव भवति। सोमादियागेषु दीक्षितयजमानस्य दीक्षारूपसंस्कारसिद्धयर्थमुच्यमानसंस्कारतोऽप्यादित्यानुकार एवाभिव्यक्तो भवति। तथाह्यैतरेये दीक्षासंस्कारबोधनावसर उच्यते पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यद् दीक्षयन्तीति। अत्र भाष्यकारेण यज्ञप्रयोग ऋत्विग्भिर्यजमानस्य संस्कारेण पुनर्गर्भरूपतापादनं क्रियते यस्य यजमानस्य दीक्षावसरे ते संस्कारमिमं कुर्वन्तीति। तत्र यजमानस्य गर्भरूपतापादनबोधक उक्तवाक्ये पुनःशब्दप्रयोगेण प्रथमगर्भरूपताप्राप्तरूर्ध्वत्वमस्य बोध्यते। प्रथमगर्भरूपतापत्तिश्च तस्य मातापित्रोः सम्बन्धेन मातुरुदरे बीजभावापत्तिरूपा। इयमेव मुख्या गर्भरूपता तस्य। तत्साजात्यादितरत्र गर्भभावापत्तिवर्णनं गौणरूपम्। यथाध्ययनप्रारम्भावसरे उपनयनेन गौणी गर्भरूपता, एवमत्र यागोपाधौ साजात्याद्गौणी गर्भरूपता। (क्रमशः)

अतिशयोक्तिः

सतीन्द्रः। एष याति स जघन्यो मिथ्यावादी येन रारट्यते सूर्यस्याधस्ताद् यत् किमपि वर्तते सर्वं मयातिक्रान्तमिति।

यतीन्द्रः। मा त्वमेनं मिथ्यावादीति व्यपदिक्षः। ये तावद् व्यतिकराः कदापि न सङ्घटितास्तेषामतिरञ्जनेऽस्यासामान्यं पाटवं वर्तत इत्युच्यताम्।

प्राप्तं पत्रम्

[श्रीमहादेवशास्त्री साठे एम० ए० एल० टी०]

मञ्जूषायाः ख्रिस्ताब्द १९६० तमवर्षस्य प्रथमे पूजाख्येऽङ्के श्रीमदभ्यंकर-काशीनाथ-शर्मभिः सम्पादितस्य व्याकरणमहाभाष्यनवाह्निकीभागस्यात्रभवद्भिर्लिखितं परीक्षणं 'पुस्तकपरिचयः' इत्यस्मिन् प्रकरणे दृष्टिपथमागतम्। तत्र भवद्भिः केचन दोषाः प्रदर्शितास्तानधिकृत्य गुरुचरणसकाशाल्लब्धज्ञानलवो वैयाकरणकुलप्रसूतं मां स्तोकं लिखितुं मुखरीकरोति।

(१) यद्यपि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति पाठो निरुक्ते दृश्यते तथापि भाष्यकारैर्नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति यल्लिखितं तत्समीचीनमेव वर्तते। नामेत्येकं पदम्, आख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति द्वितीयं समस्तं पदमिति द्वे पदे वर्तेते। न तत्र दोषलवोद्भावनापि सम्भावयितुं शक्या। न जानीमहे किमितीमं पाठं प्रामादिकं मन्यन्ते भवन्तः।

(२) 'ॠदोरप्' इतिं सूत्रं दीर्घॠकारयुक्तमेव मुद्रितमभ्यंकरमहाशयैरिति मन्ये। यतोऽस्माकं देशविभागे ह्रस्वऋकारः प्रदर्श्यतेऽर्धवर्तुलेनान्तराकृष्टेन (ऋ) दीर्घश्च बहिर्निष्कृष्टेन (ॠ)। एवंप्रकारेण इतरत्र सर्वत्रैषा रीतिरेवाऽङ्गी-कृतोपलभ्यते।

(३) 'अन्तः पादस्यस्ये'ति कैयटपठितं ग्रन्थं व्याख्यानार्थमुद्धरद्भिरभ्यंकरमहोदयः केवलं वाचकवर्गस्य सौलभ्येन प्रतिपत्तिर्भवेदित्येव मनसि विधाय विसन्धिलेखनमङ्गीकृतम्। नैकशतवर्षेभ्यः प्राग्रचिता ग्रन्थाः सर्वत्र संहितया लिखिता अथवा सुलभप्रतिपत्त्यर्थ-मावश्यकत्वेनाभिमतो यत्र विरामस्तत्र विसन्ध्युच्चारणं कृतमित्यत्र विषये न किमपि निर्णायकं प्रमाणम्। ग्रन्थसंपादकास्तत्र प्रमाणं चेन्महाभाष्यकारैरपि शिष्याणां सम्यग-वबोधो भवेदिति बहुषु स्थलेषु सन्धिरहितमुच्चारणं कृतमिति वक्तव्यमापतेत्। 'अर्धमेकारं अर्धमोकारं' इत्यत्र स्वरप्रकरणानुस्वारस्तु प्रामादिक एवेति न कोऽपि विवादः। क्वचित्स्थलेषु टीकाकारा विद्वांसो ग्रन्थकर्तारोऽप्येवं लिखन्त्यनवधानेनाकारणिकया रूढ्येत्यवलोकित-मस्माभिः। विस्तरभयेन नात्र विषये 'वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इत्यादिग्रन्थान् प्रदर्शयामि। भवत्सदृशैर्वैयाकरणभूषणभूतैर्वङ्गपण्डितैर्महाभाष्यप्रतिमुद्रणं कुर्वतामभ्यंकर-महोदयानां कृते असतोऽपि दोषानुद्भावयद्भिः 'छात्रसुलभोऽयं प्रमादः' 'आत्मनोऽज्ञानं कैयट आरोप्यते' इत्यादिभिर्वाक्यैरधिक्षेपः कृत इति महदाश्चर्यम्। मम तु चेतः केवल-मुद्विजते॥ इत्यलम्।

अत्रोत्तरम्

(१) सर्वमेतद् दुराग्रहग्रहिलतामेव संसूचयति लेखकस्य। संस्कृतसाहित्ये क्वापि नाम्नः पृथगुल्लेख आख्यातोपसर्गनिपातानां च समस्ततया समुल्लेखो नोपलभ्यते। नामाख्यातयोः सदृशत्वाद् उपसर्गनिपातयोश्च सदृशत्वान् "नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च" इत्येव युज्यते वक्तुम्॥ महाभाष्येऽपि शाब्दिकशिरोमणिनाभिरूपशिखामणिना पतञ्जलिनोक्तम्—समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किञ्चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेतनेष्वपि। तद्यथा। लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग् गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स आकाशदेशे निवाते नैव तिर्यग् गच्छति नावागवरोहत्यब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितो नैव तिर्यग् गच्छति नावागवरोहति ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। इति॥

एवमेव कदाचिद् भोजनावसरे केनचिदुक्तम्—दधिमानयेति। यदा सर्वैरुपहसितम् अरे दधिशब्दस्य द्वितीयैकवचने दधीत्येव भवति, दधिमिति तु प्रामादिकम्, तदा तेनोक्तम्—केन वा दधिमित्युच्यते? मयोक्तम् दधि मा आनय, तत्क्रमानयेति मे हृद्गतमासीदिति॥ अपरेण केनचिदुक्तं स्थानो नास्तीति। सर्वेषां वदनकमलेषु हासस्य प्रादुर्भावं दृष्ट्वा तेन परिष्कृतम्—स्था नो नास्ति स्थितिरस्माकं नास्तीति।

(२) रोगशय्यामधिशयानैरिदानीमस्या उक्तेर्याथार्थ्यं न शक्यते परीक्षितुमस्माभिः। कीलहरणमहोदयमुद्रापिते महाभाष्ये पुण्यपत्तनत एव प्रकाशितायां महाभाष्यानुक्रमण्यां च विस्पष्टमेव ऋकारः सर्वत्र दृश्यते। न जानीमः किमिति विपुलजनव्यामोहकमक्षरमुपासितमभ्यङ्करमहोदयैरिति।

(३) सन्धिविषये मञ्जूषायामसकृदालोचितम् पुनरप्यालोचयिष्यते। कारणविशेषमन्तरेण स्वेच्छया सन्ध्यकरणं दोषायैव भवति। अद्यत्वे पुनर्लेखकाः सन्धिविश्लेषपूर्वकं स्वरवर्णे परतोऽपि संहितया मकारस्यानुस्वारविधानपूर्वकमावसानिकस्यापि मकारस्यानुस्वारीकरणपूर्वकं च संस्कृतभाषां प्राकृतभाषायां विपरिणमयन्ति। व्याकरणमहाभाष्यस्य सम्पादकैः कथमप्येवं न कर्तव्यम्।

अत एवासतोऽपि दोषानुद्भावयद्भिरिति वचनमतीव निःसारमित्यवबोद्धव्यम्। अन्येऽपि प्रमादा वर्तन्ते येऽस्माभिर्न प्रदर्शिताः।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते।
...यः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते जन्तुः॥

इति न्यायेनास्माभिः किञ्चित्परुषमपि तथ्यमुक्तम् । आशास्यते प्रत्यापन्नमहिमानोऽभ्यङ्कर-महोदयाः परवर्तिषु खण्डेषु स्वविद्वत्तानुरूपं प्रयतेरन्निति । विबुधगणनिकषायमाणपुण्यपत्तनतः प्रादुर्भूतं व्याकरणप्रबन्धशिरोरत्नायमानं महाभाष्यं सर्वथा प्रमादैः परिमुक्तं भवत्विति शम् ।

GREEK WORDS IN SANSKRIT

KSHITISHCHANDRA CHATTERJEE, M.A., D.LITT.

[*Calcutta Review*, September, 1949]

1. NAMES OF THE SIGNS OF THE ZODIAC

Sanskrit has generally fought shy of foreign words, but no language in the world can wholly resist the influx of words and expressions of neighbouring races and Sanskrit is no exception to the general rule. No wonder, therefore, that several foreign words should have succeeded in gaining a foothold in the vocabulary of even this very conservative language and though they became more or less disguised, the fact of their incursion was known even to such an ancient writer as Jaimini who devotes the Ārya Mleccha Adhikaraṇa of his Mīmāṃsā Sūtras to the consideration of this topic. And foreign words, especially Greek words, are conspicuous in works on Astrology which would appear to have made greater progress in Egypt and Greece than in India in very early times. Garga mentions the pre-eminence of the Greeks in the domain of Astrology in the stanza :

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
ऋषिवत् तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद् द्विजः ॥

The Yavanas are indeed Mlecchas but this science has been well-established among them. (So) even they are honoured like Ṛṣis, not to speak of a Brāhmaṇa who is well-versed in Astrology.

In this paper I shall deal with the names of the twelve signs of the Zodiac that have been borrowed from Greek.

Varāhamihira says in his Bṛhajjātaka (i. 8) :

क्रिय-ताबुरि-जितुम-कुलीर-लेय-पाथोन-जूक-कौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चेत्यसि क्रमशः ॥

Max Müller quotes this stanza in the following form from an ancient manuscript in his *India, what can it teach us?*—

क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपार्थजुकक्रौप्यखियाः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्तभं चेत्थस् ॥

It will be noticed that the first half here contains only 27 mātrās, whereas in an Āryā the first half should consist of 30 mātrās. So *pārthona* and *jūka* of the printed editions appear to preserve the correct readings. Moreover, *tāvuri* spelt with the semi-vowel *v* in the printed edition is undoubtedly the original reading. *Hradraga* of Max Müller's MS. gives no meaning. Since the aim is to give us a common word with some meaning of its own, *hṛdroga* 'heart-disease' is most certainly the correct reading here. It is possible that *antyabhaṁ cetthas* is the original reading, for *itthas* makes a nearer approach to *ikhthus* than *irthasi.*

The stanza means that Kriya, Tāvuri, Jituma, Kulīra, Leya, Pārthona, Korpya, Taukṣika, Akokera, Hṛdroga, and Irthasi or Itthas are the synonyms respectively of Meṣa, Vṛṣa, Mithuna, Karkaṭa, Siṁha, Kanyā, Tulā, Vṛścika, Dhanuṣ, Makara, Kumbha and Mīna.

Similarly we find in the Sarvārtha-Cintāmaṇi (i. 38-41):

मेषाजवस्तं प्रथमं क्रियश्च वृषोक्षगोतावुरि शुक्रभं च ।
बौधं नृयुग्मं जितुमं तृतीयं चान्द्रं कुलीरं तु चतुर्थराशिम् ॥
सिंहस्य कण्ठीरव-लेय-संज्ञा पाथोन(? षष्ठी त्वबला च तन्वी ।
जूको वणिक् सप्तम-तौलि-संज्ञः कौर्प्योऽष्टमं कौजमलेस्तु संज्ञाः ॥
जैवं धनुस्तौक्षिक-चापसंज्ञं त्वाकेकरं स्याद्दशमं च चक्रम्[नक्रः ?] ।
हृद्रोगकुम्भौ घटराशिसंज्ञे मीनो झषश्चान्तिमरिष्फसंज्ञः ॥

The first sign of the Zodiac is Meṣa, Aja, Vasta and Kriya: the second Vṛṣa, Ukṣan, Go, Tāvuri and Śukra-bha (the house of Venus); the third Baudha (belonging to Merecury), Nṛjugma (human-pair) and Jituma; the fourth sign Cāndra (belonging to the moon) and Kulīra. The names of the Siṁha Rāśi are Kaṇṭhīrava (Lion) and Leya. The sixth is Pāthona, Abalā (the weaker sex) and Tanvī (the slender damsel). The

seventh is Jūka, Vaṇik (merchant), and Taulin (the possessor of the balance) or Tauli (balance). The names of Scorpio are Kaurpya, the eighth and Kauja (belonging to Mars). The ninth sign is Jaiva (belonging to Jupiter), Dhanus, Taukṣika and Cāpa (bow), the tenth is Ākekara and C[N ?]akra. The names of Aquarius are Hṛdroga and Kumbha and the last sign is Mīna, Jhaṣa and Riṣpha.

The Vidyāmādhavīya also says :

संज्ञाभिः क्रिय-लेय-जूक-जुतुमाः कौर्पिः कुलीरस्तथा
हृद्रोगेत्थसितौक्षिकाश्च कथिताः पाथोनकास्ताबुरुः।
आकोकेर इतीह मेषमृगपौ तौलिर्नृयुग्मालिनौ
कर्की कुम्भझषौ धनुर्युवतिगोनक्राः क्रमाद्राशयः॥१

It will be noticed that neither the Bṛhajjātaka nor the Sarvārtha-Cintāmaṇi mentions *Karkin* as a name of the fourth sign of the Zodiac, though the word is of fairly frequent occurrence in Astrological literature. They were evidently under the impression that just as Kumbhin or Kumbhabhara is used for Kumbha, Dhanvin or Dhanurbhṛt for Dhanus, Taulin or Tulādhara for Tulā, Karkin is used for Karka or Karkaṭa and it is superfluous to mention it separately,

Another point to note is that the Sarvārtha-Cintāmaṇi substitutes Riṣpha, the name of the twelfth house, for Itthas or Itthasi. It may be mentioned in this connexion that even Varāha Mihira has no occasion to use the term *Itthas* in his Bṛhajjātaka.

We shall now take up the peculiar names one by one.

(1) The name of the first sign is Kriya. It is merely the Greek word *krīyos* 'ram'. Many philologists hold that the word was originally *krī(w)os.* The corresponding form in Sanskrit would be *klīva.* Since there is no separate character for the long *ī* inGreek and since *kriya* as found in many Skt. words like *sa-kriya niṣ-kriya* etc. is spelt with a short *i*, Gk. *krīyos* was converted into *kriya* in Skt. The Gk. word means etymologically 'the horned one' and is used for the ram. The Latin name of the sign is Aries which means exactly the same thing. The word

is cognate with Gk. *eriphos* 'kid' and Lith. *erytis* 'lamb'. The Hebrew name of the sign is Taleh 'lamb'.

The word Kriya occurs in Bṛhat-Parāśara-Horā, Jaimini-Sūtra, Bṛhaj-Jātaka and other works on Astrology.

(2) The name of the second sign is Tāvuri. It is the Gk. word Tauros 'bull' disguised almost beyond recognition. What appears as Tauros in Gk. should normally be represented by Tora in Skt. It might have been changed into *tura* or *tara* to give it a Sanskritic look. Since, however, the digamma (*w*) is dropped in several Gk. dialects as, for instance, in *neos* for Skt. *navah*, a *v* was inserted here between *a* and *u*. *Tāvuri* should therefore be written with the semivowel *v* and not with the mute *b*. The final *o* was changed into *i*, probably because of the very frequent occurrence of the dative singular form *taurōi*. The base is probably *tu* 'to swell' found in Skt. *tavas* 'strength', *tumra* 'well-developed', *tūtuma* 'strong,' Eng. *tumour* etc. The Skt. name Vṛṣa is the later form of Vṛṣan and is cognate with Gk. *arsēn*, *arrēn*, 'male'. It is interesting to note in this connexion that the earliest name for the masculine gender was Vṛṣan in Sanskrit and Arrēn in Greek.

विद्वद्समागमः

"रविवासरीय आनन्दबाजारपत्रिका"यां पुस्तकपरिचयपृष्ठे [३१शे आषाढ, १३६८ पृष्ठ ख स्तम्भ ३] दृष्टम्—अक्सफोर्ड ओ केम्ब्रिजे प्रचुर विद्वद्समागमे हिन्दु दर्शन ओ धर्म सम्बन्धे वक्तृता ओ व्याख्या करेछिलेन इति । यथा मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति तथा घोषवन्तो घोषवद्भिः सङ्गमनुव्रजन्ति, अघोषाश्चाघोषैः । समागमगतः सकारोऽघोष इति विद्वद्गतदकारोऽप्यघोषः स्यात् । अत एव विद्वत्समागम इति शब्दः साधुः । एवम् आपद्समुद्र-विपद्काल-विपद्सागर-हृद्कमलप्रभृतयः शब्दा असाधवः ।

तस्यामेव पत्रिकायां प्रथम एव पृष्ठे सुबृहद्भिरक्षरैर्मुद्रितम्—रविवारे कलिकातार रास्ताय निष्प्रदीपेर सम्भावना (रविवासरे कलिकाताया रथ्यासु निष्प्रदीपस्य सम्भावना) इति । अत्र निष्पदीपत्वस्य सम्भावनेति लेखनीयम्, निष्प्रदीपशब्दस्य विशेषणत्वात् ।

भाषायां प्रावीण्यम्

Statesman पत्रे (August 25, 1961) अन्तिमपृष्ठे पञ्चमस्तम्भे बृहद्भिरक्षरैर्मुद्रितम्—*Can* Calcutta Corporation *fixed* the ceiling prices for different categories of fish to be sold in municipal markets इति ।

जिज्ञासा मीमांसा च

सप्ततीर्थमहोदयः पृच्छति —

श्रीमद्भागवते दशमे स्कन्धे द्वाविंशोऽध्याये वर्तते श्लोकः—

भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ।
स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥१८॥

इति । अत्राहता-शब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरम्

यथास्माभिर्दृश्यते तथा अहता इति शुद्धः पाठः । अहता नखक्षतादिभिरदूषिता इत्यर्थः ।

रसमञ्जरी

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

गुरुः । वत्स सुरेन्द्र ! संपाठः पठ्यताम् ।

सुरेन्द्रः । (पठति) अर्धं भार्या मनुष्यस्य ।

गुरुः । एतत्समानार्थकमाङ्गलवचनं वर्तते वा ।

सुरेन्द्रः । आर्य ! वर्तत एव । आङ्गलभाषायामपि जाया better half भद्रतर-मर्धमित्युच्यते ।

नरेन्द्रः । अर्धशब्दपर्यायो half-शब्दः । अनयोः कोऽपि सम्बन्धो वर्तते वा ।

गुरुः । अपि न ज्ञायते श्रीमद्भिर्जगतीतलस्थाः सर्वा भाषाः संस्कृतमूलिका एव । संस्कृताल्पशब्द एवाङ्गलभाषायां half सम्पन्नः । आङ्गलाः सर्वदैव श्राम्यन्ति, अतः श्वासोद्रेकात् प्रथमतस्तैर्हकारः समुच्चार्यते । ग्रिमकृतसूत्रेण (Grimm's Law) संस्कृतपकार आङ्गलभाषायां फकारः सम्पद्यते यथा पर्णं fern इति भवति ।

भूपेन्द्रः । आर्य, इदानीन्तनानां शाब्दिकानां मतेन संस्कृतः कल्प एवाङ्गल-half सम्पन्नः । संस्कृतभाषागतः ककारो ग्रिमसूत्रानुसारेणाङ्गलभाषायां हकारो भवति ।

गुरुः । ककारस्य हकारत्वकल्पनापेक्षया श्वासाधिक्यकल्पनं लघुतरमिति प्रतिभाति ।

भूपेन्द्रः । आर्य, श्वासाधिक्यादुपजायमानो हकारो नास्मभ्यं रोचते ।

गुरुः । तर्हि स्वल्प-शब्द एव half-शब्दस्य मूलमिति गृहाण । स्वल्पगतः सकारो हकारः सञ्जातः ।

नरेन्द्रः । आर्य, शाब्दिकानां मतेन संस्कृतभाषागत आद्यः सकार आङ्गलभाषायां यथावदेवावतिष्ठते, हकारो न भवति ।

गुरुः । अरे इदानीन्तनाः शाब्दिकाः किं वा जानन्ति ? स्वल्पो वाल्पो वा half इत्यस्य मूलमित्यत्र संशयो नास्ति ।

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम्॥

मञ्जूषा

November, 1961. | १८८३-शकीयाग्रहायणस्य १६श-वर्षस्य तृतीया संख्या | Vol. XVI No. 3

आभाणकमाला

१। Love does not brook neglect.

Greek. Oudeis gar agapōn autos ameleīth hēdeōs.

न प्रेम लोके सहतेऽवहेलनम्।

२। From looking love is born to men.

Greek. Ek toû eisorān gar gignetai anthrōpois eran.

Latin. Amor ex videndo nascitur mortalibus.

दर्शनाज्जायते रागो हृदयेषु नृणामिह।

Latin. Ek aspectu nascitur amor.

Greek. Ek toû orāin gignetai to erāin.

दर्शनाज्जायते रागः।

३। In war, hunting and love, for one pleasure a thousand griefs.

French. De chiens, des oiseaux, d'armes, d'amour, Pour un plaisir, mille douleurs.

समरे प्रणये चैव मृगयाव्यसने तथा।
प्रतिसुखं सहस्रं हि दुःखानां वर्तते ध्रुवम्॥

धर्मो रक्षति धार्मिकम्

[श्रीधरस्वामिनः]

कदाचिद् दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम्। तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्ते, दुर्वाससः शापात् पाण्डवा नश्येयुरिति मनसि निधाय दुर्योधनेनोक्तम्—युधिष्ठिरोऽस्मत्कुलमुख्यः, अतस्तस्यापि भवतैवं शिष्यायुतसहितेनातिथिना भाव्यम्। किन्तु द्रौपदी यथा क्षुधया न सीदेत् तथा तस्यां भुक्तवत्यां तद्गृहं गन्तव्यम् इति। ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते, परमादरेण युधिष्ठिरेण माध्याह्निकं कृत्वागम्यताम् इति विज्ञापितो मुनिसङ्घोऽघमर्षणाय जले निममज्ज। तत्र चिन्तातुरया द्रौपद्या स्मृतमात्रः श्रीकृष्णो रुक्मिणीं हित्वा तत्क्षणमेव भक्तवात्सल्येनागतः। तया चावेदिते वृत्तान्ते, भगवतोक्तम्। अये द्रौपदि, अहमपि बुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजयेति। तया चातिलज्जया अहो मदीयं भाग्यमभाग्यञ्च यतस्त्रैलोक्यनाथो यज्ञपुरुषो भगवान् मद्गृहमागतो भोजनं प्रार्थयत इति मनसि विधायोक्तम्। स्वामिन्! मद्भोजनपर्यन्तमक्षयमन्नं सूर्यदत्तस्थाल्याम् इत्यश्रुपातं चकार। तथाप्यतिनिर्बन्धेन स्थालीमानाय्य तत्कण्ठलग्नं किञ्चिच्छाकान्नं प्राश्य श्रीकृष्णेनोक्तम्। अनेन विश्वात्मा भगवान् प्रीयतामिति। अथ भोजनाय मुनिसङ्घ आहूयताम् इति भीमं प्रहितवान्। भीमेन गत्वोक्तम्, स्वामिन्! भोजनार्थमागम्यताम्। कथं विलम्बः क्रियते? इति। स च तावतातितृप्तो वृथापाकभयेन प्रपलाय्य गतः।

शाङ्करभाष्यपाठविमर्शः

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

तमनवरुध्यैवामन्यत [१।२।७] इति बृहदारण्यकश्रुतेः शाङ्करभाष्ये दृश्यते—पशुमनवरुध्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव [निर्णयसागर ४४] इति। अत्र पशुमित्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति। अवरुध्यत इत्यवरोधः इति कर्मणि घञि तु कथञ्चिद् वाक्यस्य साधुत्वं संसिध्यति। यथास्माभिर्दृश्यतेऽत्र पारमार्थिकः पाठः—पशुमवरुद्धमकृत्वैवेति।

अन्यमस्मत्तः

माता। (शिक्षकं प्रति) अध्यापकमहोदय! वत्सस्य मे शरीरं मानसं चातीव कोमलम्। नैव कथमपि ताडनीयोऽयं भवता।

शिक्षकः। स यदि पाठान् पठितुं न प्रभवेत् किं मया करणीयम्?

माता। तस्य पार्श्ववर्तिनमर्भकं ताडयेः, तेनैव वत्सो मेऽतिमात्रं बिभियात्।

श्रीमदप्पाशास्त्रिणां पत्ररत्नमञ्जूषा

(१६)

श्रीशिवः शरणम् ।

स्वस्ति, फाल्गुनसुदि १-१८२०

सविनयं सानुरागं सप्रणामं चावेदकः—

प्रियप्रवरमहाभागाः !

अद्यावध्यपरिचितः खल्वहं श्रीमत्सु । साम्प्रतं पुनः श्रीमद्भिर्वाल्हेरनगर-निवासिभिरस्मत्सुहृद्भिर्विद्वत्कलासभामन्त्रिभिः श्रीशिवरामशास्त्रिभिः श्रीमतां गुणगणा मह्यं न्यवेद्यन्त पत्रिकया । यैरेवं श्रीमत्परिचयं कामयमानः पत्रमेतल्लिखितुं प्रावर्ते । महाभागाः ! प्रमोदयति मे चेतः श्रीमतां संस्कृतभाषायामनुरागातिशयः । कं वा नाह्लादयेद् भगवत्योर्लक्ष्मीसरस्वत्योः सुदुर्लभमपि भवत्सु प्रत्यक्षीभवत् सामाना-धिकरण्यम् ? एवं संस्कृतभाषायाः समुन्नमन एकान्ततो निबद्धपरिकरेषु श्रीमत्सु कुतो नासादयेदसौ निरतिशयमौन्नत्यम् ? सर्वथा विजयन्तां भवन्तः ।

मयाप्यत्र काचित् संस्कृतचन्द्रिका नाम संस्कृतभाषामयी मासिकपत्रिका प्रतिमासं प्रकाश्यते, यस्यां नानाविषयकाः प्रबन्धाः खण्डकाव्यानि च प्रकाश्यन्ते । तस्याश्चै-तन्मासिकी संख्याद्य श्रीमद्भ्यः प्रेर्यते । विलोक्य तां निवेद्यतां चन्द्रिकायाः समीचीनत्वं तदितरत्वं वा । एषा किल प्रथमं कल्कत्तानगरे श्रीजयचन्द्रसिद्धान्तभूषणभट्टाचार्यनाम्ना पण्डितप्रकाण्डेन प्राकाश्यत । आदितः प्रभृति तस्याः पाठकोऽहमासम् । सम्पादकेन श्रीजयचन्द्रमहाशयेन च चतुर्थवत्सरे सा मह्यं प्रादायि, मयापि पञ्चमवत्सरात्प्रभृत्य-स्यावत्रैव सम्पाद्यते, प्रकाश्यते च ।

कृतज्ञतामात्रमेतद् यदस्यां सम्पादकस्थाने श्रीजयचन्द्रशर्मण एव नाम निर्दिश्यते ।

मूल्यादिकमस्यां नियमावलौ स्पष्टम् ।

यद्यसौ रोचेत श्रीमतां मनसे तदा ऐषमस्तनीः सर्वा अपि संख्याः प्रेषयिष्यामि । वत्सरारम्भोऽस्या वैशाखमासतः । भवद्देशे नास्त्येवास्याः प्रचारः । तन्निवेद्यतां कृपया तत्रास्याः प्रचाराय को वोद्यमो मयास्थेय इति । प्रेर्यतां पत्रोत्तरं कृपया । एधतामनुदिनमधिकाधिकमनुकम्पेति शिवम् ।

विनीतवशंवदः कृपाभिलाषी भवदीयः,

अप्पाशास्त्री राशिवडेकरः

संस्कृतचन्द्रिकासम्पादकः, कोल्हापुरम् ।

———

(१७)

श्रीशिवः शरणम्

स्वस्ति, कोल्हापुरात्

नभसः शुक्लप्रतिपदि

सौहार्दैकरसे विद्यावधूप्रणयभाजने ।
श्रीमानविक्रमाभिख्ये भूप आवेदनं मम ॥१॥
अयि भूपतिकुलतिलक ! प्रापि मया पत्रिका भवतः ।
साकं श्रीमन्मातुः सुरुचिरचरितप्रबन्धेन ॥२॥
कुशलमिह मामकीनं चन्द्रकलाभूषणप्रसादेन ।
इच्छामि किन्तु भवतः कविमौले ! तन्मुहुः समवबोद्धुम् ॥३॥
चरितं भवज्जनन्या अचिरादेव प्रकाश्येत ।
मासिकपत्र्यामेतन्नन्दयिता यन्नितान्तमेव बुधान् ॥४॥
श्रीकृष्णमार्यविबुधैः स्यात् प्रेरितमङ्ग ते चरितम् ।
नाद्यापि किन्तु तदिदं करतलमस्माकमापतितम् ॥५॥
विदुषां वरेण्य ! दोषः सोऽयं पत्राधिकरणस्य ।
स्यादिति तर्कयतेऽयं जनः सुहृत्स्वचलविस्रम्भः ॥६॥
जननी किन्तु मदीया ज्वराभिभूताधुना नितराम् ।
संलग्ना शय्यायां हृदयं पर्याकुलीकुरुते ॥७॥
श्रीमृत्युञ्जयकृपया नूनमसावचिरमेव गदमुक्ता ।
सम्मदयेद्धृदयमिति प्रतीयते विबुधसंसेव्य ! ॥८॥
नाद्यापि शुष्कसस्या क्षितिरिह भृशमयि तथापि जनस्येयम् ।
दुष्प्रशमेव पिपासा भवेदिहोच्छुष्ककासारे ॥९॥
देशेषु केषुचित्तु प्रायो नोप्तानि सस्यानि ।
बलवदवग्रहभीतैः कृषीवलैर्विप्रतीपविधिहतकैः ॥१०॥
अतिवृष्टिनष्टविभवः केरलदेशः पुनर्महाराष्ट्राः ।
वृष्टिविनाकृतिविहता अहो महच्चियतिवैषम्यम् ॥११॥

अन्यत् कुशलं बन्धो !
सर्वाङ्गीणं तु मङ्गलं भवतः ।
अवबोद्धुं कामयते
श्रीमानप्पाभिधो बन्धुः ॥१२॥

पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

ब्रह्मसूत्रस्य शारीरकभाष्ये दृश्यते—यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवति—अहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः [२।३।४६] इति ।

अभिनिविशश्च [२।४।४७] इति सूत्रेण पाणिनिना विस्पष्टमेवाभिनिवशतेराधारस्य कर्मसंज्ञा विहिता । तथापि व्याकरणार्णवकर्णधारेण पतञ्जलिनाभिनिविशतेर्योगेऽधिकरणमपि प्रयुक्तम् । तथाहि महाभाष्ये दृश्यते—स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते [२।१।१] इति, न ह्यपवादविषय उत्सर्गोऽभिनिवशते [२।३।४६] इति च । अत एवार्वाचीनैर्वैयाकरणैः प्रकारान्तरेण सूत्रस्य वैभाषिकत्वं व्यवस्थापितम् ।

आचार्यपादैरभिनिविशतेर्योगे कर्मापि प्रयुक्तम्—अपि च नैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । इति ।

अत एव काशिकाकारेणोक्तम्—कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः, या च संज्ञा यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशत इति । अन्यतरस्यामिति वर्तते—परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्यम् [१।४।४४] इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते इति ।

चन्द्रवृत्तिकारेणोक्तम्—ग्राममधिशेत इति व्याप्य[कर्म]विवक्षा । एवं ग्राममधितिष्ठति, वृक्षमध्यास्ते, धर्ममभिनिविशते, त्रिरात्रमुपवसति, ग्राममनुवसति, पर्वतमधिवसति, आवसथमावसति । क्वचिदाधारविवक्षा । संज्ञा संज्ञिन्यभिनिविशते । इति ।

जैनेन्द्रव्याकरणे अभिनिविशश्च [१।२।१४३] इति सूत्रं वर्तते, तत्र टीकाकृता सोमदेवेनोक्तम्—चकारात् कल्याणेऽभिनिवेश इति ।

शाकटायनस्यापि सूत्रम्—अभिनिविशश्च [१।४।४७] इति । तत्रापि टीकाकृतोक्तम् चकारात् क्वचिन्न भवति—अर्थेऽभिनिविष्ट इति ।

हेमचन्द्रेण विस्पष्टमेव वाभिनिविशः [२।२।२२] इति सूत्रं प्रणीतम्, व्याख्यातं च बृहद्वृत्तौ—अभिनिनोपसर्गसमुदायेन विशिष्टस्य विशेराधारः कर्मसंज्ञो वा भवति । ग्राममभिनिविशते । पर्वतमभिनिविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽभिनिविष्टः । व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन क्वचित् कर्मसंज्ञैव क्वचिदाधारसंज्ञैव भवति । कल्याणेऽभिनिविशते । या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते । एतेषां शब्दानामेतेष्व[र्थेष्व]भिनिविष्टानाम् । अर्थेऽभिनिविष्टः । इति ।

अत्र हेमचन्द्रलघुन्यासः—नात्र वाशब्दो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयासप्तम्यौ, किं तर्हि प्रयोगव्यवस्थयेति ।

हैमप्रकाशे च विनयविजयगणिना परिष्कृतम्—अभिनिपूर्वस्य विशेरस्ति समुदायार्थो-ऽवयवार्थश्च। तत्र यत्रावयवार्थानुगमस्तत्र कर्मभावो—ग्राममभिनिविशत इति। अत्र हि ग्राममाभिमुख्येन निविशत इति प्रतीयते। यत्र तु समुदायार्थ एव नावयवार्थस्तत्रा-धिकरणभावः, यथा कल्याणेऽभिनिविशते। एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्। एवम् अर्थेऽभिनिविष्टः। अत्र हि धातूपसर्गसमुदायेन मनस एकाग्रता तात्पर्यमुच्यते।

संक्षिप्तसारस्य सूत्रम्—अभिनेर्विश इति। तत्र च वृत्तिः—ग्राममभिनिविशते। गृहे-ऽधिष्ठानम्। कल्याणेऽभिनिवेशः। पापेऽभिनिवेशः। यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशत इत्याद्यपि दृश्यते।

अत्र गोयीचन्द्रः। क्वचिदपवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायादस्मिन्नेव भाष्यकारवाक्ये अभिनिविशत इति प्रयोगाच्च व्यभिचारः क्वचिद् भवति। तेन गृहे-ऽधिष्ठानमित्याद्यपि दृश्यते।

टिप्पण्यां च विद्यालङ्कारेणोक्तम्—ननु स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावद-भिन्यवीविशत् [१।१५] इति माघे आसन इत्यत्र कथं सप्तमी? उच्यते। ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन तदधिकरणस्य कर्मत्वाभावात्, अत एवात्मनेपदमपि न स्यात्। नन्वेवं नयोगिकं देशमधिष्ठापयतीत्यत्र देशस्य कथं कर्मत्वम्? सत्यम्। अत्र अण्यन्तस्य धातोरधिकरणत्वसम्भवान्न दोषः। अन्ये तु, यत्र ण्यन्तेन सहोपसर्गसम्बन्धस्तत्र न प्रवर्तते कर्मत्वमात्मनेपदञ्च। यत्र तु प्रथममुपसर्गसम्बन्धः पश्चाण्णिङ् [च्], तत्र कर्मत्व-मात्मनेपदञ्च भवत्येव। एवं सनादिप्रत्ययेऽपीत्याहुः। केचित्तु आसने इति द्वितीया-द्विवचनान्तमित्याहुः।...अयमप्यकर्मकसाहचर्यादकर्मक एव। प्रवेशपूर्वकस्थितावर्थेऽप्यस्या-कर्मकत्वम्, तेन केवलप्रवेशार्थे सकर्मकत्वे ग्रामे गृहमभिनिवशत इत्यादि। नन्वेवं कर्मणि द्वितीयायां यस्मिन्नभिनिवेश इत्यादावाधारत्वेन सप्तम्यां सिद्धायां किं लक्षणेन? मैवं, तथा सति गृहं देवदत्तमभिनिवेशयतीत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं न स्यात्। इति।

मुग्धबोधेऽपि कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी [२८२] इति सूत्रेणाभिनिविशतेराधारस्य कर्मसंज्ञा विहिता। ङ = अधिकरणम्, ढ=कर्म। द्वी=द्वितीया। तत्र च "रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन्" इत्युदाहरणम्। तत्र रामतर्कवागीश-समाख्यटीकाकारेणोक्तम्—कल्याणेऽभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते, त्वय्यभिनिविष्टमनसः, अत्राधिष्ठानं कुरु, गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो-ऽभिनिविशते इति न्यायात् ङम् [अधिकरणम्] एव। इति। दुर्गादासेन चोक्तम्—अत्र

गृहेऽधिष्ठानम्, कल्याणेऽभिनिवेशः, यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशत इत्याद्यपि दृश्यत इति जौमराः। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघ इत्यादिकं त्वातिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम्। इति।

प्रयोगरत्नमालायामभिनिविशतेर्योगे विकल्पेन द्वितीया विहिता। तथाच तदुक्तं सूत्रम्—

उपान्वध्याङ्पूर्वस्य वसतेर्वाभिनेर्विशः।

अधेः परेषां शीङ्स्थासामाधारः कर्म गीयते॥ इति।

तत्र च वृत्तिः। ग्राममभिनिविशते। वा। स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्। इति माघः। या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इति महाभाष्यम्। इति।

सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिभट्टेनोक्तम्—परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः।

व्याख्यातं चेदं नागेशभट्टेन—व्यवस्थितेति। परिक्रयण इत्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वम्। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। एतच्च एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटः। परे त्वेतद्भाष्यप्रयोगात् अभिनिविश् इत्यानुपूर्व्यां अविकृताया यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणे च न मानमित्याहुः। इति। (क्रमशः)

विश्वासघातकः

पुत्रः। तात, कस्तावद् विश्वासघातक उच्यते?

पिता। योऽस्माकं पक्षं परित्यज्य परपक्षं समाश्रयति।

पुत्रः। यः परपक्षं परित्यज्यास्मत्पक्षमाश्रयति स कथं व्यपदिश्यते?

पिता। स्वदेशप्रेमिक इति।

भावग्राही जनार्दनः।

प्रातरुत्थाय वैष्णवस्य सुमधुरं गीतं श्रुतम्—

हरि हराय नमः विष्णु विष्णाय नमः।

यादवाय माधवाय केशवाय नमः॥

इति। सुष्ठु खलूक्तमभियुक्तैः—

मूर्खो वदति विष्णाय ज्ञानी वदति विष्णवे।

द्वयोरेव समं पुण्यं भावग्राही जनार्दनः॥ इति।

बहुलीभूताः प्रमादाः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

व्याचक्ष्य—व्याचक्षमाण—आचक्षित-

मनुसंहितागतस्य

कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ [४।७]

इति श्लोकं व्याचक्षाणेन विपश्चिद्वृन्दवृन्दारकेण कुल्लूकभट्टेनोक्तम्—गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद् व्याचक्ष्य काष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्याद् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः, कुम्भीधान्यक इत्येतद् व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणो धान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्याप्तधन इति। अत्र व्याचक्ष्य इत्यपपाठः, चक्षिङः ख्याञिति ख्याञादेशप्रसङ्गात्। अत एव व्याख्यायेति पठनीयम्। एवं बहुभि र्व्याचक्षमाण इति विलिख्यते, तदप्यसाधु, धातोर्व्यञ्जनान्ततया शपश्चाप्रतिष्ठानाद् आने मुगित्यस्याप्राप्तेः।

शाकुन्तले षष्ठाङ्कस्थस्य—ण विसुमरामि। किन्तु सव्वं कहिअ अवसाणे उण तुए परिहासविअप्पओ एसो न भूदत्थोत्ति आचक्खिदं इत्यस्य सप्तमाङ्कस्थस्य च—अहवा यह सानुमदीए आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं इत्यस्यच्छायायां Monier Williams महोदयस्य पुस्तके आचक्षितम् इत्युपलभ्यते। तच्च व्यक्तमेव प्रामादिकम्, आर्धधातुके ख्याञादेशप्रसङ्गात्।

पञ्चमाङ्कगतस्य ण जुत्तं णाम दे...इमं जणं समअपुव्वं पदारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाचक्खिदुं इत्यत्रापि M. W. पुस्तके छायायां 'प्रत्याचष्टुम्' इति दृश्यते। प्रत्याचक्षितुम् इति सम्भवति, वर्जने प्रतिषेध इत्युक्तेः।

अनुरूपोक्तयः

नैव स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता। ऋ० सं०, १०।९५।१५

शालावृकाणां स्त्रीणाञ्च स्वैरिणीनां सुरद्विषः।
सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम्॥ श्रीमद्भागवते ८।९।१०

हे सुरद्विष इति सम्बोधनम्। विचिन्वताम् अन्विष्यताम्।

न स्त्रीणामप्रियः कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम्॥

प्रार्थयन्तीत्यार्षम्।

प्रकरणे शकारः

[श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः]

शकारचरिते द्वितीयं प्रमोदस्थानं तस्य धनजनितेन पदमर्यादासहकृतेन भोगपरिपाटीप्रकटनपटुना बाह्वास्फोटेन स्वकीयनिरङ्कुशत्वप्रचारः। दरिद्रचारुदत्ते यदि वा कुत्रापि विनयभङ्गी समावेदिता स्यात्, यथा—भो चारुदत्त! लाअशाले शण्ठाणे शवट्टेण शीशेण अणुवन्दिअ विण्णवेदि णाडयइत्थिया वशन्तशेणिआ णाम गणिआदारिया अम्हेहि बलक्कालेण णीयमाणा महत्तेण शुवण्णालङ्कालेण तुम्हाणं गेहं पविट्ठा। सा शुवे णिज्जाअइदव्वेति विदूषकेण चारुदत्ताय निवेदितं शकारादेशेन। मृच्छकटिके तु मदमत्तस्य तस्य प्रश्रयगन्धोऽपि तिरोभूतो यथा व्यवहाराङ्केऽधिकरणिकं प्रति शकारस्य तिरस्कारगर्भे मन्तव्ये—आः किं ण दीशदि मम ववहाले। जइ ण दीशदि, तदो आवुत्तं लायाणं पालअं बहिणीवदिं विण्णविअ बहिणिं अन्तिकं च विण्णविअ एदं अधिअलणियं दूरे फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइश्शं।' इति। पूर्वनिर्दिष्टे च प्रकरणे विदूषकं प्रति शकारोक्तौ अले दुट्ठवडुआ भणेहि मम वअणेण तं दलिद्दचालुदत्तअं एशा गणिआदालिआ तुमं अणुलत्ता अम्हेहि बलक्कालेण णीयमाणा तुह गेहं पविट्ठा। ता जइ मह हत्थे शअं ज्जेव पट्ठाविअ एणं शमप्पेशि तदो अहिअलयणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविश्शदि। आदु अणिज्जादमाणाह मलणन्तिके वेले हुविश्शदि। अविअ पेक्ख.. अण्णधा यदि भणेशि ता कवालपविट्ठकवित्थगुडिअं विअ मश्तकं दे मडमडाइश्शं। इत्युक्तौ तस्य साटोपाहंकृतिः स्फुटा। खलप्रकृतिकस्य तस्य धनं पदवैभवञ्च मदाय परेषां परिपीडनाय चोपयुक्तमासीत्। एवमेव वसन्तसेनामोटनाङ्के प्रवहणविपर्ययक्रमेणानीतां वसन्तसेनां मारयितुं तामवतार्यैवाकाण्डे जीर्णकरण्डकोद्यानप्रान्ते स्थितं स्थावरकं चेटं मालेहि वसन्तशेणिअं इत्यादिशन्नपि यदा तमधर्मभीरुं तदकार्ये प्रवर्त्तयितुं नाशकत्तदा अधम्मभीलू एशे वुड्ढकोले। भोदु थावलअं चेडं अणुणेमि। पुत्तया थावलया चेडा शोवण्णखण्डुआइं दइश्शं। शोवण्णं दे पीढके कालइश्शं। शव्वं दे उच्छिश्टअं दइश्शं शव्वचेडाणं महत्तलकं कलइश्शं। इति स्वविभवमास्फालयन्नप्यकृतकृत्यो हग्गे लट्ठिअशाले कश्श भाआमि वलपुलिशमनुश्शे इत्यवधार्य तं समुत्पन्ने कार्ये वैरिणं निरूप्य एव्वं दे मोडइश्शामि जडाऊ विअ दोवदिं इति कण्ठेऽपीडयत्। तस्य भोगपारिपाट्यमौदरिकचरितोचितं वेशविलासव्यञ्जकञ्च, जदिच्छशे लम्बदशाविशालं पावालअं शुत्तशदेहिं जुत्तं। मंशं च खादुं तह तुश्टि कादुं चूहू चूहू चुक्कु चूहू चहुत्ति॥ इत्यादिभिः स्वपरितृप्तिसूचकैर्वचनैः परिस्फुटञ्च।

मनोरथपूरणाय क्रूरताया वैशसस्य च परं पारमासादयितुं बद्धपरिकरोऽयमुल्लिखित-वसन्तसेनामोटनवृत्तान्तेन नायकस्य शूलरोपणपर्यन्तप्रयासेन चात्मानं सार्थकप्रयत्नमवधारयति। दरिद्रचारुदत्ते तस्यामुख एव स्वकीयं विटं प्रति इत्थं निर्देशः मालिश वडुअ! मालिश! भणेहि तं दलिद्दशत्थवाहपुत्तं चालुदत्तवडुअं मम वअणेण।...मा दाशीएपुत्त! पारावदगलप्पविट्ठं विअ मूलकन्दं शीशकवालं मडमडाइश्शं। इति। मृच्छकटिके च संहाराङ्के "तक्केमि दलिद्दचालुदत्तके वज्भट्ठाणं णीअदित्ति। ता पेक्खिश्शं। शत्तुविणाशे णाम मम महन्ते हलक्कश्श परिदोशे होदि। शुदं च मए जेऽवि किल शत्तुं वावादयन्तं पेक्खदि तश्श अण्णश्शिं जन्मन्तले अक्खिलोगे न होदि। मए खलु विशगण्ठिगब्भपविट्ठेण विअ कीडएण किंपि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पादिदे ताह दलिद्दचालुदत्ताह विणाशे। इत्युल्लासप्रकटनं शकारोचितमेव। तस्मिन् क्रूरता खलता च परस्परार्थे रन्ध्रोपनिपातिनमनर्थं घटयितुं सन्ततमुद्युक्ते। सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम्॥ इति॥

व्यवहाराङ्के शकारकृताभियोगश्रवणकाले यदैवाधिकरणिको वदति आर्यचारुदत्तः खल्वसौ कथमिदमकार्यं करिष्यति? इति, तदैव तस्य मुखमुद्रणाय शकारेणावादि किं पक्खवादेन ववहाले दीशदि इति। धर्मकञ्चुकप्रवेशिनो बकधार्मिकस्य तस्य स्वापराधाच्छादनकल्पेन निरपराधं बुद्धोपासकं ताडयितुं प्रवृत्तस्य किमनेन ताडितेन तपस्विना। मुच्यताम्। गच्छत्विति विटेनोपरोधे कृते स्वकीयहृदयसम्प्रधारणं स्वविवेकपरामर्शः—अले चिट्ठ दाव जाव शम्पधालेमि।...पुत्तका हडक्का, भश्टके पुत्तके, एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु किं चिश्टदु। (स्वगतम्) णावि गच्छदु णावि चिश्टदु।...मावि ऊशशदु मावि णीशशदु। इध ज्जेव भत्ति पडिअ मलेदु। इत्युपहासकल्प एव श्रूयते। विटेन साधूक्तम्—अहो मूर्खता!

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्ष्मभिः।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा॥ इति।

मार्मिकैः पुनरित्थमत्रोच्येत तं जनमसत्यसन्धं भगवति वसुधे कथं वहसीति। एवमेवास्यात्मप्रवञ्चनशीलस्यानृतभाषिणो धर्माधिकरणे साक्ष्योपन्यासः 'देव्वजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा इत्थिआशलीलं निवडिदं' इति। तत्राधिकरणिकप्रश्ने अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति तेन कथितं 'हंहो अधिअलणाभोइआ किंत्ति ण जाणामि। तं तादिशिं णअलमण्डणं कञ्चनशदभूशणिअं केण वि कुपुत्तेण अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलण्डअजिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहुपाशबलक्कालेण वसन्तशेणिआ मालिदा न मए। इति।

"मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढते"त्याह कविः। नृपपदेनात्र नृपाश्रितानां परमुखप्रेक्षिणां ग्रहणे शकारस्य मोहस्तज्जनिता विपच्चावश्यम्भावितया-याति। दैवायत्तफले नायकादीनां साधूनामपि यत्र विपत्पातोऽपरिहार्यस्तत्र पुरुष-व्यापारं शौर्यौदार्यादिकमननुमन्यमानस्य धनादिमदेनैव कार्यसिद्धिं प्रतीक्षमाणस्य च संसारे विशेषतो न्यायादेव जय इति विधिमुपदिशतो नाट्यस्य तात्पर्यवति परिणामे विपद्विपदमनुबध्नातीति घटत एव। अन्यच्च यत् प्रकृत्या भीरुरयं शौर्यमभिनयति तत्तु च्छलकृतं तस्याटोपबाहुल्यविजृम्भितम्। दरिद्रचारुदत्तरूपके प्रथमाङ्के अभिसारसहायेन विटेन नायिकां वसन्तसेनां ग्राहयितुं प्रवर्तयति सखिभावे गहाण परन्तु प्रेम्णा शौर्येण वा न ग्रहीतुं शक्नोति तथाप्यास्फालयति दाशीए पुत्ती शीशं दाव च्छिन्दिअ पच्छा मानयिश्शं। इति। कृते निश्चये णहि लअणकुम्भशलिशे हग्गे इत्थिअं वावादेमि इति गर्जति च। तत्र दैवादागन्तुना स्थावरकेण चेटेनावस्थावैपरीत्यं मानयता भीतः स्वगतं वदति अविद मादिके...कथं थावलगे चेडे शुश्शुद ण मए शंजदे। तमुत्कोचदानेन वशीकर्त्तुं व्यर्थं प्रयतते च। ततश्च वसन्तसेनायां वध्यभूमिं प्रति द्रुतमुपसरन्त्यां शकारस्तां दृष्ट्वा चकितचकितं व्याहरति हीमादिके! केण गब्भदाशी जीवाविदा। उक्कन्ताइं मे पाणाइं। भोदु पलाइश्शं। ततश्च नियतिचक्रस्यान्तिमे विवर्तने'अरे रे राष्ट्रियश्यालक एह्येहि स्वस्याविनयस्य फलमनुभवेति नेपथ्य उच्चारितं शर्विलकवचनमाकर्णयन् पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद् बद्धबाहुः शकार आक्रोशति हीमादिके—

एव्वं दूलमदिक्कन्ते उद्दामे विअ गद्दहे।
आणीदे क्खु हगे बद्धे हुडे अण्णे व्व दुक्कले॥

चिरमात्मानं बहुमाननीयं मन्तुमुचितश्चतुर्दिक्षु जनसंम्मर्दमुपलभमानः कथयति 'शमन्तो उवट्ठिदे एशे लश्टिअबन्धे। ता कं दाणिं अशलणे शलणं वजामि। इति निपुणं विवेक-स्फूर्त्या चिन्तयित्वा भो दु तं जेव्व अब्भुवण्णशलणवच्छलं गच्छामि इति मनसि निधाय अज्जचालुदत्त परित्ताआहि परित्ताआहि इति तच्चरणयोः पतति। जं तुए सदिशं तं कलेहि। पुणो ण ईदिशं कलिश्शं इति प्रार्थयते। तेन च

शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः।
शस्त्रेण न हन्तव्य उपकारहतस्तु कर्तव्यः॥

इति सौगतोचितेन नयेन परित्रातो मुक्तश्च। शकारश्च 'पच्चुज्जीविदेह्मि' इति पुरुषैः सह निष्क्रामति। दुर्वृत्तानां दमनक्रिया साधिता। लोकश्चानुशिष्टो निर्वहण उदर्केण वृत्तेन। 'दुर्मेधसो हि न्याय्ये वर्त्मनि वृत्त्यर्थं कवयोऽभिनेयप्रबन्धान् ग्रथ्नन्ती'ति न्यायेन योग्योऽयमुपसंहारः। (क्रमशः)

———

अनुबन्धो णकारः

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

१। णिति कृत्यन्त्यस्याच उपधायाश्चाकारस्य वृद्धिर्भवति। णिति तद्धितेऽचामादेर्वृद्धिर्भवति। णकारोऽयं गुणशब्दतो गृहीत इत्यत्र लेशतोऽपि संशयो नास्ति। गुणस्थलेऽप्यकारेण वर्धनं भवति। तथाहि अ+इ=ए। अ+उ= ओ। अत एव वृद्ध्यर्थं णकारोऽप्युपादीयते। ञकारेण यत्र वृद्धिर्भवति तत्राद्युदात्तत्वमपेक्ष्यते। यत्र वृद्धिरप्यपेक्ष्यते, आद्युदात्तत्वमपि नेष्यते तत्र णकारोऽनुबन्ध आसज्यते। णिति प्रत्यये परत इकारोकारयोरुपधास्थयोर्गुणो भवत्येव।

२। मुग्धबोधमते णकारः फणादित्वं सूचयति। फणधातोर्णकारो गृहीत इति स्पष्टमेव।

३। कातन्त्रव्याकरणे पाणिने ङकारस्य ककारस्य च स्थाने णकारः प्रयुज्यते। श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्तरि ३।२।२६, अण् असुवचिख्यातिलिपिसिचिह्वः ३।२।२७, सार्वधातुके यण् ३।२।३१। न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः [४।१।७] इति गुणो निषिद्धः। गुणशब्दस्य णकारेणैव गुणो निषिध्यते। अत एव वङ्गीयानामाभाणकः—यार शिल यार नोडा तारइ भाङ्गि दाँतेर गोडा। यस्य शिला यस्य शिलापुत्रकस्तस्यैव भनज्मि दन्तमूलकमिति। क्षीणशब्दाद् गृहीतोऽयं णकार इत्यपि सम्भवति।

४। इण्-दाण्-प्रभृतिषु धातुषु णकारो विशेषणार्थः। दानशब्दे नकारो वर्तते तदनुसारेण दाधातोर्विशेषणार्थं तत्सजातीयो णकार उपादीयते।

कुम्भकर्णे भकारोऽस्ति

The Sunday Statesman पत्रे (March 12, 1961, पृः १ स्तम्भ ६) इदम्—the minister agreed that "we have too many selling shop" इति। Sheep शब्दस्य बहुवचने sheep भवति, अत एव shop शब्दस्यापि बहुवचने shop इति भवितव्यमित्यभिमानः।

मेघदूतसञ्जीवनीविमर्शः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

उत्तरमेघस्य द्वात्रिंशत्तमश्लोकस्य सञ्जीवन्यां दृश्यते—

ननु किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्रभवान् कविरादृतवान्? उच्यते।—

सम्भोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते।
संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः॥१॥
पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना।
विप्रलम्भश्चतुर्धाऽत्र, प्रवासस्तत्र च त्रिधा॥
कार्यतः सम्भ्रमाच्छापाद्, अस्मिन् काव्ये तु शापजः॥२॥
प्रागसङ्गतयोर्यूनोः सति पूर्वानुरञ्जने।
चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो यथा॥३॥
दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः।
ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश॥४॥
पूर्वसङ्गतयोरेव प्रवास इति कारणात्।
न तत्रापूर्ववत् चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तिमर्हति॥५॥
हृत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते।
अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद्व्यवस्थितेः॥६॥
वैयर्थ्यादादिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमान्तथा।
हृत्सङ्गादीनीहाचष्ट कविरष्टाविति स्थितिः॥७॥
मत्सादृश्यं लिखन्तीति [२।२४] पद्येऽस्मिन्प्रतिपादिता।
चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम्॥८॥
चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात्।
यथा मालविकारूपमग्निमित्रस्य पश्यतः॥९॥
प्रोषितानां तु भर्तॄणां क्व दृष्टा दृष्टपूर्वता।
अथ तत्रापि सन्देहे स्वकलत्राणि पृच्छतु॥१०॥
किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात् किं वैदेशिकभावना।
प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा॥ इति।११॥

अत्र सर्वत्र चक्षुःप्रीतिरित्यत्र चक्षुष्प्रीतिरिति पाठ्यम्। कृशता रति-रित्यत्र कृशताऽऽरतिरिति पठनीयम्। पञ्चमश्लोके न तत्रापूर्ववचक्षु-ष्प्रीतिरुत्पत्तुमर्हति षष्ठश्लोके च अन्याश्चापूर्ववद्वाच्या इति तावद् व्यवस्थितिः। इति पठनीयम्। सप्तमे च हृत्सङ्गादीरिहाचष्टे ति पाठ्यम्। नवमदशमयोश्च चक्षुष्प्रीतिरिति प्रोक्तं निरुक्तकृता ननु॥ प्रोषितानां तु भर्तृणां क्व दृष्टाऽऽदृष्टपूर्वता। इति पठनीयमिति प्रतिभाति।

अत्र बीजमेतदेव। मल्लिनाथात् प्राचीनतरेण टीकाकृता निरुक्त-कारेण 'कालिदासेन दशस्वनङ्गदशासु प्रथमैव न वर्णिते'ति दोष उद्भावित इति प्रतिभाति। मल्लिनाथेन स्वरचितैः श्लोकैस्तस्य दोषस्य शशविषाण-कल्पत्वं प्रतिपाद्यते।

GREEK WORDS IN SANSKRIT

KSHITISHCHANDRA CHATTERJEE, M.A.,D.LITT.

[*Calcutta Review*, September, 1949]

(3) The name of the third sign is Jituma. It is Gk. *didumos* in Skt. garb. The Gk. word is the reduplicated form of *duo* 'two' (like Skt. *dvandva*) with the suffix *-mos* (which is found also in Gk. *amphidumos* 'double twin') and is generally used in the plural form *didumoi*. Though the original sound which appears as δ in Gk. is represented by *d* in Skt. also (*e.g.*, Gk. *deka*, Skt. *daśa*, Gk. *domos*, Skt. *damah*; Gk. *duo*, Skt. *dvau*), still in borrowed words Gk. δ is often represented by *j* also in Skt. Thus for *Aphrodite* we find *Āsphujit* in Skt., for Gk. *diametron* we have *jāmitra* and so on. In Skt. *Dṛkkāṇa* for Gk. *dekanos*. Skt. *dyūna* or *dyūta* for Gk. *duton*, Skt. *drahma* for Gk. *drakhmē* etc., Gk. δ is represented by *d* in Skt. The second *d* of *didumos* is changed into *t* to make it look more like Skt., the sffix *-tum* being very common in the classical language.

This would appear to indicate that at the period when these Gk. words were borrowed in Skt., Gk. δ partook of the nature of both *d* and *j* (just as at the present day some people pronounce English words like *education* with *d* and some with *j*).

The Latin name of the sign is Gemini which is the plural of *geminus* 'twin' and is a literal translation of Gk. *didumoi*. The root is *gem* 'to join, unite, fasten.' From this root we have *jāmi* 'brother or sister' and *jāmātṛ* 'son-in-law', etc. in Skt., *gamos* 'marriage', *gambros* 'a relation by marriage, son-in-law, sister's husband, wife's brother, father-in-law' in Gk. and *gener* (originally *gemer*) 'son-in-law' in Latin.

The Skt. name Mithuna comes from the root *mith* which meant originally 'to change, exchange, alternate' and then signified on the one hand 'to engage in altercation' and on the other 'to associate.' Thus Mithuna means a pair (consisting of a male and a female) and in Skt. works on Astrology the sign is described as a man with a club and a girl with a lyre. In Gk. works, however, the sign takes its name from the most prominent constellation consisting of the brothers Castor and Pollux. Thus Virgil says:

Fair Leda's twins, in time to stars decreed
One fought on foot, one curbed the fiery steed.

In is interesting to note in this connexion that the word *mithuna* was originally masculine, but gradually with the predominance of logic which Earle defines for purposes of philology as "an intellectual consistency in syntax, a regularity of language which glides smoothly and with a sense of consecutiveness", the word became neuter.

समीचीनम्

श्रीमान् गगनविहारी महोदयः प्रख्यातो ज्योतिर्वित्तान्त्रिकः कण्ठस्वरपरिवर्तनचतुरश्च । तस्य गृहस्य पुरस्तात् सुविशाले काष्ठफलके सुबृहद्भिरक्षरैस्तस्य सर्वविधं पाटवं विस्तरेणोपवर्णितं वर्तते । एकदा काचन पतिवियोगविधुरा बाला तं शरणमियाय । पप्रच्छ च, आर्य, स्वर्गतेन जनेन संलापः सम्भवति वा ? इति । तेनोक्तम्—बाढं सम्भवति । केन संलपितुमिष्यते भवत्येति । तयोक्तम्—मम परलोकनवप्रणयिना पत्येति । ततश्च तेन बहवो मन्त्रा उच्चारिता घण्टा च मुहुर्मुहुर्वादिता, ततश्च शब्दः श्रवणसरणिमापतितः—अपि कुशलं ते प्रिये इति । तयोक्तं कथं वा हतभागधेयायाः कुशलं सम्भवेत् ? त्वं तावत्परलोके सुखेन निवससि वेति ।

"महता सुखेन । अत्र दुःखस्य लेशोऽपि नास्ति केवलं भवत्याः कृते मनः समुत्कण्ठते । मया तु चिरमत्र स्थातुं न शक्यते । इदानीमेव गम्यते ।"

"केवलमुच्यतां देवभाषा त्वया कदा शिक्षितेति ।"

जिज्ञासा मीमांसा च

Accent—*निर्मक्षिक*-

१। बहवः पृच्छन्ति—Accent, pitch accent, stress accent शब्दानां के तावदाङ्लप्रतिशब्दा इति।

उत्तरम्

Accent—स्वरः। Pitch accent—गीतिस्वरः, गानस्वरो वा। Stress accent—प्राणस्वरो बलस्वरो वा।

२। कश्चनाध्यापकः पृच्छति—निर्मक्षिकशब्दस्य कोऽर्थ इति।

उत्तरम्। (१) निर्गता मक्षिका यस्मात् तन्निर्मक्षिकम्। यथा बृहत्कथाश्लोकसंग्रहे—

अथ निर्मक्षिकं भद्र मधु पातुं मनोरथः।
जहि घातय बालं मे पतिं नित्यं प्रमादिनम्॥ इति।

निर्मक्षिकं मधु निरन्तरायं सुखम्।

(२) मक्षिकाणामभाव इति निर्मक्षिकम्। अभावार्थेऽव्ययीभावः। जनराहित्यमित्यर्थः। मक्षिकाणामभावे जनानामभावो दण्डापूपिकान्यायेन सिध्यति। तथाच शाकुन्तले द्वितीयेऽङ्के षष्ठेऽङ्के च प्रयोगः—कृतं भवता निर्मक्षिकमिति।

रसमञ्जरी

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

गुरुः। अरे मधो, त्वमतीवालसः, किमपि न करोषि। कथं त्वं सिद्धिं लप्स्यसे?

मधुः। आर्य, कर्मणः फलं व्याधिरिति गीतासु भगवतो घण्टाघोषः।

गुरुः। वत्स! अत्यद्भुतमिव त्वं ब्रवीषि। शैशवादारभ्य सहस्रकृत्वो मया गीता पठिता चानुशीलिता च। आलस्यस्य प्रशंसा तु क्वापि न दृष्टा।

मधुः। आर्य! स्मर्यतां तावद् द्वितीयाध्यायगतं वचनं कर्मणि व्याधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति। अस्य चार्थः कर्म एव व्याधीनामाकरः। सञ्जाते च व्याधौ कदल्यादिफलेषु कदापि स्पृहा न कर्तव्येति।

गुरुः। वत्स! तव पाठश्च व्याख्यानं चोभयमेव सममेव चेतश्चमत्करोति। चिरं जीव।

दीनदास-रघुनाथम्

(नाटकम्)

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणा-विरचितम्

प्रस्तावना

(नान्दी)

स्वरूप-दामोदरदत्तचित्तं
कोटीश्वरं न्यस्त-समस्तवित्तम् ।
गृहीत-वृन्दावनधामवासं
नमामि भक्तं रघुनाथदासम् ॥१॥

यस्त्यक्तं पशुनापि पांशुसहितं रथ्याकदन्नादिकं
सन्तोषामृततृप्त-मानसतया भुङ्क्ते विकारोज्झितः ।
गम्भीरासदने महाप्रभुकृतां गम्भीरलीलाञ्च यो
दीर्घं कालमलोकत प्रतिदिनं, तं दीनदासं भजे ॥२॥

गम्भीरा-गम्भीर-लीला-दीर्घालोकं
सनातन-रूप-पादपद्मनतम् ।
राधाकुण्ड-श्रीराधिकार्चनरतं
'जाह्नवी'-दर्शनाक्रन्दं महाव्रतम् ॥३॥

[नान्द्यन्ते]

सूत्रधारः । नमः फाल्गुन-पूर्णिमा-चन्द्रमोदुथविहराय श्रीश्री-महाप्रभवे ।

महाप्रभोर्धरणीतलावतरणादनन्तरं समापतिताऽद्य चतुःसप्तत्युत्तरचतुः-शततमाब्दीया फाल्गुनी पूर्णिमारजनी। तस्मादवसरोऽयं महाप्रभो-र्जीवनलीलापर्यालोचनस्य। अस्मिँल्लीलावतरणे महाप्रभोः पण आसीद् अकारणकरुणावितरणम्, भक्तानां महिमवर्धनं तेषां महिमविघोषणञ्च। इतः पूर्वम् अस्माभिः संपीतं नामाचार्य-श्रीहरिदास-चरितामृतम्। नूनमतुलनीयमहिमा तत्रभवान् हरिदासः।

तथाहि—

आर्याचारपराङ्मुखे विधिवशाद् वंशे प्रजातोऽप्ययं
श्रीचैतन्यमहाप्रभोरतिशयो भक्तोऽन्तरङ्गोऽभवत्।
सिद्धिं साधनया गतोऽपि महतीमेकान्तिसाधूत्तमः
स्वं यो नीचतमं विचिन्त्य विजने सङ्गोज्झितः संस्थितः ॥४॥

अन्येऽपि बहवो विद्यन्ते श्रीमहाप्रभु-विष्णुप्रिया-शिष्यगोष्ठीषु भक्तमहत्तमा, ये निगूढवैभवाः परमपूजार्हाश्च। तादृशवरणीय एको दैन्यमूर्तिस्त्यागावतारः सप्तग्रामस्थ-कृष्णपुर-निवासी श्रीरघुनाथदासः।

अयमपि महाजनः,

सन्न्यासं समुपेत्य यौवनमदप्रोद्दाम-कालेऽप्यहो
यो लावण्यजिताप्सरःसुनयनां पत्नीमपि त्यक्तवान्।
निःसङ्गोऽपि महाप्रभुः समभवद् यस्योच्चकैर्वत्सलः
स श्रीमान् रघुनाथदास-सुकृती सर्वोत्तमो वैष्णवे ॥५॥

तस्य जीवनमवलम्ब्य लिखितं दीनदासरघुनाथसमाख्यमेकं संस्कृत-नाटकं पश्चिमवङ्ग-सर्वकारीय-संस्कृत-शिक्षा-परिषदध्यक्षेण श्रीमता ठक्कर-यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणेन। अनुमतिर्दीयते चेद् भवद्भिः समवेतै-र्भक्तजनैस्तर्हि तदेव दीनदासरघुनाथसमाख्यं नाटकमस्माभिः प्रयोक्ष्यते।

[समास्थैर्जनैः "साधु" "साधु" इत्युद्घोष्यते।]

सूत्रधारः। [नटीमुद्दिश्य] आर्ये! कथमस्मिन् पुण्यदिवसे दूरं गतासि। आनन्ददिवसे आत्मजनानां सन्निकर्षः प्राथम्येन काङ्क्ष्यते। आगच्छागच्छ, इत इतः।

नटी। [त्वरितं प्रविश्य] देव ! आगतास्मि। किन्तु—

सूत्रधारः। "किन्तु" इति किम् ?

नटी। भवताहम् आदिष्टा सर्वरङ्गकृत्यानां व्यवस्थापनाय पर्यवलोकनाय च। तत्र सुतरां व्यग्रासम्।

सूत्रधारः। तत् स्मर्यते खलु। किन्तु नाट्यारम्भेऽतोधिको विलम्बो न करणीय इति विचिन्त्य त्वामाह्वयामि।

नटी। तत् सुष्ठु कृतम्। *जीवनरङ्गोऽपीदृश एव। अत्रापि सर्वदा जायते प्रयोजनाद् गुरुतरं प्रयोजनम्, विषयाद् विषयान्तरे स्वात्मशक्तिसंयोजनकारणञ्च •

सूत्रधारः। सत्यमुक्तं त्वया। अस्य सत्यस्य रूपदानायेव,

महाढ्य-गोवर्धनदासपुत्र-
स्तीर्णः परोक्षां खलु जागर्तों यः।
तस्येयमायाति पुरः प्रसन्ना
पूतस्वभावा जननीह धन्या ॥६॥

तदितो वयं निर्गच्छामः।

(इति निष्क्रान्तौ)

———

प्रथमोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

स्थानम्—सप्तग्रामस्थ-गोवर्धनदास-गृहम्। समयः—सायंसन्ध्या।

[प्रविशति गोवर्धनदासपत्नी]

तुलसी-स्तुतिः [सङ्गीतम्]

गोवर्धनपत्नी।

हरिप्रिये तुलस्यम्ब नित्यकोटीशुभंकरे।
सप्तग्रामसुता दीना नौति वसुन्धराधरे ॥७॥
धर्मध्वजमहाकन्ये माधवीक्रोड-लालिते।
शङ्खध्वज-प्रिये साध्वि देवदेवादि-वन्दिते ॥८॥
स्रोतोरूपाऽसि गण्डक्यां शालग्रामशिलान्विता।
शुभं नित्यं कुरुष्वाम्ब शिलाशङ्खविभूषिता ॥९॥
भगवत्यास्तुलस्यास्ते श्रीकृष्णप्रेमसागरे।
वाञ्छामि क्रीडितुं मातः कृपासारे कृपां कुरु ॥१०॥

वधूमातः! वधूमातः! नयनमणे! मम गृहस्य श्रेष्ठमलङ्करणं त्वं क्वासि? [सर्वतो विलोक्य] अहो सूर्यस्यास्तगमनप्रकारः!

कर्मक्लान्ते गतवति जने स्वस्वगेहं पुरस्तात्
कर्माध्यक्षस्तदनु चरमे क्ष्माभृति प्रैति भानुः।
पारेवारांनिधि निवसतामेष भास्वानिदानीं
वृत्ता काचित् पयसि विशती स्वर्णपात्रीव भाति ॥११॥

अहो! अपूर्वं मनोलोभनं दृश्यम्। दूरतो नदीगर्भं विशति भगवान् मयूखमाली; प्रसरति च विटपाग्राद् भूमितलपर्यन्तं संप्रसारिणी तमोरेखा। सर्वत्र पतत्रिकूजनम्—अदूरे, दूरे, सुदूरे च। भोः! सर्वशक्ते वृन्दे! भो विश्वमातः! भवतु सप्तग्रामस्य सर्वेषां परमं क्षेमम्। कुरु जगति सर्वेषामशेषं कल्याणम्। (शङ्खध्वनिः)

वधूमातः ! वधूमातः ! अयि शान्तेमूर्तरूपधारिणि ! क्षुद्रा पक्षिणीव चटुलमागत्य मे चित्तशान्तिं विधेहि, नयनयुगलं स्निग्धाञ्जनयुतं कुरु। वधूमातः ! वधूमातः !

[प्रविशति काचन पल्लीवासिनी]

पल्लीवासिनी। भो रघुनाथजननि ! कथं कातरेव लक्ष्यसे ? कं वाऽन्विष्यसि ?

गोवर्धनपत्नी। प्रियभगिनि! सन्ध्या समायातेति हेतोस्तुलसीमञ्चे धूपदीपदानार्थं वधूमातरं मे समाह्वयामि।

पल्लीवासिनी। भगिनि ! काचन तरुणी स्फुरद्विद्युदुद्दामप्रभा साम्प्रतम् आरात्रिकरता बहिष्प्रकोष्ठे मया दृष्टा।

गोवर्धनपत्नी। तत् सैव मम वधूमाता भवेत्। नवीने वयस्यपि सदाचारानुष्ठानेष्वस्याः प्रगाढा श्रद्धा ; धर्मकृत्येषु च विशुद्धा मतिः। अस्या आगमनाज्जातं गृहं मे नवरूपविशोभि। प्रियसखि ! स्वयं लक्ष्मीप्रतिमा सा। पतिर्मे कथयति यदस्या मदीयगृहागमनानन्तरं वर्षाभ्यन्तर एवास्माकं परिवारस्यार्थागमो द्विगुणं प्रवृद्ध इति।

पल्लीवासिनी। भगवती लक्ष्मीश्चिरं भविष्यति त्वद्गृहेऽचञ्चला।

रघुनाथमाता। तव वदनं पुष्पचन्दनभूषितं राजताम्।

[धूपदीपहस्ता प्रविशति रघुनाथपत्नी]

रघुनाथपत्नी। (धूपदीपौ तुलसीमञ्चे निधाय) मातर्वृन्दे ! मम प्रणामसन्ततिं गृहाण। (श्वश्रूमुद्दिश्य) परमपूजनीये मातः ! तुभ्यमधमायाः पुत्रवध्वाः कोटिशः सान्ध्यप्रणामाः।

रघुनाथमाता। [त्वरितम्] आयुष्मती सर्वकल्याणकारिणी भव। वधूमातः ! इयमस्माकम् अशेषहिताकाङ्क्षिणी मम परमबान्धवी लक्ष्मणमाता। तदेनामपि प्रणम।

रघुनाथपत्नी। मातः ! मम प्रणामाञ्जलिं गृह्णातु भवती।

पल्लीवासिनी। कल्याणि वधूमातः ! अशेषहितकारणमिदं न केवलं परिवारस्य सप्तग्रामस्य वा, मन्मते तु समग्रदेशस्यापि यत् त्वद्विधा पुत्रवधू-

दृश्यतेऽद्यत्वेऽपि। घनतमःपरिवृतो देशः; तस्य त्वं भव शाश्वती दीपवर्तिका।

रघुनाथपत्नी। एतद्विषये भवतीनाम् आशीर्वादानहं निरन्तरं प्रार्थये।

पल्लीवासिनी। रघुनाथो यथा मे पुत्रस्तथा त्वमपि मे प्राणप्रियतरा पुत्रवधूः। तव कल्याणमस्माकं सर्वहृदयमनःप्राणाभीप्सितम् अक्षय्यं राजताम्।

रघुनाथपत्नी। भूयो भूयो मातॄणाम् आशीर्वादान् प्रार्थये। [इति मातृद्वयं प्रणमति]

रघुनाथमाता। परमादरिणि मातः! धनपुत्राश्वगज-सहस्रयुता-युष्मती चिरसुखिनी भव।

रघुनाथपत्नी। मातुराशीर्वाद एव जगति सर्वहितनिदानम्।

[प्रविशति गृहपरिचारकः कश्चन]

गृहपरिचारकः। [पल्लीवासिनीम् उद्दिश्य] मातः! प्रणामो मे; भवत्या दोला समायाता। वाहकाः कथयन्ति यद् गुरुप्रयोजनवशाद् भवत्या झटित्येव प्रतिगन्तव्यम् इति।

पल्लीवासिनी। प्रिये भगिनि! रघुनाथमातः! कल्याणि वधूमातश्च! अनुजानीतं मम प्रतिगमनम्।

रघुनाथपत्नी। मम प्रणामाञ्जलिं गृह्णातु माता।

पल्लीवासिनी। धनपुत्रसमेता सुखिनी भव।

रघुनाथमाता। परमसुखिन्यस्मि तवागमनेन। अन्यदाप्येवमा-गमनेन सखीजनमिमं सुखयिष्यसीत्याशासे।

वधूमातरं ममाशीर्वादैः कुरु सुधन्याम्। एषाहं स्यन्दनस्थान-पर्यन्तं त्वामनुयामि।

[निष्क्रान्तो गृहपरिचारको रघुनाथमाता पल्लीवासिनी च]

रघुनाथपत्नी। [सर्वतो विलोक्य] लसत्तारकेऽस्मिञ्छारदनभसि विलसति शान्तिः, किन्तु कुत्रास्ते मम प्राणपतिः सर्वगुणनिधिर्नरोत्तमः?

[सस्मितं प्रविशति रघुनाथः]

रघुनाथः। सगुणो निर्गुणश्च विभुः सर्वत्रैव राजते। विस्फारित-शफरीनेत्राभ्यां स द्रष्टव्यः।

रघुनाथपत्नी। अपि सर्वनिगूढ-मनश्चक्षुषा न स दृश्यते ?

रघुनाथः। देवि! विस्फारितविश्वचक्षुषामेव भवन्ति तीक्ष्णदृष्टि-समन्वित-मनश्चक्षूंषि। यथा तेव।

रघुनाथपत्नी। तव स्नेहचक्षुरेव तत्र कारणम्। नाथ! सुधन्यं मम जीवनं यस्यास्तादृशी श्वश्रूमाता भवादृशः पतिरमूदृशो गृहपरिवेशश्च।

रघुनाथः। माता किं वदति, किं करोति, किं वाञ्छति ?

रघुनाथपत्नी। आशीर्वादानावयोराह माता

सख्याः कण्ठेनैककण्ठ्यं विधाय।
पुत्रैः पौत्रैः स्वर्णरत्नादिभिश्च
व्याप्तं भूयात् प्रीतिपूर्णं गृहं वाम् ॥१२॥

रघुनाथः। तद् आशीर्वचो मातृसदृशमेव। भविष्यति भविष्यन्ति विश्वस्य सर्वे एव पुत्रकन्या अस्माकं पुत्रकन्याः। सर्वमेव विश्वमस्माकं धनस्थानम्! प्रसीदतु जगन्माता श्रीराधिका।

रघुनाथपत्नी। प्रसीदतु जगज्जनको जगत्संरक्षकः श्रीश्रीकृष्णः।

रघुनाथः। कथं श्रीकृष्णः ? न मे जननी राधिका ?

रघुनाथपत्नी। यतो मे पतिर्मत्सकाशे श्रीकृष्णस्वरूप एव।

रघुनाथः। देवि! स्मर्यतां यन्मातुस्तुलनं भूतले कुत्रापि नास्ति।

त्वम् अस्मिन् शुभाहे परमशुभक्षणे श्रीकृष्णस्तुतिं कुरु, मया च क्रियते श्रीराधिकास्तुतिः। राधाकृष्णतत्त्वं प्रसीदतु।

रघुनाथपत्नी। भगवन् देवदेव! मयि प्रसीद।

[पत्नीकृता श्रीकृष्णस्तुतिः]

नवमेघ-करम्बित-रूपधरं
शिखिपुच्छ-विलोभन-शीर्षवरम् ।
भृगुपाद-विलाञ्छन-पुण्यपरं
प्रणमामि मुरारिमशान्तिहरम् ॥१३॥

रघुनाथः । देवि ! सङ्गीतं नाम मातृजातेरेव धनम् । यतः स्वयं सरस्वतीदेवी सर्वसङ्गीतानां जनन्यधिष्ठात्री च । तथापि पुत्रत्व-सौभाग्यान्मयाऽपि गीयते,

[रघुनाथकृता श्रीराधास्तुतिः]

व्रजकुलललनानां प्रेमसाराखिलानां
जगदघ-हरणान्तर्वासना-कोटिजुष्टा ।
सुललितरमहास्य-क्रीतदास्यातिशोभा
गणयतु निजदासं राधिका मां कदा नु ॥१४॥

(निष्क्रान्तौ)

———

प्रथमोऽङ्कः

द्वितीयं दृश्यम्

[स्थानं गोवर्धनदासगृहम्]

(प्रविशतो गोवर्धनदासस्तत्पत्नी च)

गोवर्धनपत्नी। नाथ !

जानामि दैवमभवन्मयि सुप्रसन्नं
यन्मे तदेकतनयो रघुनाथ एषः।
हित्वा विरागविरसां मनसः प्रवृत्तिं
भोगानुरागसरसं हृदयं विधत्ते ॥१५॥

गोवर्धनदासः। मातुराशीर्वादापेक्षि शासनानुगतञ्च पुत्रजीवनम्। सर्वदा त्वं पुत्रस्य संसारासक्तिं कामयसे। तस्माद् भगवता त्वदिच्छानुसारि विधानं क्रियते।

गोवर्धनपत्नी। देव ! मत्कथानुसारेण पुत्रस्य मे संसारत्यागनिवारकं सार्वकालिकं प्रहरिपञ्चकम्, परिचर्यार्थं सेवकचतुष्टयम्, सान्त्वनादिदानार्थं ब्राह्मणद्वयञ्च नियोज्य सुष्ठु विहितं भवता। नाथ ! यौवनस्य प्रथमे भागे क्वचित् केचन प्रकटयन्ति संसारविमुखताम्। परतस्तु मातापित्रोः प्रयत्नैर्भोगविशेषविधानेन च संसारयात्राकुशलिनो भवन्ति। कोटीश्वरस्य भवतः पुत्रश्चेदुदासीनो भवति, नन्वचिरेण महती सम्पन्नाशमेष्यति। पतिकुले वर्तिकां दातुं पिपासितेभ्यो मदीयश्वश्रूश्वशुरचरणादिभ्यश्च जलमपि दातुम् उत्तराधिकारी कोऽपि न स्थास्यति। अहो कष्टम् !

पिपासितौ मे श्वशुरौ विलोके
तोयाञ्जलिं मामिव याचमानौ।
सुप्ताऽथवा जागरितापि चाहं
तेनास्मि भीता कुलनाशहेतोः ॥१६॥

अहो विधातुः कृपा, यन्मम रघुनाथः साम्प्रतम् अस्मच्चित्तानुकूलं व्यवसायं विधत्ते ।

गोवर्धनदासः । देवि ! मानवानां ललाटलेखा कदापि न भवति खण्डिता । को जानाति भविष्यदस्माकम् । पश्य पश्य, इत एवायाति पुत्रो रघुनाथः । अहो मधुरा मूर्तिः पुत्रस्य मे !

अमृतरसनिषिक्ता सान्द्रकर्पूरवर्ति-
र्नयनपथगता मे तर्पयत्यच्चियुग्मम् ।
करकविशदकान्तिर्ज्योतिषाऽप्राकृतेन
परिवृतवरकायो विग्रही शान्त एषः ॥१७॥

[ततः प्रविशति रघुनाथः पितरौ च प्रणमति]

रघुनाथमाता । [मस्तकमाघ्राय स्नेहं प्रकटय्य] वत्स ! कथं वदनं ते शुष्कमिव जातम्, अप्यस्वस्थता काचन त्वां न बाधते ?

रघुनाथः । नहि मातः ! भवतोराशीर्वादक्रमेण स्मरामि प्रभोः श्रीकृष्णचैतन्यस्योपदेशामृतम् । श्रीधामशान्तिपुरे श्रीमदद्वैतप्रभोः पुण्यालये प्रभुर्दीनदीनं भाषमाणं मां प्राह,

चाञ्चल्यं मनसो विधूय सदनं याहि त्यजोन्मत्ततां
नूनं याति नरः क्रमेण न हठात् पारं हि भावोदधेः ।
वैराग्यं कपिसम्मतं परिहरन् स्वोत्कर्षविज्ञापकं
पृथ्वीं भुङ्क्ष्व यथोपपन्नविभवां नासङ्गमङ्गीकुरु ॥१८॥
साधारणजनवत् स्या रतिं विधेहि मनसि विशुद्धाम् ।
तारयिता ह्यविलम्बं त्वामेवंभूतं भगवान् कृष्णः ॥१९

गोवर्धनदासः । विजयतां सन्न्यासधर्मपरायणः श्रीकृष्णचैतन्यः । महात्मनस्तस्य मातामहो नवद्वीपस्थनीलाम्बरचक्रवर्तिमहोदयो मामनुजमिव मन्यते इति कृत्वासौ विश्वम्भरोऽपि मां मातामहमिव सम्भावयति । परमसम्मानार्होऽद्वैतप्रभुरपि सर्वदा सर्वथैवावयोर्भ्रात्रोः सम्माननां प्रदर्शयति ।

तद् युक्तमेवाद्वैतप्रभोगृहे तिष्ठतो मम दौहित्रोपमस्य गौराङ्गस्य मातुलकल्पाय मत्पुत्रायेत्थं सदुपदेशदानम्। विजयतां श्रीकृष्णचैतन्यप्रभुः।

गोवर्धनपत्नी। भगवत्कृपया शिवो भवतु मे पुत्रस्य पन्थाः।

गोवर्धनदासः। इत आगच्छति मे परमादरिणी पुत्रवधूः। ईदृशी पुत्रवधूर्वंशस्य श्रेष्ठमलङ्करणम्। 'मुलुक'पतेरादेशवहस्य समागमनसमय एषः। अद्य गुरुप्रयोजनमास्ते, तदावां प्रेक्षागृहं गच्छावः।

(निष्क्रान्तः पत्नीसहितो गोवर्धनदासः।)

[सलज्जं प्रविशति रघुनाथपत्नी।]

रघुनाथपत्नी। नाथ! कथं मृदु हससि?

रघुनाथः। पितरौ मे प्रार्थयेते महाप्रभोः श्रीकृष्णचैतन्यस्याशीर्वादो मम जीवने सार्थको जायतामिति।

रघुनाथपत्नी। किन्तु तत्र स्मितस्य कारणं किम्?

रघुनाथः। पित्रोर्वाञ्छा यदहं वैराग्यवासनां परित्यज्य संसारी भवेयमिति। महाप्रभोरपि सैव वासनेति स्नेहान्धौ तावापातमात्रेण मन्येते।

वैराग्यं हृदयादुदस्य सलवं सांसारिकः स्यामहं
पित्रोरेष मनोरथो भगवताऽप्यास्ते प्रमाणीकृतः।
हेया फल्गुविरागितेति हृदयं बुद्ध्वा न तौ तु प्रभो-
र्व्यर्थं हृष्यत इत्युदेति वदने हा मे विषादात् स्मितम् ॥२०॥

आवयोः साधनप्रभावात् फल्गुवैराग्ये चिराय लोपं याते मम पूर्णवैराग्योदयो भविष्यतीत्येतदर्थिकां महाप्रभोरिच्छां पितरौ मे न चिन्तयतः।

रघुनाथपत्नी। नाथ! मातापित्रोराशीर्वादः परमसम्बलं पुत्रस्य। तयोर्दुःखं यथा न जायेत सर्वदा तथा भवतु। त्वज्जीवनसरणिमनुसृत्य यथा लोकोऽमृतत्वं भजेत तथा क्रियताम्।

रघुनाथः। अस्तु तत्, परं तव साधना कीदृशी भवेत्?

रघुनाथपत्नी। तव साधनैव मम साधना। केवलं प्रार्थये तव साधनाया मम साधना कठोरतरा भवतु। पत्युर्दुःखलाघवाय श्रमापहाराय चित्तविनोदाय च पत्न्या जन्म। तत्रैव तस्याः कोटिजन्मार्जितपुण्यस्य

सार्थक्यम्। भगवत्सकाशे केवलं प्रार्थये—

भूयादुर्वरता तथा जनिभुवस्त्वज्जीवनस्रोतसां
येन प्रेमतरून् सभक्तिलतिकानुत्पादयेत् सा परम्।
वल्ली खुल्लतमा प्रफुल्लवदना सम्भूय तत्स्रोतसो
नर्तिष्यामि मुदा ततो मयि मुधा चिन्ता न कार्या त्वया ॥२१॥

रघुनाथः। देवि! अपि स्मरसि यच्छ्रीकृष्णचैतन्यो मामित्थम् आह—

वृन्दावनात् प्रतिगते मयि नीलशैलं
व्याजेन केनचिदुपैष्यसि मत्समीपम्।
व्याजोऽपि कृष्णकृपया स्फुरितस्त्वयि स्या-
दीशेऽनुकम्पिनि कुतः प्रतिबन्धशङ्का ॥२२॥

रघुनाथपत्नी। तत्र किं भीतिकारणम्? त्वया सह महाप्रभु-सकाशमहमपि गमिष्यामि। यथा वैदिके काले तथा वर्तमाने युगेऽपि पत्या सह संसाराश्रमं परित्यज्य प्रव्राजिका भविष्यामि। पश्य—

सप्तग्रामसुता कलौ धृततनुस्त्रेतावतीर्णां सतीं
सीतां तामनुकुर्वती ननु वनं पत्या समं यास्यति।
साकेतं पुनरागता जनकजा नेयं तु गेहं क्वचित्
गत्यायाति पुरा भ्रमिष्यति परं पत्या समं सन्ततम् ॥२३॥

न वियुज्ये यथा नाथ त्वत्पादपङ्कजात् क्वचित्।
आशीरेषैव मे काम्या नाहं भोगाभिलाषिणी ॥२४॥

रघुनाथः। देवि, मैवं वादीः। पश्य,

दशरथतुल्यस्नेहस्तातो माता च कोशलसुतेव।
प्रव्रजिते मयि तनये त्वमेव भविष्यसि तयोरवलम्बः॥
सा त्वं प्रव्रजिता चेत् तावशरणौ विपत्स्येते नियतम् ॥२५॥

रघुनाथपत्नी। तव क्षेमपथविचरणे कदापि बाधा न भविष्यति इति ध्रुवमेव। किन्तु प्रभो! न मां विहाय दूरदेशे गच्छ। जगति केवलमेकमेव मे भयकारणम्! स तु त्वद्विरहः। अद्य कथं स्मरामि

प्रभो !— यशोधरा यशोभागा पुत्रसन्न्यासदायिनी ।
सर्वस्वत्यागिनी किन्तु पतित्यागविरोधिनी ॥२६॥

अहो दन्दह्यमानत्वं तस्याः ! तथापि संदर्शनाय नाथस्य स्वकक्षाद्‌ बहिर्ययौ ।

रघुनाथः । देवि ! सर्वत्र जगदम्बिकाया इच्छैव बलवती । स्वेच्छया नाहं कदापि ते दुःखकारणं भविष्यामि ।

रघुनाथपत्नी । ततो हि त्वं प्रियो मे ।

रघुनाथः । जगज्जननी सर्वथावयोर्मङ्गलं विधास्यति ।

रघुनाथपत्नी । [स्वगतम्] नारीसमाजो देशस्यार्धांशः । कलिप्रभावात् सोऽवसन्नो जातः । महाभारते नारी गृहदीप्तिरिति कथिता ; साम्प्रतं सा गृहपिञ्जरकोकिलेति वर्ण्यते । जगतो महतो हिताय पतिर्मे वार्षभानवीपूजावतारणाय सर्वथा प्रयत्नशीलः सततं तामेव ध्यायति । तथापीत्थं ब्रवीमि । [पतिमुद्दिश्य]

कथं भवान् प्रभोः श्रीकृष्णचैतन्यस्य गुणानुरागी सन् जगज्जननीं नितरां स्मरति ?

रघुनाथः । यतो मातुः कृपां विना सन्तानहितं न सम्भवति ।

किञ्च, महाप्रभुः स्वयमपि मातृभक्तानां प्रधानभूत इत्यहं मन्ये । पश्य,

मूर्धन्यो मातृभक्तानां चैतनाख्यो महाप्रभुः ।
सन्न्यासेऽपि स्मरन्नम्बां मुक्तकण्ठं प्ररोदिति ॥
इच्छयाःकिञ्च सोऽम्बाया न नीलाचलतोऽचलत् ॥२७॥

किञ्चांशमात्रं त्वमसीह यस्याः
सर्वोत्तमैर्दिव्यगुणैरुपेता ।
सा कीदृशी पूर्णकलेति चिन्ता
मां मातृभावानुगतं विधत्ते ॥२८॥

निश्चितं मातृसेवारक्षणपरायणो जगति मातृसेवाधर्मस्यैव प्रचारणपरो भविष्यामि । देवि ! त्वं मह्यं शक्तिं देहि ।

रघुनाथपत्नी । दासीं मां याचमानस्त्वं नापराद्धां कुरु प्रभो ।
शक्तिर्दास्यति शक्तिं ते सर्वकल्याणसाधिनीम् ॥२९॥

(इति निष्क्रान्तौ)

प्रथमोऽङ्कः

तृतीयं दृश्यम्

[कारागारे रघुनाथः]

रघुनाथः। अहो विधिनिर्देशात् महम्मदीय-भूस्वामि'चौधुरी'-महाशयस्य कूटकौशलेन मम पितृदेवो ज्येष्ठतातश्चाद्य सर्वैश्वर्यवञ्चितौ गृहात् पलायितौ। तयोर्बन्धनाय हननाय वा बद्धः परिकरः प्रतिपक्षेण। किन्तु पुण्यवतो मम पितुर्ज्येष्ठतातस्य च कथम् ईदृश्यवस्था?

मातः! श्रीराधिके! तवेच्छानुसारेणाहं शत्रूणां हस्तेष्वात्मानं समर्पितवान्। तवेच्छा विजयताम्। कारारुद्धस्य दुःखदीर्णचित्तस्य मे शृणु प्रार्थनं देवि!

दितिसुतग्रासोपम-धराव्यापि-गाढतमो-
वदनव्यादानकाले घनवनपथे।
क्षणप्रभाघनच्छटा-तिरोहितजटाजूटा
त्वं हि मम श्रीराधिके वृन्दाविलसिते ॥३०॥

प्रचण्डझटिकाघात-विक्षुब्धतरङ्गजात-
प्रतिघातविपर्यस्ते मम प्राणपोते।
पारावारेऽकूले कूलं तदा मातः प्रेमाकुलं
शमितोर्मिक्षोमलीलं त्वं हि सुतहिते ॥३१॥

उच्चाचल-शृङ्गारूढे प्रच्युतपादप्रस्तरे
भूगर्भप्रोथिते मयि स्तिमितश्वसिते।
नासारन्ध्र-विलम्बित-मृत्युञ्जय-प्राणवात-
स्फुरण-कल्याणं त्वं हि श्रीकृष्णवाञ्छिते ॥३२॥

लेलिहान-कोटिजिह्व-प्रचण्डदुर्भाग्यदाव-
विदग्धे मम जीवनारण्ये भस्मपरिवृते।
निरभ्रनभोमण्डल-प्रादुर्भूत-मेघजाल-
दुर्वारवारिधारा त्वं वृकमानुसुते ॥३३॥

कालिन्दी-राधिते-राधे सुतानन्द प्रमोदिते ।
रघुनाथेऽधमे दीने कृपां कुरु सुरार्चिते ॥३४॥

(प्रविशति 'चौधुरी' पक्षीय उजिरः ।)

चौधुरीपक्षीय उजिरः । भो रघुनाथ ! कोटीश्वरपुत्रस्त्वं कथं कारावासकष्टं सहसे ? पित्रोः सङ्केतस्थानं सूचय, नातिचिरादेव कारामुक्तो भविष्यसि ।

रघुनाथः । किन्तु तत् कथं सम्भाव्यते ? एष भूम्यधिकारी मम पितृज्येष्ठताततयोः सम्पल्लोभातुरस्तयोरनिष्टसाधनाय सङ्केतस्थानं ज्ञातुमिच्छति । तयोः सम्पदेवैतस्य लोभस्थानम् । तस्मात् कथम् अहं गुरुजनानामनिष्टसाधनं करिष्ये ?

चौधुरीपक्षीय उजिरः । तस्मात् त्वं सातिशयं विपत्स्यसे । "आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि" इति शास्त्रोक्तिः । शास्त्रार्थमाद्रियसे चेत् कथम् अन्यथाचरसि ?

रघुनाथः । आत्मरक्षणं कथमित्थं प्रियं भवेत् ? विशेषतः पुनर्या नारी जगति सर्वं विहाय भर्तृमङ्गलमेव चिरं कामयते कथं वा सा त्याज्या भवेत् । तस्मात् सर्वथाऽसद्धर्म एषः ।

धनानि बहिरङ्गाण्यन्तरङ्गा सहधर्मिणी ।
धननाशे दलभ्रंशः कोशभ्रंशो द्वितीयके ।
कोशनाशाच्च्युतिर्वृन्तात् पद्मस्य निश्चितं वरम् ॥३५॥

उजिरः । भवतु, तद् भवतु । पत्नीत्यागाय नानुरुद्धोऽसि, केवलं ज्येष्ठतातस्य वर्तमानावस्थानं ब्रूहि ।

रघुनाथः । तन्नाहं कदापि करिष्यामि ।

प्राणनाशे क्षतिः का मे धर्मो हि केवलं बलम् ।
संरक्षक इहामुत्र रक्षणीयः सदाऽसुभिः ॥३६॥

उजिरः । ततोऽचिरादेव कठोरवेत्राघातजर्जरितो यमसदनं

गमिष्यसि। अरे रे!

सर्पस्य तुण्डे लघुदर्दुरस्त्वं
करोषि लम्फं नितरामशान्तम्।
कण्ठस्तवायं न चिराय रुद्धो
यथा भवेत्तत्र भव प्रबुद्धः ॥३७॥

रघुनाथः। [सहास्यम्] तथा भवतु; श्रीराधिकायाः सन्तोषश्चेत् तथा भविष्यति।

उजिरः। सा का?

रघुनाथः।

सा जगज्जननी माता मुरलीधरमोहिनी।
यस्याः प्रेमरसास्वादतत्परो हरिरीश्वरः ॥३८॥
क्वचिच्छ्वेतः क्वचित् पीतो भूत्वा लीलां तनोत्यलम्।
तदिच्छैवेह जीवानां सुखदुःखनियामिका ॥३९॥

उजिरः! स्वयं मुरलीधरोऽपि न त्वां रक्षितुं समर्थो भविष्यति!

रघुनाथः। जनन्या यथा इच्छा। मातर्वार्षभानवि! नमस्ते।

वलयिततनुवल्ल्या वल्लभं वेष्टयन्तीं
स्मितमधुरमुखाभां वल्लवीनां कदम्बे।
प्रियतमपरिरम्भोत्फुल्लनेत्रान्तरम्यां
मुरहरपरिवारं नौमि वृन्दावनेशीम् ॥४०॥

उजिरः। कथम् असच्छास्त्रमुच्चारयत्येष प्रगल्भः। [उच्चैः] प्रहरिन् प्रहरिन्!

प्रहरी। [प्रविश्य] महोदय! भृत्येन किं करणीयम्?

उजिरः। अस्य रघुनाथस्य वेत्राघातैः प्राणदण्डो विधेयः।

प्रहरी। किन्तु तत्र भूम्यधिकारिचौधुरीमहोदयस्यानुज्ञा लब्धव्या।

उजिरः। मयैवानुज्ञा दीयते।

प्रहरी। [स्वगतम्] अहो नवनीतकोमलतनुः कोटीश्वरनन्दनोऽयं

हृदयं ममाकर्षति। [उजिरमुद्दिश्य] तथापीयम् अनुज्ञा तेन स्वयमेव प्रदातव्येति मन्ये।

[चौधुरी महाशयः प्रविशति]

चौधुरी महाशयः। उजिर ! को वृत्तान्तः ?

उजिरः। [कर्णे एवमेवम्]

चौधुरी। [रघुनाथं प्रेक्ष्य स्वगतम्] उजिरस्य मतं यद्यपि ग्रहणीयं तथापि, मनो मे दूयते।

अहो अगाधसत्त्वोऽयम् अनिन्दितकान्तिना वपुषा मम नयनयोः परमपरितृप्तिं साधयति।

सुघटितपिशितानामङ्गकानां प्रसङ्गा-
दनवनिसुलभेयं तानवी भाति कान्तिः।
नयनयुगलमेतद् यौवनेऽपि प्रशान्तं
क्वचन महसि लग्नं चित्तमस्य व्यनक्ति ॥४१॥

किञ्च,

विना निमित्तं कथमस्य पीडनं
मया विधीयेत नृशंसचेतसा।
न चास्य दोषोऽस्ति पितुश्च कश्चन
प्रवञ्चितः काममसौ ससोदरः ॥४२॥

तस्मात्—

प्रत्यवायहरणाय साम्प्रतं साकमस्य पितृसम्पदा मया।
दीयते च मम वैभवं महत् तेन तुष्टिमुपयातु मे प्रभुः ॥४३॥

तदेवं ब्रवीमि। [प्रकाशम्] तात !

लोला सम्पत्तदधिकचलं जीवनं मानवानां
मैत्री पुंसां प्रसरति पुनर्जन्मजन्मान्तराणि।
तत्ते वत्सार्चितचरणयोस्तात-तज्ज्येष्ठयोर्मे
भूयान्मैत्री निविड-निविडा वैरमस्तम्प्रयातु ॥४४॥

नाहं तव तातस्य ज्येष्ठतातस्य वा किमप्यनिष्टं चिन्तयामि। अपिच—

महतः सुकृ-ात्मनः शुभे भवने यस्य भवेद्भवादृशः।
सह तेन जनेन मित्रता घटते नूनमशेषपुण्यतः ॥४५॥

रघुनाथः। [स्वगतम्, सभक्तिगद्गदम्]

तनयेऽसि कृपामयी परं ननु मातर्वृषभानुनन्दिनि।
छलितः पुनरेष मायया तव लीलामविदन् विषीदति ॥४६॥

[प्रकाशम्]

तात! भवन्तं दृष्ट्वैव मम भवन्तं प्रति पितरीवासक्तिः समुपजाता। जानामि भवान् न मे वंशस्य कदापि हानिकारको भविष्यति।

चौधुरीमहाशयः। तव पितरं ज्येष्ठतातं च बन्धुरूपेण प्राप्याहं परमाह्लादितो भविष्यामि।

वत्स! जगति सर्वम् आत्मसन्तोषवर्धनाय। मैत्रीहेतोः कस्मैचित् प्राणान् दातुं वयं शक्नुमः, पुनरन्यस्मै चित्तवैमुख्यात् कपर्दकमपि दातुं नेच्छामः। चित्तप्रसादश्च भगवन्मुखापेक्षी।

रघुनाथः। ज्येष्ठतात! अपि धर्मस्तत्र न बाधकः?

चौधुरीमहाशयः। कथं धर्मो बाधको भवेत्। धर्मो नामाभ्यन्तरीणं वस्तु; शाश्वतं सत्यम्। तज् जने जने न पृथग् भवितुम् अर्हति। बाह्यावरणानि विवादहेतुकानि भवन्ति। किन्तु परस्परप्रीतिबन्धनेन बाह्यं वस्तु बहिरेव तिष्ठति; आन्तरं वस्तु पुनरन्तरेव। हृदयं मनुष्याणां प्रतिजनं समम्। यत्र स्वयम् आल्लाह विभुस्तिष्ठति। तं नियतप्रेक्षमाणो जनो भक्तः। भक्तानां न भवति विवादकारणं किमपि।

रघुनाथः। ज्येष्ठतात! भवदुपदिष्टं सत्यं सज्येष्ठाय पित्रेऽहं निवेदयिष्यामि।

उजिरः। तस्मादसौ मुक्तः।

चौधुरीमहाशयः। अथ किम्?

उजिरः। [स्वगतम्] अस्मादेव हेतोरेतस्योपस्थितिम् अहं

नैच्छम्। अहो! धनमदोद्धतस्य जनस्य कार्यक्रमः परस्परसामञ्जस्य-रहित इच्छानुसारी भवति।

[चौधुरीमहाशयमुद्दिश्य] चौधुरीमहाशय! एतस्य मुक्तिप्रदानेन भवतो विपुला राजोचिता सम्पत्तिश्चिराय परहस्तन्यस्ता भविष्यति।

चौधुरीमहाशयः। तेन किम्? बाह्यसम्पद् उत्तराधिकारी कः।

उजिरः। सम्पत्तिरुत्तरपुरुषानुगामिनी।

चौधुरीमहाशयः। तच् शृणु। ममोत्तरपुरुषेषु मुख्यतमोऽयं रघुनाथः। यः स्वचरित्रमहिम्ना न केवलं स्ववंशस्य किन्तु, मम वंशस्य, स्वदेशस्य च मुखम् उज्ज्वलतमं करिष्यति। तस्यैव हेतोः सम्पदियं मयाऽस्मै उद्दिष्टा। रघुनाथो यथा गोवर्धनस्य पुत्रस्तथा ममापि।

तत्तस्मै रघुनाथदास-कृतिने पुत्राय तातो यथा
सर्वं वित्तमकैतवं मम समुत्सृज्येऽहमिच्छावशात्।
श्रीमानेष यथेच्छमस्य भविता भोगे च दाने प्रभु-
र्विज्ञातं भवतां भवत्विति मया सप्रश्रयं प्रोच्यते ॥४७॥

परमानन्दो मम यत् सम्पन्मुखेनेदृशः पुत्रो मम हृदयं सर्वदाऽलं-करिष्यतीति।

[सर्वे निष्क्रान्ताः]

———

प्रथमोऽङ्कः

चतुर्थं दृश्यम्

[प्रविशतो गोवर्धनदासस्तस्य पत्नी च]

गोवर्धनपत्नी। नाथ! आश्चर्यमेतत्, प्रहरिशतदृष्टिं विभ्रमय्यैष मे पुत्रो रघुनाथः सर्वदा पलायत इति।* असहाया रमण्यहम्; एकमेव पुत्रं विहाय कथं वा जीवितं धारयिष्यामि ?

आकृष्यान्तरतः समग्रविभवान् निर्माति मातुर्विधिः
पुत्रं नाम निधिं तदीयविरहस्तस्मात्तया दुःसहः।
तातस्त्वं नहि वेत्सि पुत्रविरहज्वालामतोऽनाकुलः
साक्षीव प्रविलोकसे परमहो नोपायमालम्बसे ॥४८॥

गोवर्धनदासः। देवि! सावधानं शृणु। भगवदिच्छा नितरां बलवत्तमा। को वाऽत्रोपायः कर्तुं शक्यते। पश्य—

रूपेणाप्सरसः स्वभावमधुरा पत्नी महद् वैभवं
तारुण्यञ्च निजं न यं हि कुरुते भोगाय पर्युत्सुकम्।
बन्धस्तस्य तनोर्मनः कथमहो संयन्तुमीशो भवेत्
को वा स्याद् भवितव्यखण्डनपटुर्ध्यात्वेति धीरा भव ॥४९॥

अपिच

भगवद्भावमग्नस्य मनो भोगे कथं विशेत्।
प्रभुप्रेमसुधोन्मत्तं को निरुन्ध्याद् गुणेन वा ॥५०॥

तस्माद्

यथेच्छं चरतादेष यथेच्छं तिष्ठतात् पुनः।
भोगं यथेच्छं कुरुतान्न विघ्नः क्रियतामिह ॥५१॥

गोवर्धनपत्नी। किं वा मया रमणीजनेन कर्तुं शक्यते।

द्वितीयोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

[पाणिहाटिधाम्नि नित्यानन्दाशीःपूतो रघुनाथः]

दण्ड-महोत्सवः ।

[सुरधुनीतीरे वृक्षतले समुपविष्टः सशिष्यो नित्यानन्दप्रभुः । प्रविशति दूरतो रघुनाथदासः ।]

रघुनाथः । [स्वगतम्] अहो ! सार्थकोऽयं दिवसो यद् बहुकष्टेन लब्धपित्रादेशस्य मे नित्यानन्दप्रभुदर्शनं जातम् । अहो प्रेममहिमा नित्यानन्दप्रभोः । स्वयंप्रभः सूर्यदेव इव राजते प्रभुवर्यः—यस्माज् ज्योतोराशिश्चतुर्दिशं निकामं विच्छुरति ।

नित्यानन्द इति प्रथामधिगतोऽन्वर्थां निधिस्तेजस-
श्चैतन्यस्य महाप्रभोः सुहृदयं कूले द्युनद्याः स्थितः ।
देवस्यास्य कृपाबलेन करुणां लप्स्ये प्रभोरप्यहं
भेदः कायगतोऽनयोर्न तु हृदेत्याहुस्तदीया जनाः ॥ ५२

श्रीकृष्णचैतन्यमहिमप्रचारिन् प्रभो ! अधमानुरागिणो रघुनाथस्य साष्टाङ्गप्रणामान् गृहाण । (प्रणम्य) भवत्वेनमुपसर्पामि । (नित्यानन्दाभिमुखम् उपसर्पति) ।

कश्चन भक्तशिष्यः । देव ! तत्र नयनपातानुग्रहं करोतु भवान् । साष्टाङ्गं प्रणमति भवन्तं सप्तग्रामनिवासिनो गोवर्धनदासस्य पुत्रः श्रीरघुनाथः ।

नित्यानन्दप्रभुः । [आत्मगतम्] अहो ! सोऽयं रघुनाथदासो गोवर्धनदासस्य पुत्रः, यस्य वैराग्यमधिकृत्य बहुधा श्रूयते किंवदन्ती । अद्यैनं दृष्ट्वा सत्यतया प्रत्येमि "नह्यमूला जनश्रुति"रिति प्रवादम् । अहो भगवतः प्रेममहिमा !

दधिविक्रेता। तत्, तत् कथम् ?

चिपिटकविक्रेता। अपि न श्रुतम् अद्यतनं दण्डमहोत्सववृत्तम्। चौरस्य दण्डः, तदर्थं महोत्सवः। यथा त्वम् अमुः ; अहमस्मि सुमिष्टः। आवयोः सम्मेलनम्। किञ्च, एष रघुनाथोऽप्सरःसम-सहधर्मिणीं विहाय सदा पलायनतत्परः परमवित्तशालिना गोवर्धनदासमहोदयेन गृहं प्रत्यावर्त्यते। एतादृशस्य पलायनतत्परस्य चौरस्य दण्डाय महोत्सवोऽयम्। तत्र दधि केवलं वर्णनीयं नान्यत् किमपि, दध्येव श्रेष्ठमुपकरणमिति, तत् सुष्ठु।

दधिविक्रेता। तत् किं चिपिटकम् एव श्रेयसे स्यात्। तद्वा भवतु। षोडशवर्षीयाणामपि दन्तकडमडैस्तथाऽशीतिवर्षदेशीयानां दन्तोत्पत्तिस्थानसंघर्षणैश्च समुद्रकलकलोपमः कोलाहलः संजनिष्यते। तस्मादमुं श्रेयः। अतो लोकाः कथयन्ति दधि-चिपिटकोत्सव इति, न कदापि चिपिटक-दधि-महोत्सव इति।

चिपिटकविक्रेता। एतत् सौभाग्यं ते शरीरस्य न्यूनत्वादेव। काले काले स्वरगुणत्वात् सङ्कोचनाच्च चिपिटकं भविष्यति चेपटकं, ततः चपेटकम्—ततः "चपेटक-दधि" इति। अहो नु मधुमधुरं तद् दधि भवेत्।

दधिविक्रेता। किं किं वदसि ? मां चपेटाघातेन तोषयितुं वाञ्छसि। रे मर्कटतुण्ड! रघुनाथ-दण्ड-पलाण्ड! मया सह तव तुलनं संमिश्रणं वा, तारकया सह पक्वदेहस्फोटकस्य ; शुक्रेण सह खद्योतस्य ; गौरी-शङ्करेण सह करोलडाङ्गाशेखरस्येव। अहं त्वाम् अद्य पिष्ट-पेषणनिष्पेषितं करिष्यामि।

चिपिटकविक्रेता। सम एव महोत्सवे आवां गच्छावः। कथं रुष्टो भवसि ? अनिवार्यमेव त्वया सह मम संमिश्रणम्। अनेनैव प्रकारेण प्रचरति जगत्। तथापि—

जठरानलनिर्वापणकुशलमहिम्ना त्वया सह मम।
यः खलु संयोगोऽयं स एव मां पीडयति सततम् ॥५६॥

दधिविक्रेता। किं कथयसि? अहं जठरानलस्य निर्वापक इति? त्वं पुनस्तं सन्धुक्षयसि? अरे रे शिलासार-मुद्गराकार! आस्तां जाठरवह्निरारण्यवह्निरपि न त्वां दग्धुं प्रभवतीति मन्ये। यत् त्वं नरोदर-गतः कथञ्चिज्जीर्यसि तत् पुनर्मत्प्रभावादेव। पश्य रे मूढ!—

अहमतिलघुपाको दुर्जरस्त्वं प्रकृत्या
जरसि च पुनरीषज्जारकं मामुपेत्य।
न हि भवसि यतस्त्वं भोजनार्हो विना माम्
अभिदधति जनास्त्वां तेन मन्नामपूर्वम् ॥५७॥

भवतु, पुरस्ताद् गच्छतोः कदलीविक्रेतुः सन्देश(लड्डुक)विक्रेतुश्च मतमत्र गृह्यताम्। तद् भवतु, आह्वय आह्वय।

चिपिटकविक्रेता। भो भ्रातरौ! अत्रागच्छतम्।

[कदलीविक्रेता, सन्देशविक्रेता च प्रविशतः]

चिपिटकविक्रेता। दण्डमहोत्सवे वयं झटिति सम्मिलिता भविष्यामः। किन्तु—

अनेन दधिविक्रेत्रा सह कलहो मेऽहमहमिकया।
जातो निर्मर्यादः स तावदादौ युवयोर्निर्णेयः॥५८॥

कदलीविक्रेता। मत्तो गरीयान् न कोऽपि विद्यते। यतोऽहं सर्वैः सह चरामि।

[चिपिटकविक्रेतारं दधिविक्रेतारं चाङ्गुल्या पृथक् निर्दिश्य]

त्वया त्वया च भक्तेन पयसा पायसेन च।
एवमन्यैर्बहुद्रव्यैर्योगो मे जनरञ्जनः॥५९॥

किञ्च—

ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः प्रीयन्ते मयि सन्ततम्।
सम्पद्यते न नैवेद्यं तेषां यस्मान्मया विना॥६०॥

तस्मात् सर्वे नितरां शब्दायन्ते कदली कदलीति। अत्रत्ये कोलाहले नाहम् आत्मगौरवं परित्यक्तुम् इच्छामि।

सन्देशविक्रेता। कथम् अहं न श्रेष्ठः स्याम्? सर्वे कथयन्ति

सन्देशः सन्देश इति। फलतः पुरातनकालाद् आरभ्य वर्तमानसमय-पर्यन्तं सन्देशस्य नास्ति तुलनम्। न केवलम् आसमुद्रहिमाचलं, परम् आसुमेरु कुमेरुपर्यन्तं सर्वत्र सन्देशः सन्देश इति जायत आनन्दध्वनिः।

सन्देशो यदि नास्ति धिक् चिपिटकं रम्भादधिभ्यां समं
क्षीरं नीरसमं स चेन्न सविधे को वा पयः पीयते।
तस्मादेव जनः क्वचित् प्रियतमे कुर्वन्तमत्यादरं
"किं सन्देशमविन्दथा" इति जनं सोल्लुण्ठनं भाषते ॥६१॥

कदलीविक्रेता। तच् श्रोत्रविनोदनार्थं, न रसनाविलोदनाय।

सन्देशविक्रेता। अत एव त्वम् अङ्गुलीप्रदर्शनेन कदलीत्यभिधीयसे। किं वा कथयामि ते स्वरूपम्—

असारवस्तु ब्रुवता जनेन
यदुच्यते हा कदलीति लोके।
तेनैव ते ज्ञायत एव मानः
स त्वं मया स्पर्धस इत्यपूर्वम् ॥६२॥

दधिविक्रेता। आवयोर्दधिविक्रेतृचिपिटकविक्रेत्रोः संघर्षनिराकरणाय युवाम् आहूतौ। तौ युवां स्वयमपि कलहे प्रवर्तेथे? सत्यमुक्तमभियुक्तैः--

अपसार्याणि भूतानि येन सर्षपवस्तुना।
भूताक्रान्तं तदेवाभूदहो भूतस्य विक्रमः ॥६३॥

सन्देशविक्रेता। किं करोमि? भ्रातः, कथं सन्देशतः कदली भवेद् गरीयसी? अहो कालधर्मः!

चिपिटकविक्रेता। भ्रातरः! दण्डमहोत्सवोऽयम्। अवधूतो नित्यानन्दोऽत्राचार्यः, रघुनाथश्चौर इति संज्ञितो भोज्याधायकः। वयं च सर्वे खाद्यसंग्राहकाः। भूयः कर्तृपक्षीयाः सर्वे महाप्रभुश्रीचरण-वन्दनतत्पराः।

सन्देशविक्रेता। तस्मात् कोलाहलोऽस्माकं भवतु मृदङ्गतान-लयपरः, सर्वे वयं गायन्तश्चलामः। अहो! महत् सौभाग्यम्। आयाति कश्चिद् भक्तप्रवरः। एतेन कृतं सङ्गीतम् अस्माकं शान्तिं मेलनं च विधास्यति।

[ततः प्रविशति भक्तः]

सर्वे। भक्तवरं प्रणमामः। भवान् सङ्गीतमुखेनास्माकं चित्त-विनोदनं करोतु।

भक्तवरः। कल्याणमस्तु। शृणु महाप्रभु-विषये सङ्गीतम्।

[मिलनात्मकं कीर्तनम्]

पुण्या श्रीमहाप्रभुप्रेमगङ्गाधारा ॥
पूर्वगुरुपरम्परा-निर्झरोत्थ-स्नेहसारा
विश्वचित्तप्रसादिनी शान्तिवन्याकारा ॥६४॥
अद्वैत-श्रीहरिदास-नित्यानन्द-श्रीश्रीवास-
शची-सती-विष्णुप्रिया-मालिनीसञ्चारा।
दधि-चिपिटक-कदली-नवरङ्ग-चूतावली-
सर्ववस्तुसमस्नेहा दानध्यानसारा।
उच्चावचदूरकराहिंसाप्रचारा ॥६५॥

———

द्वितीयोऽङ्कः

तृतीयं दृश्यम्

[प्रविशन्ति नित्यानन्दप्रभुः, रघुनाथदासो गोवर्धनादयो भक्ताश्च]

रघुनाथः । भोः श्रीकृष्णचैतन्यलीलामहिमावतार प्रभो ! परमनुगृहीतोऽस्मि भवतामनेन दण्डग्रहणेन ।

विफलमनुपयोगात् सञ्चितं दीर्घकालाद्
दधिचिपिटकजन्म प्राप्य वित्तं मदीयम् ।
भजति यदिह मुक्तिं तत्तवैवानुकम्पा
जगति हि किमसाध्यं सन्निधेः सज्जनानाम् ॥६६॥

दीनदास रघुनाथस्य साष्टाङ्गं प्रणामाञ्जलिं परमकृपया भूयोऽपि परिगृह्णातु भवान् ।

नित्यानन्द-प्रभुः । [सस्मितम्] रघुनाथ ! पश्य, पश्य । कथं परमानन्देन नृत्यन्ति सर्वे भक्तजना गदाधर-मुरारि-कमलाकर-रामदास-सुन्दरानन्द-सदाशिव-पुरन्दर-धनञ्जय-जगदीश-परमेश्वरदासोद्धारणमुख्याः । तव दण्डग्रहणस्य फलमिदम् । बहोः कालादनन्तरं दर्शनदानचतुरस्य चौरस्येदृशदण्डो महाप्रभोरप्यभिप्रेत एव ।

रघुनाथः । भगवन्तं महाप्रभुं साष्टाङ्गं प्रणमामि ।

नित्यानन्दः । (महाप्रभुं पश्यन्निवोच्चैः) अहो पश्यत पश्यत भक्ताः सर्वे ! महाप्रभुः स्वयमेव रघुनाथं प्रति कृपापरवशोऽद्यात्र समागतः ।

[नित्यानन्द-रघुनाथाभ्यां सह सर्वे महाप्रभुमुद्दिश्य दण्डवत् प्रणमन्ति]

नित्यानन्दः । [मानसदृष्टं महाप्रभुमुद्दिश्य] महाप्रभो ! भवतां सान्निध्येन परमनुगृहीता वयम् । अपि कुशलं स्वरूपदामोदर-राय-रामानन्द-प्रमुख-साक्षाल्लीलाप्रत्यक्षकारिणां भक्तानाम् ?

[रघुनाथमुद्दिश्य] रघुनाथ ! रघुनाथ ! तात !

पूर्वं शान्तिपुरे प्रशान्ततिमिरेऽद्वैतप्रभोर्मन्दिरे
चैतन्यस्य कृपा यदापि भवता तत् साम्प्रतं स्मर्यताम्।
भूयस्त्वामनुकम्पितुं स हि महान् देवः कृपामेदुरो
दूरादेत्य विलोकते मधुरया सस्नेहया त्वां दृशा ॥६७॥

रघुनाथ! सर्वान्तःकरणेन महाप्रभोराशीर्वादान् गृहाण। आकर्ण-विस्तृतलोचनाभ्यां पश्य महाप्रभोर्नेत्रारविन्दयुगलं; सर्वपिपासाशान्त्यर्थं चकोरो भूत्वा पिब पिब श्रीमहाप्रभोरनवद्यरूपसुधाचन्द्रिकाम्।

रघुनाथः। [साष्टाङ्गं प्रणम्य] महाप्रभो! महाप्रभो! अधम-दीनदासस्य रघुनाथस्य कोटीकोटीप्रणामान् गृहाण गृहाण प्रभो।

अहो दीनातिदीनम् अधमाधमं प्रति तवेदृशी कृपा! भक्तदल-हृदयशतदलविहारिपरमविभो! भक्तचित्तकोरकविकाशनाय तवेदृशः प्रयत्नः! सर्वावतारेष्वसि महिष्टो गरिष्ठो वरिष्ठः। अहो! मूर्त-करुणारूपधर! मा मा मामीदृशं करुणकरुणं प्रेक्षस्व।

गदाधरदासः। नित्यानन्दप्रभो! अदूरे पश्य स्वपत्न्या राधा-देव्याः स्वहस्तपक्कम् अन्नमादाय परमपुलकितस्त्वद्गतमनसा समायाति पण्डितः श्रीराघवः।

नित्यानन्दः। अहो स्मर्यते किल, तद्दत्तसेवाग्रहणमद्यत्वे प्रतिश्रुतं मया।

यत् सत्यं श्रद्धालुरयं पण्डितपरिवारः।

राधाऽकृत्रिमभक्तिभासुरमतिस्तस्याः पतिस्तादृशः
श्रीमान् राघवपण्डितश्च कुरुतः किं किं न मां सेवितुम्।
किञ्चैतौ भगिनी च तस्य दमयन्त्याख्या प्रभोः प्रीतये
प्रत्यब्दं प्रहिणोति धाम्नि विविधं भोज्यं परश्रद्धया ॥६८॥

[प्रविशति भोज्यपात्रहस्तो राघवपण्डितः]

राघवपण्डितः। [नित्यानन्दमुद्दिश्य] आनीतं ते सेवाद्रव्यं मया।

नित्यानन्दः। श्रीलराघवपण्डित! जयतु श्रीराधाप्रतिमा श्रीराधा। [स्वगतम्] महाप्रभो! चतुर्महापात्रेभ्यो दण्डमहोत्सव-

भोज्यं दीयते मया, तथा श्रीराधापक्वमन्नव्यञ्जनादिकञ्च। भवता कृपया ग्रहणीयं सर्वम्। [तूष्णीं स्थित्वा, चतुर्दिशं सविस्मयं विलोक्य]

अहो! राजपथादारभ्य न केवलं नदीतटपर्यन्तम्, नदीगर्भेऽपि राजन्ते भक्तजना महाप्रसादग्रहणोन्मुखाः। स्वयं महाप्रभोर्भुक्तावशिष्टं प्रसादं सर्वे भक्ता गृह्णन्तु। रघुनाथ!. पश्य पश्य,

त्वद्दण्डोत्सवडिण्डिमेन रसताऽत्युच्चैरुपामन्त्रिताः
पश्यैते परितः पतन्ति रभसाद् भोज्यार्थिनः सज्जनाः।
श्रेणीशस्त इमे निविश्य बिसिनीपत्रेषु पत्रान्तरे-
ष्वाहार्यं निहितं झटित्युदरसात् कर्तुं समुद्युञ्जते ॥६६॥

[दीयतां भुज्यतामिति महाकलकलः]

[ततः स्वकगणेन सह नृत्यति श्रीलनित्यानन्द प्रभुः। हरिध्वनिः सर्वा दिशो मुखरीकरोति]।

रघुनाथः। (स्वगतम्) अहो मनोलोभनं नृत्यं नित्यानन्दप्रभोः।

गदाधरप्रभुः। स्वयं महाप्रभुर्नृत्यतीवेति मे प्रतिभाति।

रघुनाथः। परमकरुणावतार नित्यानन्दप्रभो! भवता तु सेवा न परिगृहीताऽधुनापि। अनुगृह्णातु भवान्।

नित्यानन्दः। रघुनाथ! त्वया सह करिष्ये प्रसादग्रहणम्।

[राघवपण्डितमुद्दिश्य] पण्डितप्रवर! एष रघुनाथोऽद्य त्वदालये रजनीयापनं करिष्यति।

राघवपण्डितः। परमसौभाग्यं तदस्माकं देव! तात रघुनाथ! तव सानुग्रहोपस्थितिं सर्वान्तःकरणेन कामये।

रघुनाथः। पण्डितप्रवर! धन्योऽस्मि। प्रभो नित्यानन्द! तव कृपया जीवनं मे जातं सुधन्यम्। सर्वभक्तजनपदरजोऽद्य मया तवैव कृपया लब्धम्। त्वत्कृपयैव लभ्यते महाप्रभोः कृपा।

नित्यानन्दः। परमभक्तस्य तव जीवनं भविष्यति निरङ्कुशम्। शीघ्रमेव यास्यसि त्वं पुरीधाम्नि महाप्रभुसकाशम्! चिरं द्रक्ष्यसि महाप्रभोः प्रकटलीलाम्। स्वरूपदामोदरस्य च हस्ते भविष्यसि न्यस्तः।

भो भो भक्तगण ! परमशुभदिवसोऽयमस्माकं यस्मिन् दण्ड-महोत्सवोऽनुष्ठितः। दण्डरूपेण विहितोऽद्यतन-दधि-चिपिटक-महोत्सवोऽतः प्रभृति दण्डोत्सवनाम्ना लोके ख्यातो भविष्यति।

[पुनः पुनर्हरिध्वनिः]

[राय-नित्यानन्दो नरीनृत्यते ; सर्वेषां भक्तजनानामपि नृत्यम्।
ततो नामसङ्कीर्तन-पूर्वकं सर्वेषां बहिर्गमनम्।]

तृतीयोऽङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

[ततः प्रविशति गोवर्धनदासः]

गोवर्धनदासः। नमो नमो जगज्जनन्यै महाभावस्वरूपिण्यै श्रीराधिकायै।

जननि ! विचित्रमिदं तव जगत्। अत्रानुपार्श्वं राजन्ते सीताराम-रावणौ, राधाश्याम-कंसौ, गोपाबुद्धाङ्गुलिमालौ—यथा त्रेतायां, द्वापरे, तथा कलि-प्रारम्भे पुनरद्यत्वेऽपि। अहो एकतो गीताद्वैततत्त्वम्, अन्यतः पाषण्डिसम्प्रदायः।

अथच महापुरुषस्य प्रभावेण किं न संभवति। यथा हरिदासप्रभोः प्रभावेन लक्षहीरा परमा वैष्णवी जाता। किञ्च —

साहचर्यं समासाद्य दिनानि यस्य कानिचित्।
पुत्रोऽभूद्भगवत्प्रेममत्तो भवबहिर्मुखः ॥७०॥

मत्पत्नी पुनर्जानाति यदनभिज्ञोऽहं पुत्रवैराग्यस्येति। उपायान्तराभावान्मयायमभिनयः क्रियते। यतो मत्कुले कश्चिद् वैष्णवो जायतामिति न खलु न ममाभिप्रेतम्, किन्तु पत्न्या मनोवृत्त्यनुरोधादाकारगुप्तिः क्रियते। तथापि स्नुषायाः समवस्थां संचिन्त्य नितरां पर्याकुलोऽस्मि।

नवोढायाः काम्यः प्रणयसरसो यः प्रियतमः
स चास्या दुर्दैवान्मिलित इह संसारविमुखः।
तमप्येनं भक्त्या पतिमनुचरन्ती स्मितमुखी
ज्वलन्त्यन्तर्गूढं व्यथयति मनो मे कुलवधूः ॥७१॥

तथापि हरिदास-प्रभोर्माहात्म्यमनपलपनीयमेव।

गोवर्धनपत्नी। [प्रविश्य] किं किमुक्तं भवता? हरिदासस्य माहात्म्यमिति? सोऽपि साधु योऽनायासं बहुकोटीश्वरं भिक्षुकस्तरे स्थापयितुं यतते

गोवर्धनदासः। प्रिये! किं वदसि? कथं हरिदासः कोटीश्वरं भिक्षुकपर्यायीभूतं करोति?

गोवर्धनपत्नी। [अश्रूणि विसृज्य] हा हताऽस्मि मन्दभाग्या। अपि मम पतिरन्धः? यत् सत्यं दिवान्धा रात्रौ, रात्र्यन्धाश्च दिवेत्येवं रीत्या सर्वेऽपि क्वचित् किञ्चित् प्रपश्यन्ति। एषोऽन्धो मे पतिस्तु कदापि न पश्यति। अहो! एतदर्थमहं सर्वदा वदामि—पुरुषाणां केवलं बहिर्गृहावस्थानं सर्वानर्थस्य निदानमिति।

गोवर्धनदासः। तत् प्रिये! त्वं बहिर्गृहालङ्करणं चिराय भव। अहमन्तस्तिष्ठामि। संसारदावानलज्वालातो दूरे स्थित्वा जनन्याः श्रीश्रीराधिकायाश्चरणसेवनं कुर्वन् जीवनस्य साफल्यं चरमां शान्तिं च लभेय।

गोवर्धनपत्नी। अहर्निशं गूढदावानलदहनाद् बहिर्गृहकोलाहलः कोटिशो वरम्।

गोवर्धनदासः। किन्तु प्रिये कुत्र दावानलः? कथं वा ज्वलसि? वस्त्रं तेऽतीव विशुष्कं मृत्तैलस्पर्शलेशहीनम्, आर्द्रताया नामापि तत्र नास्ति। अथ च चक्षुषी ते जलमिषेणाग्न्युद्गरणं करोति। यत्फलेन त्वत्तोऽप्यभ्यधिकं साम्प्रतमहम् अन्तर्जालं पुटपाक इव ज्वलामि। अहो! अधन्यं तस्य पत्युर्जीवनं यस्य सती साध्वी भक्तिमधुरिममय्यानन्द-मन्दाकिनी सहधर्मिणी कदापि क्रन्दति, न केवलं क्रन्दति, हठात् तर्जन-

गर्जन-भर्त्सनपुरःसरं दृढमुष्टिबन्धं क्रन्दति, भूयोऽपि शनैः शनैर्हस्ताभ्याम् अश्रूणि निःसार्य निःसार्य क्रन्दति। पुनश्च दण्डायमाना क्रन्दत्युपविश्य क्रन्दति, शयाना च क्रन्दति। अहो! कारणाकारण-क्रन्दनं नाम नारीजीवनं यथा वर्षापगमे कदम्बकानने निरभ्राकाशाद् रौद्रमयी वृष्टिः।

गोवर्धनपत्नी। नाथ! कथं सुखबोध्यकारणे निर्हेतुकम् उपमानमवलम्बसे। न मे कविता स्फुरति।

गोवर्धनदासः। देवि! तत् सरलं किल कारणम् अतीव कठिनम्, यथा बाल्यकाले भविष्य-कविजनस्य सहजपाठ्य-गणितम्। पुनः कविता न ते स्फुरति चेत् कथं वनिताऽसि? सहधर्मिणी सर्वदा स्वभावकविः, विशेषतो बहिर्गृहस्थितस्य पत्युः।

गोवर्धनपत्नी। तथाप्युपहासः? शृणु मे मनोवेदनम्।

यदा यदा त्वं हरिदास-साधो-
माहात्म्यमुद्घोषयसि प्रतीतः।
चित्ते वतोदेति तदा तदा मे
मद्वंशनाशैकफला क्रियाऽस्य ॥ ७२ ॥

भवति चेन्ममैकमात्रवंशधरः सन्न्यासी, को दद्यात् पूर्वपुरुषेभ्यस्तिलाञ्जलिम्? नाहमिच्छामि वंशहीना भवितुम्।

गोवर्धनदासः। प्रिये! तवैवेच्छयाऽत्यल्पे वयसि पुत्रस्य विवाहः संघटितः, आनीता चाप्सरोऽधिकसौकुमार्या कन्यका। प्रेमवर्त्मनि मम पुत्रः स्नुषा च प्राग्रसरत इति मन्ये। अवधीयतां तावत्—

आस्ये सदा हास्यसमुज्ज्वलप्रभे
प्रेमोदयं सूचयतो न किं तयोः।
परस्परालोकसमुत्सुके दृशौ
कुतोऽनुरागस्य विजृम्भणं विना? ॥ ७३ ॥

गोवर्धनपत्नी। अत एव मया कथितम्—भवान् अन्ध इति। चक्षुर्युगलं ते सम्पूर्णतया ज्योतिर्हीनम्।

गोवर्धनदासः। किन्तु प्रजाः सर्वाः कथयन्ति—यदहं भूयसा चक्षुष्मान् इति।

गोवर्धनपत्नी। नाहं तव प्रजापुञ्जस्यान्यतमा। ममैक एव पुत्रः, तस्य सन्न्यासं नाहं सोढुं शक्ष्यामि। धनैः पुरुषा जीवितुं शक्नुवन्ति चेज् जीवन्तु नाम। नार्यो वयं मातरो वयं तद्विषये नितान्तमशक्ताः। पुत्रस्य मे रघुनाथस्य वदनं संसारविषय उन्मनस्कत्वं सूचयति। यत् पुनर्भवतोक्तम् अनयोः प्रफुल्लमुखत्वमिति तत्र कारणान्तरमन्यत्। पश्य,

नारीचित्तं मधुर-सरसं दुर्विगाहं प्रकृत्या,
नित्यं तत्रानुसरणपरं चित्तवृत्तेः प्रियस्य।
तस्मात् पत्युः स्वगृहविमुखस्यानुसृत्याभिलाषं
फुल्लं वध्वा मुखमथ सुतस्यापि वाञ्छाप्रपूर्त्यां ॥ ७४ ॥

जनन्यहं किमस्य प्रतिकुर्याम्। तत् प्रार्थये देव! सावधानता सर्वथाऽवलम्बनीया। विवाहो नाम न सर्वरोगहरमौषधम्।

गोवर्धनदासः। किन्तु पण्डितास्तथैव मन्यन्ते।

गोवर्धनपत्नी। मन्यन्तां तथा पण्डिताः। किन्तु न वयं योषितस्तथा मन्यामहे।

गोवर्धनदासः। विषय एष एकान्ततो नारीजनगवेषणसमालोचन-सापेक्षः। पुत्रवधूं ते पृच्छ। अहं बहिर्यामि।

(इति निष्क्रान्तः)

गोवर्धनपत्नी। वधूमातः! मातः! इहागच्छ।

[रघुनाथपत्नी प्रविशति]

गोवर्धनपत्नी। वधूमातः! श्वशुरस्ते ज्ञातुमिच्छति, कथं रघुनाथो मे सर्वदोन्मनस्क इव लक्ष्यते इति?

रघुनाथपत्नी। मातः! किमिति न जानासि यत् पुत्रस्ते कियतश्चित् कालात् केवलम् अपार्थिवविषयानेव चिन्तयति। किमधिकं क्षुत्-पिपासादिप्रतीकारेऽपि प्रायेणानवहितो वर्तते इति।

गोवर्धनपत्नी। अथ त्वया कदाचिदयम् एतदधिकृत्य किमपि कथितो बोधितो वा ?

रघुनाथपत्नी। बहूक्तं, किन्तु नाथं स्वपथादीषदपि चलति। बोधितस्तु—

संसारासारतां वक्ति स्तौति सन्न्यासपद्धतिम्।
ममानुकूल्यमाशास्ते स्वाभिप्रायानुवृत्तये ॥ ७५ ॥

गोवर्धनपत्नी। मातः! कामं मया मन्यते यत् त्वयास्य वैराग्य-वृत्तेरनुसरणमेव क्रियते न प्रातिकूल्यमिति।

रघुनाथपत्नी। मातः! पतिर्मे सर्वथा गभीरमननशीलो भगवद्भक्तो नित्यध्यानपरायण इति किं नास्माकं सौभाग्यमेव।

एकोऽपि यदि जायेत वंशे भागवतोत्तमः।
आ विंशतेः कुलान्येष पूर्वजानां समुद्धरेत् ॥ ७६ ॥

गोवर्धनपत्नी। अयि निर्बोधे कुलध्वंसकारिके! किं वदसि मम पुत्रो नित्यध्यानपरायण इति।

तथातिदूरमारूढेऽप्यस्य वैराग्यचेष्टिते।
किमेतावद्दिनं यावन् मूढे न बोधिता वयम् ॥ ७७ ॥

अस्मिन् परिवारे तवागमनात् प्राङ् नासावीदृश आसीत्। त्वमेवास्य मनोगतेः परिवर्तनकारणम्। तव संस्पर्श एवास्य मनः संसारविमुखं करोति स्म। दूरमपेहि, दूरमपेहि। [पतिमुद्दिश्य] भो भोः शृणु, कीदृशी वधूस्त्वयाऽनीतेति, पत्युर्ध्यानपरायणता तस्यै किल रोचते। अहो! त्वं त्वमेव मे कुलध्वंसकारणम्।

पुत्र रघुनाथ! जनन्या मे हृदयमलङ्कृत्य सदैव त्वं तत्र तिष्ठ, नाहं कदापि त्वां वस्त्राञ्चलान् मोचयिष्यामि।

[इत्युन्मत्तेव निष्क्रान्ता]

रघुनाथपत्नी । अहो मे दुरदृष्टमहिमा !

शिष्टाचारो हृदयविधुरः पत्युरौदास्यहेतो-
र्यन्मां घोरं रुजति तदिदं कथ्यते कस्य वाऽग्रे ।
श्वश्रूदेव्याः परुषवचनान्यद्य चाविर्भवन्ति
क्षारं लिम्पन्त्यशरणतया हन्त गाढं क्षते मे ॥ ७८ ॥

तदिदानीं किं करोमि मन्दभाग्या ? भवतु, श्वशुराय सर्वं निवेदयामि ।

अस्मिन् विपत्समुद्रे मे श्वशुरः केवलः प्लवः ।
एकस्तत्रभवान् वेत्ति दुःखिन्या मानसीं व्यथाम् ॥ ७९ ॥

(इति निष्क्रान्ता ।)

चतुर्थोऽङ्कः

[पुरीधामगमनप्रवृत्तो रघुनाथः प्रविशति]

रघुनाथः । अद्य चतुर्थो दिवसो मे पितृगृहान्निर्गतस्य । सर्वत्र संप्रेरिताः स्युर्मम पित्रा जना मम पुरीधामगमने बाधाप्रदानाय सप्तग्रामं प्रति मम पुनः संप्रेषणाय च । अहो मे चेतसोऽनवस्थितता !

स्नेहः पित्रोः सहजसुहृदोर्मित्रता बान्धवानाम्
आस्यं पत्न्याः प्रणयमधुरं चैकतो रुन्धते माम् ।
अन्यत्रायं बहुजनिसुहृच्च श्रीलचैतन्यचन्द्रः
स्वीकर्तुं मां कृतपरिकरस्तेन पर्याकुलोऽस्मि ॥८०॥

अथापथेन विपथेन गहनकान्तारपथेन पुरीधाम प्रति धावामि । किन्तु पादयुगलं मे न चलतीव । तथाप्यवश्यमेव मया गन्तव्यम् । विजयतां महाप्रभुः श्रीकृष्णचैतन्यः ।

[दूराच्छ्रूयते जनकलकलः ।]

अहो ! के न्वत्रागच्छन्ति ?

[प्रविशति दस्युदलपतिः स्वदलेन सह ।]

दस्युदलपतिः । कस्त्वम् ? कस्मात् स्थानादायातोऽसि ? कुत्र वा यासि ?

रघुनाथः । रघुनाथनामाऽहं कश्चन गौरभक्तः पुरीधाम्नि गन्तुकामोऽस्मि । आयामि च वङ्गदेशस्य सप्तग्रामाख्यस्थानात् ।

चण्डः । तस्मात् त्वं गोवर्धनदासस्य प्रजापुञ्जस्यान्यतमोऽसि ?

रघुनाथः । अथ किम् , साक्षात् तस्मादेव प्रजातोऽस्मि ।

मुण्डः । अयि पण्डित ! प्रजातोऽस्मि इति किम् ?

दस्युदलपतिः । एष गोवर्धनदासस्य पुत्र इत्यात्मानं ख्यापयति ।

चण्डः । तस्माद् अस्य सकाशे महद् वित्तं निश्चितं प्राप्स्यते । एहि एहि, पशुबन्धं बद्धा त्वां नेष्यामो यूपकाष्ठं प्रति ।

दस्युदलपतिः । [स्वगतम्] अहो जातं परम् आनन्दकारणम् ! एनं मारयित्वा वा संरक्ष्य वा प्रचुरवित्तलाभं करिष्ये । [रघुनाथमुद्दिश्य] अयि वृषलकेतो ! अङ्गराजस्य दातुः कर्णस्यैकमात्रतनय ! देहि ते सर्वस्वम् । अन्यथा अचिरादेव त्वं स्वर्गे विहरिष्यसि ।

रघुनाथः । न मे किञ्चनास्ति वित्तम् । मम प्राणा अपि समुत्सृष्टाः श्रीश्रीमहाप्रभवे । प्राणान् मे भवन्तो रक्षन्तु वा नयन्तु वा न मे किमपि वक्तव्यमास्ते । जय श्रीमहाप्रभो !

दस्युदलपतिः । अयि जडबुद्धे ! महाप्रभुस्ते किं करिष्यति ? सर्वं वित्तम् अचिराद् देहि, अन्यथाऽकारणं प्राणांस्त्यक्ष्यसि ।

रघुनाथः । कपर्दकहीनेन मया किं दातव्यम् ।

दस्युदलपतिः । भोः सत्यवादिन् ! यदि यथा त्वं भाषसे, तथा सत्यमेव त्वं भवसि गोवर्धनदासस्य पुत्रस्तदा त्वया सह न्यूनकल्पेन दशसहस्रमुद्रा आसते इति नास्ति सन्देहः । यदि न दास्यसि, सुन्दरेण वपुषा ते वयं क्रीडिष्यामः । धनुष्कोटिभिः सहस्रशः कुट्टयित्वा ते वपुर्वयं मोदं लप्स्यामहे ।

रघुनाथः। नास्ति मन्निकटे वराटिकापि। भवद्भिर्यथेच्छं क्रियताम्।

चण्डः। अनेन धूर्तेन सहालपनेन किम्?

दस्युदलपतिः। अथ यदि त्वत्सकाशे नास्त्येव किमपि तर्हि क्रियतामिदमुपायान्तरम्।

रघुनाथः। किमिति?

दस्युदलपतिः। एवमनुरुध्यतां ते पिता—

दस्योः करे मां पतितं वनान्ते
जीवन्तमाप्तुं यदि वोऽस्ति वाञ्छा।
अकालहीनं लिपिवाहकाय
प्रदत्त मुद्रा रजतस्य लक्षम्॥८१॥

रघुनाथः। नाहं तत् कदापि करिष्यामि। पितुरर्थास्तस्यैव। नाहं तद्विषयेऽनुरोधं करिष्ये। सर्वस्वमुत्सृज्यात्मनिवेदितोऽस्मि श्रीश्रीमहाप्रभोश्चरणकमलयोः। स्वकं मे किमपि नास्ति।

ततो यथेच्छं कुरु यच्चिकीर्षितं
न बाधनं तत्र मया विधास्यते।
असाधुजुष्टे पथि तिष्ठता पुन-
र्न जीवनं त्रातुमसारमिष्यते॥८२॥

दस्युदलपतिः। तथा सति स्वर्गलोकविहाराय सज्जो भव। भो भो अदूरस्थिते वृक्ष एनं बद्ध्वा खण्डशः कुट्टयत।

[दस्यवो रघुनाथं वृक्षे रज्जुबद्धं कुर्वन्ति।]

रघुनाथः। महाप्रभो! महाप्रभो! अन्तिमसमये दासानुदासस्य गृहाण प्रणामसन्ततिम्। तवेच्छा विजयताम्।

[दस्युदलपती रघुनाथप्राणहरणाय धनुषि ज्यारोपणं करोति।]

कपिलानन्दः। [स्वगतम्] अहो! महिममयी परमस्नेहजननी चास्य वदनस्य द्युतिः। अयं मम मृतपुत्र एव कायं धृत्वा पुनः समायात इति प्रतिभाति। तादृशी नासिका तादृशमेव भ्रूयुगलम्

—केवलं बाहुल्येन सौष्ठवम् आप्तम्। तदस्य जीवनार्थम् अवश्यं मया यतितव्यम्।

[दस्युदलपतिमुपसृत्य]

भो दलपते ! सानुनयं निवेदयामि, मा तावदस्य नवनीतकोमले शरीरे विषदिग्धं बाणं निक्षिप।

हतेनानेन नार्थः स्याज्जीवितेन भवेद् यदि।
तस्माद्धनार्थमेवायं रक्षितव्योऽतियत्नतः ॥८३॥

किञ्च—

अहमेवतस्य पितुः सकाशं गत्वा भवत्प्रार्थितं मुद्रालक्षम् आनेष्यामि। मोचयैनं रज्जुबन्धनात्।

दस्युदलपतिः। कस्त्वम् एनं प्रति दयाप्रदर्शनाय ?

कपिलाक्षः। अहम् एतस्याकारणबन्धुः। यस्मिन् मे चित्तं स्वत एव स्निह्यति, मयि जीवति न कोऽपि तस्य केशाग्रस्पर्शनमपि कर्तुं धृष्णुयात्।

दस्युदलपतिः। अहो ईदृशस्ते मोहः! यस्यान्नं भक्षयसि, तमवमन्यमानोऽपि न लज्जसे ?

चण्डः। ईदृशो व्यामोहः कपिलाक्षस्य मार्जारचक्षुषः स्वाभाविक एव। [दलपतिमुद्दिश्य] दलपते ! मा कुरु विलम्बनम्। विलम्बे कार्यहानिः स्यात्। कपिलाक्षं धूर्तमेनं दशरथनन्दनं च युगपत् स्वर्गद्वारे संप्रेषय।

रघुनाथः। महाप्रभो ! महाप्रभो ! कथं मम हेतोरेते कलहं कुर्युः। अहो दौर्भाग्यम्। दस्युदलपते ! मामेव मारय। क्षुद्रं मे जीवनम्। एतेन किम् ?

[ततः प्रविशति दस्युदलपतेः पत्नी।]

दस्युदलपतिपत्नी। आः कथम् एष कोलाहलः संवृत्तः ? [सर्वान् उद्दिश्य] अन्नपरिवेषणाय चिरं प्रतीक्षमाणायाः कष्टं मे न यूयमनुभवथ। [सर्वतो दृष्ट्वा] अये कथं संघर्षतत्परा यूयं सर्वे ? किं

संघटितम् ? [रघुनाथमुद्दिश्य] वत्स ! कथय कथं विवदन्त एते सर्वे ? को वा त्वम् ? [स्वगतम्] अहो लावण्यमस्य वपुषः !

रघुनाथः । मातः ! मदर्थमेवैतेषां विवादः । पुरीधाम गन्तुकामो गौडीयोऽस्मि नाम्ना रघुनाथः । भगवतः सकाशे प्रार्थये मम मरण-मेतेषां विवादस्यावसानाय भवत्विति ।

दस्युपत्नी । अये ! अश्रुतपूर्वम् ईदृशम् अकारणमातृसंबोधनम् ! निगूढसत्त्वोऽयं परमभक्तजन इति नास्ति सन्देहः । [पतिमुद्दिश्य] नाथ ! दूरं निक्षिप ते धनुः । [दस्युदलपतिर्धनुर्दूरे क्षिपति ।]

दस्युपत्नी । हत्वा नैनं लप्स्यसे कश्चनार्थं
पापं भूयः स्यात् परं प्राणिहन्तुः ।
जीवंश्चायं किन्तु ते नाथ कुर्या-
च्चातुर्वर्ग्यं तादृशोऽस्य प्रभावः ॥८४॥

तन्मुच्यताम् अयं द्वितीयो ध्रुवः प्रह्लादो वा । [रघुनाथमुद्दिश्य] पुत्र ! पुनरपि मां मातृसम्बोधनेन धन्यां कुरु । अहो ! दुःखं तव जनन्याः, या तव दुर्दशामस्मिन् समये स्वगृहे स्थित्वा स्वहृदयेनानु-भवन्त्यपि निरुपाया केवलं रोदिति । पश्य—

क्षेमं वा यदि वाऽक्षेमं यत्र क्वचन जायताम् ।
दूरस्थितापि जननी नूनं पुत्रस्य वेत्ति तत् ॥८५॥

रघुनाथः । परमकल्याणमयि जननि ! अत एव आ बाल्यात् मातृनामैव मह्यं रोचते । भगवतो मातृमूर्तिमेवाहम् आराधये । महाप्रभो-र्हृदयान्तर्वर्ति चिरमातृत्वमेव मां समाकर्षतितराम् ।

दस्यवः सर्वे । महात्मन् ! क्षमस्व नः ।

रघुनाथः । मम हेतोर्भवतां क्लेशोऽजनिष्ट, ततोऽहमेवास्मि क्षमार्हः । भवतां कृपां प्रार्थये ।

सर्वे । विजयतां भगवान् श्रीमहाप्रभुः ।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

पञ्चमोऽङ्कः

नीलाचलपुरे श्रीरघुनाथदासः ।

[ततः प्रविशन्ति मुकुन्दः, महाप्रभुः, रघुनाथः, स्वरूपः, अन्ये च भक्ताः ।]

मुकुन्दः । देव ! वङ्गदेशादेकाकी समागतोऽयम् अदूरे दण्डवत् प्रणतो रघुनाथदासः । अस्य पिता सुप्रसिद्ध-धनाधिपः सप्तग्राम-कृष्णपुर-निवासी गोवर्धनदासः ।

महाप्रभुः । तं मत्सकाशमानय ।

मुकुन्दः । [रघुनाथमुपसृत्य] रघुनाथ ! त्वां महाप्रभुराह्वयति । आगच्छ ।

रघुनाथः । एष गच्छामि । (उपसृत्य महाप्रभुमवलोक्य) हन्त ! सविस्मयानन्दम् एनं चैतन्यचन्द्रं पश्यामि ।

अविरलगलदस्रः प्रेमधारासहस्र-
स्नपितनिखिलविश्वः पूर्णलीलावतारः ।
सतत-विततसत्त्वस्वेदमूर्च्छा-प्रकम्पो
लसतु हृदि ममेशः श्रीनवद्वीपचन्द्रः ॥ ८६ ॥

[रघुनाथो महाप्रभुं साष्टाङ्गं वन्दते ।]

महाप्रभुः । रघुनाथ ! गाढम् आलिङ्ग माम् । उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ ।

[रघुनाथः स्वरूपादीन् प्रणमति ; ते च तम् आलिङ्गन्ति ।]

महाप्रभुः । अहो ! रघुनाथः परमक्लान्त इव लक्ष्यते । मुकुन्द ! गोविन्दं मद्वचनाद् ब्रूहि—एतदर्थं झटिति खाद्यपानादिकं प्रदेयमिति ।

[रघुनाथमुद्दिश्य]

रघुनाथ ! कदा गृहाद् बहिर्गत आसीः ?

रघुनाथः । द्वादशदिवसेभ्यः प्राक् ।

महाप्रभुः । किम् ? न कोऽपि पञ्चदशदिवसेभ्यो न्यूनैर्दिवसैर्भागीरथीकूलादत्रागन्तुं शक्नोति । त्वयाऽसाध्यं साधितम् । भोजनविषये का व्यवस्थासीत् ?

रघुनाथः । देव ! पथि कस्यचन गोपस्य गृहे मया पीतमासीद् किञ्चिद् दुग्धम् ।

मुकुन्दः । ततस्ततः ।

[रघुनाथ इतस्ततो वीक्षमाणो नीरवस्तिष्ठति ।]

महाप्रभुः । मा लज्जस्व । वद ; श्रोतुकामा वयम् ।

रघुनाथः । देव ! पितृप्रेरिता जना मां भूयोऽपि गृहं नेष्यन्तीति भयान्नाहं परिचितेन पथा समागतवान् ।

मुकुन्दः । श्रुतमस्माभिरितः पूर्वमेव यदेष भगवत्प्रेमाकुलो वैराग्यम् अवलम्बितुं वारं वारं गृहात् पलायमानः पित्रा लोकबलेनार्थबलेन च पुनः पुनर्गृहं प्रत्यावर्तित इति ।

महाप्रभुः । तस्मात् त्वमख्यात-कुख्यात-ग्रामादिकं परिक्रम्यात्र समागत उन्मत्तवद् धावन् द्वादशभिर्दिनैः ? अहो ते वैराग्यस्य परा काष्ठा ! [रघुनाथं सस्नेहदृष्टिपातेनाभिषिञ्चति ।]

[रघुनाथो मौनी तिष्ठति ।]

महाप्रभुः । भोजनादिकमपि सम्यग् उपेक्षितम् ।

रघुनाथः । एषु दिवसेषु चतुर्वारमात्रं मया भुक्तम् ।

महाप्रभुः । तर्हि केनोपायेन विषयविष्ठागर्ताद् रक्षितोऽसि ? जानीहि कृष्णकृपयेति ।

रघुनाथः । देव ! नाहं जानामि कृष्णम् । अहं केवलं जानामि, त्वत्कृपैव मां गृहादत्रानीतवतीति । किञ्च,

त्वत्कृपावारिसेकान्मे हृदि वैराग्यपादपः ।
प्ररूढोऽदीर्घकालेन नूनं मुक्तिं फलिष्यति ॥८७॥

अपि च हे मदेकदेव !

दया त्वदीयैव मयाऽवलम्बितुं
समिष्यते विश्वसुहृन्महाप्रभो !
पाथेयमादाय तव प्रतिश्रुतिं
स्मृत्वा च तेऽङ्घ्रिं गृहतो विनिर्गतम् ॥ ८ ..

महाप्रभुः । भक्ताः ! सर्व शृणुत ।

यद्यप्यस्य पिता ज्येष्ठतातश्च न शुद्धवैष्णवौ परं वैष्णवप्रायौ । तथापि विषयक्लिष्टजर्जरितगृहपरिजनसङ्गाच्छ्रीकृष्णकृपाहेतोरयं रक्षितोऽस्ति । अहो अनिर्वचनीयमहिमा खलु श्रीकृष्णकृपा !

न विना श्रीकृष्णकृपां जन्मान्तरानुबन्धदृढीभूताम् ।
भवतीदृक् तीव्रतरा विरागसम्पन्मनुष्याणाम् ॥८६॥

अपि च, ये विषयाभिलाषं परित्यज्य शास्त्रानुसरणपूर्वकं श्रीकृष्णं भजन्ते ; ते देवर्षिपित्रादीनाम् ऋणान्मुक्ता भवन्ति । [स्वरूपमुद्दिश्य] स्वरूप ! कथं त्वं तूष्णीं तिष्ठसि ? रघुनाथः खलु महार्हं रत्नम् । तस्माद् असौ तवैव हस्ते न्यासीकृतो मया । गोविन्द ! गोविन्द !

[गोविन्दस्त्वरितं प्रविशति]

गोविन्दः । महाप्रभो ! गोविन्दोऽहमत्रास्मि ।

महाप्रभुः । गोविन्द ! एष रघुनाथः प्रायेणाभुक्तो वीतनिद्रो द्वादशभिर्दिवसैर्महता क्लेशेन कृष्णपुरादत्रागतः । तदस्य सेवायाम् आत्मानं सर्वथा नियुङ्क्ष्व । रघुनाथ ! त्वमपि समुद्रस्नानानन्तरं श्रीमज्जगन्नाथदर्शनं कृत्वा प्रसादं गृहाण । [स्वगतम्] अहो !

एतावन्तं कालमासीद् गणो मे
हन्त न्यूनो येन भक्तेन पुंसा ।
अत्रागत्या तस्य पूर्णोऽभवत् स
स्नातश्चाहं प्रीतिधारासहस्रैः ॥ ९० ॥

[सर्वान् उद्दिश्य] कठोरनियमकुशलः परमभक्तश्चायं रघुनाथः पार्थिवीमगाधसम्पदमुपेक्ष्य श्रीकृष्णचरणतलं शरणमुपागतः। अस्य क्लेशपरिहाराय सुखविधानाय च भवन्तो यत्नपराः सर्वदा भवेयुः।

श्रीकृष्ण ! श्रीहरे ! सर्वथा रघुनाथस्य मङ्गलं विधेहि।

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशन्ति गोविन्दो महाप्रभुः स्वरूपश्च।)

गोविन्दः। देव ! भवतामादेशश्चेत् किञ्चिच्च श्रीपादपद्मे निवेदनीयमास्ते।

महाप्रभुः। गोविन्द ! ब्रूहि।

गोविन्दः। वङ्गदेशात् सद्यः समागतो रघुनाथो दिवसपञ्चकम् अत्र अन्नग्रहणं कृतवान्। षष्ठदिवसात् स जगन्नाथसिंहद्वारे रात्रौ प्रसादार्थिरूपेण दण्डायमानो दृष्टः। लभ्यते चेत् किञ्चित् अश्नाति, अन्यथाभुक्त एव तिष्ठति। चिरं सुखेन लालितपालित इत्थं करोति चेद् अचिरेणास्य स्वास्थ्यहानिः संघटिष्यते न वा ?

स्वरूपः। अत्र महाप्रभुरेव प्रमाणम्।

महाप्रभुः। गोविन्द ! स्वरूप ! रघुनाथः सुष्ठु कृतवान्।

विरागिणा नाम हरेरजस्रं
जप्यं परापेक्षितया न भाव्यम्।
न स्यात् परापेक्षिजनस्य सिद्धि-
रसिध्यतः कृष्णकृपा कुतः स्यात्॥ ६१॥

किञ्च, जीवनं कृष्णनामग्रहणाय ; भजनपरिपक्वताय पुनः प्राणधारणम्।

स्वरूपः। महाप्रभोरुपदेशवाणीं रघुनाथोऽपि शृणोतु। तद् गोविन्द! तमत्राहूय। [गोविन्दो बहिर्गच्छति।]

[महाप्रभुमुद्दिश्य] रघुनाथो भवन्मुखादुपदेशं श्रोतुमिच्छति। किन्तु दैन्यवशाद् विनयवशाच्च भवन्तं साक्षात् न किमपि पृच्छति।

महाप्रभुः। स्वरूप! अगाधसत्त्वोऽयं रघुनाथो वैष्णवधर्ममहा-महीरुहस्यान्यतम-श्रेष्ठविटपरूपेण चिरं शोभिष्यते।

तस्मात्तवैव हस्ते न्यस्तोऽयं रघुनाथः प्रागेव।
यथोपयुक्ता शिक्षा तस्मै देया त्वया सयत्नेन ॥९२॥

[ततः प्रविशति गोविन्देन सह रघुनाथः।]

रघुनाथः। देवद्वयं साष्टाङ्गं वन्दे।

स्वरूपः। रघुनाथ! महाप्रभोरुपदेशलाभस्तवेप्सित इति हेतोर्महा-प्रभुसकाशे त्वामहमाहूतवान्। (महाप्रभुमुद्दिश्य) देव! रघुनाथस्य कर्तव्यं किं तदसौ श्रोतुमिच्छति भवत्सकाशात्।

महाप्रभुः। तस्य शिक्षणविषये स्वरूप! त्वमेव प्रमाणम्। सर्वतोभावेनैष तवैव न्यासः। तथापि मन्मुखादेव श्रोतुमिच्छति चेन्निश्चितं मयोपदेशोऽस्मै देयः।

गोविन्दः। देव! भोजनविषये यद् भवता वक्तुं प्रारभ्यत, तस्योपसंहारः क्रियताम्।

महाप्रभुः। तच् शृणु। विरागी जिह्वालम्पटो न भवेत्। जिह्वालम्पटश्चतुर्विधप्राकृतरसानां जायते दासः।

वैराग्यं बहुमानपूर्वकमुपासीनेन सिद्धीप्सुना
जिह्वालम्पटता घटेत न यथार्धीयेत यत्नस्तथा।
सामग्र्या उदयाच्चतुर्विधरसा ये स्थायिभावे रतौ
जायन्ते रसनापरो न खलु तानप्राकृतान् विन्दते ॥९३॥

स्वरूपः। अतो महाप्रभुणैव रघुनाथ उपदेष्टव्यः।

महाप्रभुः। स्वरूप! त्वमेव तस्य प्रकृष्ट उपदेष्टा। रघुनाथ! स्वरूप एव तवोपदेष्टृरूपेण मया निर्दिष्टः। तव साध्यसाधनतत्त्व-

शिक्षाप्यस्य सकाशाद् भविष्यति। ममाप्यज्ञातं जानात्येष स्वरूप-दामोदरस्ते गुरुः।

स्वरूपः। हरे हरे! किमिति मामतिरञ्जनेन वर्णयति देवः। किञ्च,

प्रभो तव मुखाम्बुजाद् विगलितोपदेशामृतं
निपीय चिरमप्यमी यदि न याम तृप्तिं वयम्।
तदत्र नचिरागतस्त्वयि च गाढभक्तिं श्रितः
कथं न तृषितो भवेत्त्वदुपदेशपानाय सः ॥६४॥

महाप्रभुः। स्वरूपदामोदरस्य स्वरूपम् एव स्वयं निगूहनप्रतीकम्। भवतु, मया संक्षेपेण रघुनाथ उपदिश्यते।

[रघुनाथो महाप्रभुं स्वरूपं च साष्टाङ्गं प्रणमति।]

महाप्रभुः। रघुनाथ! यन्मयेदानीम् उच्यते यद्यपि तत् त्वम् अनुतिष्ठन्नेव वर्तसे तथापि गुरुमुखाच् श्रवणस्य वैशिष्ट्यमस्तीति मयोपदिश्यसे।

न ग्राम्यवाणीं शृणुयाः कदाचि-
न्न ग्राम्यवार्तां कथयेः कदाचित्।
विभूषणादावथ भोजनादौ
न चातिलौल्यं कलयेः कदाचित् ॥६५॥

किञ्च—

अमानी मानदो भूत्वा कृष्णनाम सदा जपेः।
राधाकृष्णार्चनं कुर्या मनसा व्रजमण्डले ॥६६॥

रघुनाथः। [शिरसा प्रणम्य]

देवस्याननपङ्कजात् समुदितं पीयूषधाराभरं
देवानामपि दुर्लभं परिपिबञ्जातोऽस्मि मृत्युञ्जयः।
नीतः क्वापि विलीनतां भगवता मोहो मदीयो महान्
कल्पिष्ये न पुनर्गृहाय ननु मे सङ्कल्प एष स्थिरः ॥६७॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

———

सप्तमोऽङ्कः

[प्रविशतः स्वरूपो महाप्रभुश्च ।]

महाप्रभुः । स्वरूप ! रघुनाथः कीदृश आस्ते ?

स्वरूपः । महाप्रभोः कृपया सर्वं शुभम् । किन्तु नासौ जगन्नाथ-सिंहद्वारे दण्डायमानस्तिष्ठति, मध्याह्ने सत्रं वा गच्छति ।

महाप्रभुः । तेन सुष्ठु आचरितम् । कथं वा प्रार्थी भवेत् ? सिंह-द्वारेऽपेक्षमाणताऽपि परमुखापेक्षिता ।

स्वरूपः । महाप्रभो ! स्नेहातुरेण गोवर्धनदासेन प्रेरितौ द्वौ भृत्यौ कश्चन पाचको ब्राह्मणश्च । तैर्भृशमनुरुद्धोऽपि नासौ तेषां सेवां कथञ्चन गृहीतवान् । भूयस्तैः सह प्रेरिताश्चतुःशतमुद्रा अपि नासौ गृहीतवान्, केवलमष्टाणकमात्रं प्रतिमासं गृह्णाति स्म । किन्तु साम्प्रतं वर्षद्वयानन्तरं नायं तदपि गृह्णाति ।

महाप्रभुः । स्वरूप ! तत्परिमितोऽर्थोऽपि स्वस्य हेतोर्न तेन गृहीत आसीत् । किन्तु मदर्थमेव । तेन स मामभोजयत् । परम् अपि जानासि कथं स तेनार्थेन साम्प्रतं मां न भोजयति ?

स्वरूपः । देव महाप्रभो ! मन्ये तस्य मनोभाव इत्थमेव— विषयिणोऽर्थं गृहीत्वाहं महाप्रभुं सेवे ; तेन महाप्रभोर्मनः सन्तोषं नावाप्नोतीति ।

तथेदमपि तस्य मनोगतमासीदिति मन्ये—

मम प्रतिष्ठैकफलं निमन्त्रणं
न जायते तृप्तिरनेन हा प्रभोः ।
मन्ये मनो रञ्जयितुं मम प्रभु-
र्नोपेक्षते मद्विहितं निमन्त्रणम् ॥६८॥

महाप्रभुः । स्वरूप ! सत्यं ब्रवीमि परमं सुष्ठु समाचरितं रघुनाथेन । रघुनाथो मे परमप्रियः । अन्यथा कथं स मम मनो जानीते । पश्य,

भुञ्जीत चेद्विषयिणां सकृदप्यजान-
न्नन्नं तदेति मन आविलतां नितान्तम् ।
कृष्णस्मृतिर्न पुनराविलचेतसि स्या-
दित्येतदन्नमहितं किल दातृभोक्त्रोः ॥९९॥

स्वरूपः । महाप्रभो ! अतीव दृढसङ्कल्पोऽयं रघुनाथः । असौ माधुकरीं वृत्तिमपि विहाय मा नाम कस्यचन भोक्तव्यमन्नं तस्योदरं प्रविशत् इत्येवं विचिन्त्य विपणिके विक्षिप्तं कुक्कुरादिभिरप्युपेक्षितं गलितम् अन्नं गृह्णते ।

पश्यतु महाप्रभुः,

राजोचितसुखभोगैराबाल्यं लालितो महता यत्नेन ।
श्रीमान् रघुनाथोऽयं धर्मार्थं किं किं न करोति दुष्करम् ॥१००॥
मा भूदपरस्य हानिरित्येवं मनसि दृढं विभाव्य धीमान् ।
प्राणिभिरनादरहतं पङ्किलमन्नं संगृह्य सेवते सः ॥१०१॥

महाप्रभुः । स्वरूप !

प्राणारामं परमरुचिकरं कायसन्तर्पणं तद्
भक्तं मह्यं प्रवितर रघुणा गृह्यते प्रत्यहं यत् ।
एतत्तुल्यं महिमपुलकितं नास्ति पूतं जगत्यां
यावज्जीवं तदमृतमधुरं नित्यभक्ष्यं ममास्तु ॥१०२॥

अपि च भोः स्वरूप !

भूयोऽपि रघुनाथस्य सुमहद् वैष्णवोचितम् ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं तन्मामाख्यातुमर्हसि ॥१०३॥

स्वरूपः । तव प्रत्यक्षार्थमहं गोविन्दसाहायकेन रघुनाथमाह्वयामि । [गोविन्दमाहूय] गोविन्द ! मद्वचसा रघुनाथमत्रानय ।

महाप्रभुः । तात ! त्वरितं याहि । (गोविन्दो निष्क्रान्तः ।)

स्वरूपः । परिप्रश्नास्तस्य सहस्रशो वर्तन्ते । किन्तु नासौ कदापि त्वत्सकाशं प्रष्टुमागच्छति । कोटीश्वरस्य पुत्रस्याद्यत्वे त्वत्कृपया महाप्रभो ! जीर्णकन्था परिधानम् । सप्तप्रहरा याप्यन्ते नामस्मरणेन ।

आहारनिद्रादिषु चत्वारो दण्डा याप्यन्ते। बहूनि दिनान्याहारो निद्रा च साकल्येन वर्ज्येते। जिह्वालाम्पट्यान्न तेन कदापि भुक्तम्।

[गोविन्दो रघुनाथेन सह प्रविशति।]

[रघुनाथः प्राथम्येन महाप्रभुं ततः स्वरूपञ्च साष्टाङ्गं प्रणमति।]

महाप्रभुः। रघुनाथ! अहं त्वद्वृत्तं सर्वं ज्ञात्वा सातिशयं प्रीतोऽस्मि। गुरुभक्तिरेव भक्तिमार्गे परमं साधनम्। त्वयि सा महता लावण्येन परिस्फुरिता। अशनवसनादिविषयेऽपि तव वीतस्पृहत्वं वैष्णवानां स्पृहणीयम्।

रघुनाथः। परमपूजनीय देवदेव! भवताम् आशीर्वादानां फलमेतत् सर्वम्। अधमाधमोऽहं न प्रशंसनलेशभाजनम्।

महाप्रभुः। अस्मादेव दीनभावगौरवात् त्वमस्माकं सर्वेषां स्नेह-भाजनमसि। [स्वरूपमुद्दिश्य]

स्वरूप! तव स्वरूपमस्मिन्नेव प्रियशिष्ये सुष्ठु संक्रमितं त्वया। एतेन मे महान् हर्षः। रघुनाथाय दास्याम्युपहारम्।

स्वरूपः। महाप्रभोः कृपैवास्माकं बलं, केवलं संबलम्।

महाप्रभुः। [रघुनाथमुद्दिश्य] रघुनाथ! अहं वैष्णवप्रवरस्य श्रीशङ्करानन्दसरस्वतीयतेः सकाशाद् वत्सरत्रयात् प्राग् इमां गोवर्धनशिलां गुञ्जामालां च लब्धवान्। ततः प्रभृति गोवर्धन-शिलामिमां साक्षात् कृष्णरूपेण गुञ्जामालाञ्च साक्षाच्छ्रीराधिका-रूपेण पूजितवान्।

साक्षात् कृष्णात्मिका सेयं गोवर्धनशिला शुभा।
श्रीराधारूपिणी चापि गुञ्जामाला मनोहरा।
सेवार्थं ते ददे तुभ्यं पूजाक्रममतः शृणु ॥१०४॥
कुम्भपरिमितं तोयं मञ्जर्यश्चाष्टौ तुलस्याः।
उपचारः सेवायाः कुरु सात्त्विकसेवां शुद्धचेतसा।
मृदुमञ्जरीमुभयतः पत्रद्वयात्मिका मञ्जरी तु सा ॥१०५॥

तन्मत्त एतद्द्वयं गृहाण।

स्वरूपः । रघुनाथ! प्रभुं साष्टाङ्गं प्रणम्य कृपार्हो भव। [रघनाथ-स्तथा करोति। महाप्रभुः सस्नेहम् उपहारद्वयं दत्त्वा रघुनाथस्य मस्तके करविलेपनं करोति।]

स्वरूपः । रघुनाथ!

महाप्रभुसेवितमिदं जाने प्राणेभ्योऽपि प्रियं युगं ते ।
स्नेहात्तथापि वदामि भव भाजनं समुचितं दानस्य वत्स ॥१०६॥

किञ्च,

अकिञ्चनेन मयाऽपि शिष्यप्रीत्यै किञ्चन दीयते। गृहाणैतद् वस्त्रखण्डद्वयं श्रीराधाकृष्णयोरुपवेशनपीठं मृत्कुम्भञ्च।

रघुनाथः । परमपूज्य गुरुदेव ! गुरोराशीर्वादेन मानवजीवने किं न सम्भवति ?

स्वरूपः । महाप्रभोः कृपयेति ब्रूहि ।

रघुनाथः । (उभयमुद्दिश्य)

तव गुरोस्तव चापि महागुरो-
रमृतसोदरदृङ् मयि पातिता ।
निपतितं जनमद्य भवावटे
करुणया नयतामपुनर्भवम् ॥१०७॥

स्वरूपः । ममाशीर्वादात् त्वम् एकायनस्कन्धी एकान्तिनामेकान्ती भव।

यस्येयं प्रशस्तिः श्रूयते—

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्य एकोऽपि सत्रयाजकः ।
सत्रयाजिसहस्रेभ्य एको वेदान्तपारगः ॥१०८॥
सर्ववेदान्तिकोटिभ्य एको विष्णुपरायणः ।
वैष्णवानां सहस्रेभ्य एकान्त्येको विशिष्यते ॥१०९

इति। ईदृशैकान्तिषु त्वं गरिष्ठो भव।

महाप्रभुः । रघुनाथ ! ममाप्येष आशीर्वादः—एतद्द्वयस्य सात्त्विकपूजनेन त्वमचिरादेव श्रीकृष्णप्रेमधनं लभस्व ।

रघुनाथः। अहो मे आनन्दोल्लासः। महाप्रभोरर्चनोपकरणं मम हस्ते समागतम्। कथं न्वेतत् सौभाग्यम्? शिला मे गोवर्धन-विहारिणः, गुञ्जा च कृष्णमनोहारिण्याः श्रीराधिकायाः स्वकीयं रूपम्। अहो! आनन्देन हृदयं मे मत्तमयूर इव नृत्यति। काचनापूर्वानु-भूतिर्मां विवशीकरोति।

देवदेवौ! क्षमेथां माम्, क्षमेथां दीनदासं रघुनाथम्।

स्वरूपः। अहो आनन्दो मे यत् स्वयं महाभावमयी वैराग्यविद्यामयी वार्षभानव्येनमधिकरोति। रघुनाथ! त्वं वैराग्यविद्याया वृन्दावने-श्वर्या भव द्वितीयं वपुः। भव परवैराग्यविद्यावारिधौ श्रीराधाकुण्डे नित्यस्नातः; वैराग्ययुग्भक्तिरसामृतसिन्धौ नित्याभिषिक्तः; वैराग्य-विप्रलम्भनित्यविभावितश्च। भव सर्वकालेषु वैष्णवानाम् अनन्य-शरणम्।

[रघुनाथः शनैः शनैर्दक्षिणकरं संप्रसार्य गुरोश्चरणं स्पृशति; महाप्रभोश्चरणाय च हस्तं प्रसारयति किन्तु मूर्च्छां तमापद्यत।]

महाप्रभुः। श्रीकृष्णस्येच्छा विजयताम्।

(महाप्रभुर्गायन् निष्क्रामति)

जलदश्यामं नयनारामं वन्दे नन्दनन्दनम्।
पीतसुवसनं स्मितसुशोभनं चारुचन्दनचर्चनम्।
विश्ववाञ्छनं वत्सलाञ्छनं वनमालाविभूषणम्।
मणिमनोहरं मधुमञ्जीरं मञ्जुमुरलीमोहनम्॥११०॥

[सर्वे निष्क्रान्ताः]

———

अष्टमोऽङ्कः

स्थानम्—गोवर्धनदासस्य पुरीस्थ-गृहप्राङ्गणम्।

[पुरीधाम्नि शोकविह्वला रघुनाथजननी]

(प्रविशति बलरामाचार्यः)

बलरामाचार्यः। अहो दौर्भाग्यम्!

सिद्धार्थे नृपनन्दने विधिवशात् संन्यासितां संश्रिते
क्रन्दन्ती किल दृष्टिशक्तिरहिता जाता पुरा गौतमी।
अद्येयं रघुनाथदास-जननी गोवर्धनार्धाङ्गिनी
संजाता चिररोदनाद् गतमतिः पुत्रस्य सन्न्यासतः ॥१११

गोवर्धनराजपरिवारस्यैकातपत्रा कर्त्री दयनीयावस्थाम् अद्य प्राप्ता। (पादशब्दश्रवणमभिनीय) कोऽयम् आयाति ?

[ततः प्रविशत्यनुसन्धानतत्परा रघुनाथपत्नी।]

रघुनाथपत्नी। अहो कष्टम्!

सन्न्यासिनः प्रियतमस्य वियोगदुःखं
यावन्ममोपशमनं न हि याति तावत्।
आराधनीयचरणा जननीव सेयं
श्वश्रूर्गता बत मनोविकृतिं दुरन्ताम् ॥११२॥

तदिदानीं किं करोमि मन्दभाग्या ? [पुरतो दृष्ट्वा] अये अत्रभवान् बलरामाचार्यः! यावदेनम् उपसर्पामि। (समीपं गत्वा) आचार्यदेव! श्वश्रूमाता मे हठात् पुत्र पुत्र इति करुणं लपन्ती बहिर्गता। नाहं तां कुत्रापि पश्यामि। कृपया भृत्यैः सह भवान् अनुसन्धानतत्परो भवतु।

बलरामाचार्यः। वधूमातः! अदूरात् पादशब्द इव श्रूयते। अये! अत्रैव समागच्छति रघुनाथजननी। भोः कष्टम्!—

किं नाम दुर्लभं तद्धि वस्तु जीवनचालकम्।
यद्विलोपान्मनुष्योऽसौ जीवितोऽपि मृतो ध्रुवम् ॥११३॥

[वधूमातरमुद्दिश्य] त्वं प्राग्रेसरी भव। मातरं समाश्वासय।

(प्रविशति गोवर्धनपत्नी।)

गोवर्धनपत्नी। कुत्र मे पुत्रो रघुनाथः? तस्मिन् दिनेऽहं जगन्नाथ-मन्दिरसिंहद्वारे तं दण्डायमानम् अपश्यम्। अहो इयं वधूमाता, श्वशुरस्य परमादरिणी चक्षुर्मणिरूपिणी वधूमाता मे सवषाम् अनिष्टानां मूल-कारणम्। तस्या एव प्ररोचनायाः फलतः पुत्रो मे सन्न्यासी जातः।

रघुनाथपत्नी। मातः! मातः! मा करुणपरिदेवनं कार्षीः। जनाकीर्णमिदं पुरुषोत्तमधाम। मुहूर्तेन भविष्यति विशालो जनसमागमः। कृपया मातः! आत्मप्रशमनतत्परा भव।

गोवर्धनपत्नी। अयि चरमदुष्कृतकारिणि! दूरं याहि। मत्-समक्षतो दूरं याहि।

बलरामाचार्यः। रघुनाथमातः! समाश्वसिहि।

मातर्निवेशय मतिं जगतामधीशे
स्निग्धेन पश्य नयनेन वधूं सुशीलाम्।
श्रीमन्महाप्रभुसमादृतसन्ततेस्त्वं
मातासि धैर्यमवलम्ब्य भव प्रसन्ना ॥११४

रघुनाथपत्नी।

पूर्वं या मे जननी चिरादवर्तत साधन-भजनव्रतिनी।
सेदृगवस्था जाता देव जगन्नाथ सान्त्वय मातृहृदयम् ॥११५॥

बलरामाचार्यः।

मातर्भगवत्कृपया मनोरथः को न सिध्यति जगति जन्तोः।
मन्ये ते प्रार्थनया नीरुगचिराद् भविता जननी यथा प्राक् ॥११६

गोवर्धनपत्नी। कथमहमत्रानीता? कुत्र वा मे वधूमाता? कियद्दूरे वा सप्तग्रामः? कुत्र वा मे पतिः? कुत्र वा मे जन्मजन्मान्तर-सर्व-साधनाफलस्वरूपः प्राणप्रियतमः पुत्रो रघुनाथः?

रघुनाथपत्नी। इयमहमस्मि। मातः! भगवान् परमकरुणाशीलः। मा कुरु चिन्ताम्। सन्न्यासिनः पुत्रस्य मातैव जगति जगज्जननीस्वरूपतां पूर्णत्वेनावहति।

बलरामाचार्यः। वधूमातः! तव श्वश्रूमातुस्तुलनं नासीत्।

रघुनाथपत्नी। देव! अद्याऽपि मे मातुस्तुलनं कुतः? एकमात्रतनयविरहाज्जननी मे दुःखदीर्णा कथमपि जीवितं धारयति। अस्याः स्नेहः पुत्रं पुत्रवधूं प्रति च समान एव।

बलरामाचार्यः। तव मातुश्चित्तक्षोभवेगप्रशमनाय भगवत्पादपद्मे स्तुतिं निवेदय। कृपालुदेवता सर्वं मङ्गलमयं विधास्यति।

रघुनाथपत्नी।

जगन्नाथ श्वश्रूर्मम विगलदश्रूत्तरमुखी
सुदूरादायाता सुतविरहभीताकुलमतिः।
त्वमस्या दुःखिन्याः प्रियतमजनन्याः करुणया
मनो मोहान्मुक्तं तव चरणसक्तं कुरु विभो ॥११७॥

गोवर्धनपत्नी। (शान्तिमवाप्य) अहो पतिप्राणा मे वधूमाता! सा मदर्थं भृशं दुःखं भजते। मातः! मा त्वं दुःखिता भूः। तव प्रार्थनया सर्वं दुःखं मेऽपसृतमिव।

रघुनाथपत्नी। नहि नहि मातः! भगवान् परमकरुणामयः। तस्य कृपा हि नः परमं सम्बलम्।

बलरामाचार्यः। विभुर्विजयताम्। सतीलक्ष्मीर्विजयताम्।

[निष्क्रान्तो बलरामाचार्यः।]

[ततः प्रविशति शोकव्याकुलितहृदयो गोवर्धनदासः।]

गोवर्धनदासः। [पुत्रवधूमुद्दिश्य] मातः! चिरकल्याणि! त्वदर्थमेव मम मनो दूयते। नक्तंदिवं तनयविरहोन्मत्ताया मातुः कृते खिद्यसे, न कुतोऽपि शान्तिलेशस्त्वामङ्गीकरोति। अहो कष्टम्!

रघुनाथपत्नी। पितः! सत्यमेव न मे किमपि दुःखम्। परम-स्नेहमयी मम जननी पुत्रविरहव्याकुला मम जननी जगति सर्वथा तुलनारहिता।

गोवर्धनदासः। वधूमातः! सत्यमेव तव श्वश्रूमातुस्तुलनं नास्ति। दिवसयामिन्यौ सायं प्रातरहर्निशं हरिसेवापरायणाया अस्याः कथमीदृश्यवस्था जाता? चरमपरीक्षास्थानमिदं जगत्। कार्य-कारणसमवायो बहुषु क्षेत्रेषु केवलमनुभवसिद्ध एव।

मातः! एकदा किं किं न ममासीत्?

गृहालोकः पुत्रस्तुलनलवहीना च गृहिणी
स्नुषा च त्वं स्नेहोत्तरलहृदया बान्धवजने।
असीमं चैश्वर्यं वद मम किमासीन्न हि पुरा
तदेतन्मे पर्याकुलमकृत दग्धा विधिलिपिः ॥११८॥

रघुनाथपत्नी। पितः! भवादृशस्य महात्मनो न कदाचन भविष्यति दुःखं चिरस्थायि। भवादृशा एव जगतः शिक्षास्थानम्।

गोवर्धनदासः। सत्यमेव, किं वा मे दुःखं यस्यास्त ईदृशी पुत्रवधूः। पुत्रशतादपि गरीयसी ह्येकाकिनी मे वधूमाता। मातृहृदयमहिम्ना जगत् सर्वं परिपालय पोषय मे जननि! यथेमं वृद्धसन्तानं, तथा तरुणं सन्तानगणमपि।

रघुनाथपत्नी। विजयतां पिता, माता मे शान्तिं लभताम्।

गोवर्धनदासः। अक्षय्यं ते कल्याणं भूयात्।

गोवर्धनपत्नी। मातस्त्वमेव सर्वशान्तिस्थानमावयोः।

[सर्वे निष्क्रान्ताः]

———

नवमोऽङ्कः

[प्रविशन्ति श्रीसनातनः, श्रीरूपः, श्रीरघुनाथः,
श्रीजीवः श्रीगोपालभट्टश्च ।]

श्रीसनातनः । (रघुनाथमुद्दिश्य) अतस्त्वया न गृहाद्बहिर्यामिनीयापनं करणीयम् । दृष्टं तावन्मया व्याघ्र एकोऽद्य त्वामुपेत्य काननं प्राविक्षदिति ।

श्रीरूपः । आर्य !

महाप्रभोरन्तिक एव योऽयं
वर्षाण्युषित्वा खलु षोडशापि ।
प्राप्तोऽत्र वाञ्छन् भृगुपातमृत्युं
व्याघ्रात् कुतस्तस्य भयं मुमूर्षोः ॥११६॥

रघुनाथः ।

श्रीमन्तौ कृपया नितान्तगलितौ सोदर्यमर्यादया
निःसीमप्रणयस्पृशा यदिह मां संपश्यतश्चक्षुषा ।
नीतं तेन कृतार्थतां विगणयन्नात्मानमेषोऽधमः
प्राणान् पापपरिप्लुतानपि चिरान्न त्यक्तुमिच्छाम्यहम् ॥१२०॥

गोपालभट्टः । अहो दौर्भाग्यं, प्रायेण समसमय एव महाप्रभुस्तस्य स्वरूपं स्वरूप-दामोदरश्च महातिरोधानं प्रापतुः । तथापि तयोरेवाशीर्वाद-बलात् परमसौभाग्येन वयं रघुनाथं प्राप्तवन्तः—यन्मुखान् महाप्रभोर्गूढ-लीलाविषयकं सर्वं परमप्रामाणिकरूपेण लभामहे ।

श्रीजीवः । (सनातनमुद्दिश्य) ज्येष्ठतात ! एनं प्रति महाप्रभोः कृपाऽसाधारणी । महाप्रभुः स्वार्चित-गोवर्धनशिला-गुञ्जाहारावस्मै दत्तवान् । अस्य हेतोः सादरं महाप्रभुः कर्दमाक्तं पर्युषितमन्नम् अमृतवद् उपादेयमित्युद्घोष्य भक्षितवान् ।

सनातनः। [स्वगतम्] आबाल्यं कठोरतपश्चरणशीलोऽयं वैष्णवानामादर्शतामुपगतः। एष सर्वथाऽस्माकं भविष्याशास्थलम्।

[रघुनाथमुद्दिश्य] प्रिय रघुनाथ!

महाप्रभुरसम्मतः सततमङ्गनादर्शने
विहाय जननीसमाः कतिचिदङ्ग सीतादिकाः।
कथं स शिखिसोदरां स्थिरमतिः स्त्रियं माधवीं
स्वके प्रणयभोजने न्यधित सार्धपात्रत्रये? ॥१२१॥

एतद्विषयकवृत्तान्तं श्रोतुं विद्यतेऽस्माकं महत् कौतूहलम्। तदनेनास्माकं श्रोत्रविनोदनं ज्ञानविवर्धनञ्च कुरु। यतः,

त्वत्तोऽन्यो न पुमानत्र विशेषज्ञो विलोक्यते।
वर्षषोडशकं यत् त्वं साहचर्यं प्रभोरगाः ॥१२२॥

रघुनाथः। परमपूजनीया भक्तबन्धवो गुरुजनाश्च सर्व! कठिनोऽयं प्रश्नः। तथापि यथाशक्ति समुत्तरं दास्यामि। जानन्ति किल भवन्तो भक्तानां मानवर्धनविषये महाप्रभोस्तुलनं क्वापि नास्तीति।

यदा सन्न्यासमवलम्ब्य महाप्रभुरुडिष्यादेशं ययौ तस्थौ च वासुदेवसार्वभौमस्य गृहे, तदा महाप्रभुदर्शनार्थं ययुर्जगन्नाथमन्दिरस्येतिहासलेखकः शिखिमाइतिस्तस्य भ्राता मुरारिर्भगिनी च माधवी दासी। ततश्च—

आलोक्यैव मुरारिरस्य भगिनी श्रीमाधवी च प्रभुं
साक्षाद् भागवतोऽवतार इति तं सञ्चिन्तयामासतुः।
प्राणांश्चार्पयतां प्रभोश्चरणयोः किन्त्वेतयोः सोदरोऽ-
श्रद्धालुः शिखिमाइतिरत्र सुतरां प्राकाशयत् संशयम् ॥१२३॥

सनातनः। ततः, ततः।

रघुनाथः। कालेनेत्थं विसंवादो ववृधे यच्छिखिमाइतिना सह मुरारिमाइतेस्तस्य भगिन्याश्च वाक्यालापोऽपि नासीत्। किन्तु महाप्रभोः कृपया शिखिमाइतेः सम्यग्बोधो जागर्ति स्म। तत्र माधवीदास्या भक्तिः प्रधानं कारणम्। शिखिः स्वयमेव प्राथम्येन स्वीय-

प्रबोधसमये माधवीं महाप्रभोर्निजजनरूपेण घोषयामास। महाप्रभुः स्वयञ्चैनां श्रीराधाया गणरूपेण स्वीचकार। फलतः,

आचारशुद्धा तपसा समुज्ज्वला
पूतान्तरा वैष्णवभक्तिमेदुरा।
भूयस्तया भक्तिबलस्य माधवी
दासी गतेयं प्रियपात्रतां प्रभोः ॥१२४॥

एषा "पुरुषोत्तमदेवाख्य" संस्कृतनाटकस्य रचयित्र्यपि।

गोपालभट्टः। महाप्रभोर्महापण्डितस्य माधवीदास्याः शिक्षा-दीक्षादिकं प्रति समादरः परमसमीचीन एव। किन्तु कथं पात्रपरिगणने माधव्या अर्धपात्रत्वम्? तद्विषयकं कारणं ब्रूहि।

रघुनाथदासः। पूज्यपादा गोस्वामिनः! महाप्रभोर्भाषणस्याशयमित्थमेवाहं मन्ये। यतः स्वरूपदामोदरो व्रजलीलाया ललिता, रायरामानन्दश्च विशाखा, शिखिमाइतिश्च रागलेखा, माधवीदासी च कलाकेलीति,

अत्रावतारेऽप्यत एव कारणात्
तेषां गणेया ध्रुवमेव पात्रता।
आपेक्षिकन्यूनतया तु माधवी
दासी प्रणीता प्रभुणार्धपात्रताम् ॥१२५॥

नात्र नारीं प्रति न्यूनताबुद्धिरारोपणीया।

वस्तुगत्यापि,

महाप्रभुसमः कश्चिन्न हि बभूव भावी न वा
न चास्ति जगतीतलेऽनुपधि-मातृभक्तः पुमान्।
स एष जननीसमा निखिलयोषितो मन्यते
यदत्र गुरुलाघवं तदवधत्त वैयक्तिकम् ॥१२६॥

श्रीजीवः। इत्थं भवद्भिर्महाप्रभुसम्पर्कि समालोचनं सर्वदा क्रियते चेन् महान् अस्माकं उपकारो भविष्यति।

श्रीसनातनः । निश्चितमेव रघुनाथः सर्वेषाम् अस्माकं हितसाधने वृत्तचित्तो भविष्यति ।

रघुनाथः । महाप्रभोर्गूढचरितालोचने का मे शक्तिः । तथापि या या घटना मे प्रत्यक्षास्तास्ता भवत्सकाशे उपस्थापयितुं सुतरां वाञ्छामि ।

सर्वे । तेनैव गुरु प्रयोजनम् अस्माकम् ।

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

दशमोऽङ्कः

[ततः प्रविशन्ति रूप-सनातन-रघुनाथभट्ट-गोस्वामिनः]

रूपः । अहो ! कठोरश्रमसहिष्णुरयं दृढप्रतिज्ञो रघुनाथः ।

स्वरूपपरिदर्शितां सरणिमेष भक्त्या श्रयन्
महाप्रभुपदान्तिकेऽवसदनेककालं यतः ।
तदस्य नियमव्रतं यदपि हन्त नासङ्गतं
तथापि जगतीदृशं नियमपालनं दुर्लभम् ॥१२७॥

अपि च—

सान्निध्येन महाप्रभोरगमयद् दीर्घाणि वर्षाणि यो
मार्गादेशगुरुश्च यस्य ववृते श्रीमान् स्वरूपः स्वयम् ।
कामं चित्रमिदं न तस्य चरिते कृच्छ्रव्रताराधनं
किन्त्वन्यो नियमं तथातिकठिनं नो पालयेद् भूतले ॥१२८॥

सनातनः । दैन्यप्रकटने त्यागविषये चास्य तुलनं नासीन् नास्ति न भविष्यति वा ।

पलमपि जलमेष नो पीयते नान्नमत्त्यल्पकं
द्विपलपरिमितं पिबत्यन्वहं तक्रमात्रं व्रती ।
स्मरति परमसौ स्वरूपं प्रभुञ्चातिवेलं रुदन्
श्लथयति न किलाल्पमात्रं व्रताचारमभ्याकुलः ॥१२९॥

रघुनाथभट्टः । आर्य ! अस्मिन् परोक्तविषये विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

सनातनः । किं विस्तरेण । भक्ष्यवस्तुमात्रमसौ त्यजति । अपरञ्च,

दण्डवत् सहस्रमेष सम्यगातनोत्यहर्निशं करोति
लक्षसंख्यनामधेयसंजपं हरेरनन्यमानसेन ।
श्याम-राधयोः समर्चनं हृदा प्रसाधयत्युदित्वराश्रु
याममादधाति चिन्तनं महाप्रभोरिति क्षिणोत्यहानि ॥ १३०

अपि च,

प्रतिदिनमवगाह्य स्नाति राधाख्यकुण्डे
नमति विततभक्त्या वैष्णवान् द्वे सहस्रे ।
इति नियमपरोऽयं सार्धसप्तैव यामान्
गमयति, शयनेन त्वर्धयामं कदाचित् ॥१३१॥

रघुनाथभट्टः । अहो ! कठोरव्रतं रघुनाथस्य । अहो कोटीश्वरपुत्रस्य महामहीयांस्त्यागः । कुत्र वा गताऽप्सरःसमा स्त्री, इन्द्रसमं वैश्वर्यम् ? क्व वा सर्वैश्वर्यविनिमयेन लालनपालनम् एकमात्रपुत्रस्य हिरण्यगोवर्धनदासयोः, कुत्र वा गोवर्धनकान्तारे राधाकुण्डवृक्षतले वा दिवसयामिनीयापनम् ?

अथवा, एषैव गतिः श्रीकृष्णचैतन्योन्मादस्य ।

भवतु तन् नाम । महाप्रभोः क्रोडाश्रयिणोऽस्य परिचितिरासीत् "स्वरूपस्य रघु" रिति, साम्प्रतं वृन्दावनवासिनोऽस्य नाम भवतु "दासगोस्वामिप्रभु" रिति ।

सनातनः । भट्टगोस्वामिन् ! सुष्ठु भणितं भवता । अस्माकं वृन्दावनेऽनेन प्रियनाम्नैषोऽभिहितो भवतु । अन्यच्च वैशिष्ट्यमस्य वार्षभानवीपूजनम् ।

नूनं प्रभुरदसीयामवेक्ष्य निरतिशयरतिं राधायाम् ।
सह गोवर्धनशिलया गुञ्जाहारं ददौ रघुनाथाय ॥ १३२॥

तत्रापि, गुञ्जाहारं प्रत्येवास्य विशेषाकर्षणम्। रागानुगा भक्तिरस्य विजयताम्।

श्रीरूपः। अहो! तस्मादेष श्यामकुण्डं विहाय राधाकुण्डे वसति। अत एवासीत् प्रकृष्टखननेन राधाकुण्डप्रकाशनायास्य तादृश्याकूतिः, यदर्थं प्रचुरार्थ-प्रणामिप्रदानकारिणो बदरीनारायणादेशक्रमेणारिष्टग्राम-वासिनः श्रेष्ठिनो वैष्णववयस्य श्रीरघुनाथपादप्रान्त आगमनम्। भगवत्कृष्णचैतन्याविष्कृतराधाश्यामकुण्डद्वयस्यैव प्रकटप्रकाशनञ्च। अहो धनदानाय व्याकुलता तस्य श्रेष्ठिवयस्य!

देवादेशवशीकृतेन बदरीतीर्थात् तदोपेयुषा
काकूक्त्याऽनुनयो व्यधायि सविधे ह्येवं रघोः श्रेष्ठिना।
दीनोऽहं प्रहितः परं बदरिकानारायणेन स्वयं
तद् देवेन दयावता धनमिदं मद् गृह्यतां गृह्यताम्॥१३३॥

रघुनाथभट्टः। किन्तु श्रीरूपगोस्वामिवर! कथं रघुनाथस्या-सम्मतिरासीत् तदर्थग्रहणे?

श्रीरूपः। जानीहि, अस्य स्वभाव ईदृश एव। तत्रापि,

वैराग्यं सुचिरात् समाश्रितवतो दीनस्य मे वैष्णव-
स्यार्थापेक्षिणि कर्मणीह मनसो युक्ता प्रवृत्तिः कथम्?
जाने श्रीरघुनाथदाससुकृती मत्वैवमात्मन्यहो
प्रत्याचष्ट पुरा धनानि धनिनो दातुं स्वयं वाञ्छतः॥१३४॥

सनातनः। ततः स्वयं भगवता नारायणेन संप्रेषितोऽयं जन इति ज्ञात्वा तस्यार्थग्रहणे सम्मतिरासीत्। तेन तत आदेशो दत्तः कुण्डद्वय-पङ्कोद्धारसेवायै।

रघुनाथभट्टः। आर्य गोस्वामिप्रभो! खननसमये श्यामकुण्डस्य वक्रत्वे कारणं किम्?

सनातनः। श्यामकुण्डे कालवशात् कश्चन प्रकाण्डो वृक्ष उद्भूतः तस्य चोच्छेदमन्तरेण खननात् कुण्डं तदसमकोणमीषद् वक्राकृति बभूव। वृक्षस्य तस्यानुच्छेदे कारणञ्चेत्थम्—

प्राग्यामिन्यां खननदिवसाच्छ्यामकुण्डस्य तस्य
प्रत्यक्षोऽभूत् सपदि रघुनाथस्य मीमाग्रजन्मा ।
"वासं कुर्मो वयमिह तरौ भ्रातरः पञ्च नित्य-"
मित्येवं सोऽवददपि तदा तं तरुं छेत्तुकामम् ॥१३५॥

ततश्च

दूरे सन्तु जगद्वरेण्यचरणास्ते पाण्डवा भ्रातरः
कोऽपि स्यादनिकेतनो यदि पुनः प्राणीति शङ्काकुलः ।
दास-श्रीरघुनाथ एष सदयस्तं शाखिनं नाच्छिनत्
किञ्चित्कुञ्चितकायकं समभवत्तच् श्यामकुण्डं ततः ॥१३६

श्रीरूपः । सर्वत्रैव महामाहात्म्यं रघुनाथस्य । जीवनयापने, कर्म-साधने, भक्तिसाधने च ।

श्रीसनातनः । कथं न ब्रवीषि, ज्ञानसाधनेऽपि ।

श्रीरूपः । आर्य ! तस्मिन् विषये भवान् एव प्रमाणम् । विवृणोतु भवान् ।

श्रीसनातनः । शृणुत । कवित्वशक्तिरस्य सर्वप्रशंसनयोग्या । अस्य "स्तवावली" भविष्यति चिराय विश्वभक्तवन्दनीया । श्रीरूप ! अपि स्मरसि नव-नव-प्रज्ञोन्मेषणेऽस्य कीदृश्यनुरक्तिरुत्कण्ठा च ?

रघुनाथभट्टः । देव ! ब्रूहि ; ब्रूहि ।

सनातनः । (रूपम् अङ्गुल्या निर्दिश्य)

अनेन खलु निर्मिते ललितमाधवे नाटके
सुखोर्मिशतसङ्कुलं हृदयमस्य जातं तदा ।
कदाप्युरसि धारयंस्तदथ दूरतः स्थापयन्
विलोक्य वरपुस्तकं व्यसृजदस्रमुत्कण्ठया ॥१३७॥

भट्टगोस्वामिन् ! ग्रन्थेऽस्मिन् तथास्य प्रेमातिशयो जातो येन संशोधनार्थमपि रघुनाथस्तं ग्रन्थं हस्तान्तरितीकर्तुं नैच्छत् ।

रघुनाथभट्टः । अहो ! अपूर्वप्रेमासक्तिर्दास-गोस्वामिप्रभोः । तत केनोपायेन श्रीरूपेण संशोधनार्थं प्राप्तोऽसौ ग्रन्थः ।

सनातनः। तदर्थं भूयोऽचिरेण श्रीरूपेण लिखितासीत् 'दानकेलि-कौमुदी', तं ग्रन्थं प्राप्य रघुनाथो "ललितमाधवं" श्रीरूपहस्तेऽददात्।

श्रीरूपः। सत्यं रघुनाथोऽशेषप्रेमभाण्डागारम्; तत्र स्वार्थस्य लेशोऽपि नास्ति, केवलम् अहेतुकप्रेमधनम्।

रघुनाथभट्टः। धन्या वयं कलियुगेऽपि यदीदृशस्य
श्रीमत्प्रभोः सुचिरसङ्गसुखेश्वरस्य।
दीनस्य विश्वसुहृदो रघुनाथदास-
गोस्वामिनः सहचरत्वमवाप्नवन्तः ॥१३८

श्रीजीवः कुत्रास्ते? गोपालभट्टगोस्वामी वा? निश्चितं तौ द्वौ रघुनाथदासगोस्वामिना सह वैष्णवदर्शनस्मृतिशास्त्राणि पर्यालोचयतः। विजयतां सर्वाश्रयो महाप्रभुः।

[सर्वे निष्क्रान्ताः]

———

एकादशोऽङ्कः

[ततः प्रविशति श्रीजीव-कृष्णदास-कविराज-
समन्वितो रघुनाथः ।]

रघुनाथः । अहो कालेन महातिरोधानमाप्तौ मे परमसुहृदौ श्रीरूप-सनातनगोस्वामिप्रवरौ भ्रातरौ । ततः प्रभृति

राधाकुण्डं व्याघ्रतुण्डायते मे
नागप्रख्यो भाति गोवर्धनागः ।
वृन्दारण्यं शून्यमाभाति सर्वं
प्राणाः प्राग्वत् किन्तु देहे ध्रियन्ते ॥१३९॥

अथवा प्राणानां को दोषः ? विधात्रा स्वेच्छया ते वज्रसारैर्निर्मिताः । नाहं जीवामि चेत् प्रकटदुर्विषह-दुःखभारं को वा वहतु ?

अहो कष्टम् !

पूर्वं प्रभु-स्वरूपौ ततो गतौ रूप-सनातनौ ।
अधमं मामधिकृत्य विधातृपुरुषं निराकुलं मन्ये ॥१४०॥

इत्थं प्रयोजनसमुदयैर्विरहितोऽपि जीवामि । दन्तैस्तृणं धृत्वा केवलं याचे —श्रीगान्धर्वा स्वपदनलिनान्तं मां नयतु । अहं श्रीकृष्ण-समन्वितां राधां याचे । तस्या दर्शनार्थं प्रयोजने सत्यहं द्वारकापुरी-मपि मानसगरुडेन उड्डीयापि गमिष्यामि । किन्तु दृढेयं मतिः ।—

"अनादृत्योद्गीतामपि मुनिगणैर्वैणिकमुखैः
प्रवीणां गान्धर्वामपि च निगमैस्तत्प्रियतमाम् ।
य एकं गोविन्दं भजति कपटी दाम्भिकतया
तदभ्यर्णे शीर्णे क्षणमपि न यामि व्रतमिदम् ॥"

कृष्णदासकविराजः । देव दासगोस्वामिप्रभो ! कथं भवता वार्षभानवीपूजा गरिष्ठा मन्यते ? केवलगोविन्दभजना भवते न रोचते ?

रघुनाथदासः। वत्स ! मातृमुखी साधना प्राथम्येन महाप्रभोरपि। श्रीराधिकाया लीलाया रसास्वादनार्थमेव महाप्रभोर्गौरलीलावतार इति न कश्चन सन्देहः। मत्प्रभुणा श्रीस्वरूपदामोदरेण कथितम् —

"राधाकृष्णप्रणयविकृतिर्ह्लादिनी शक्तिरस्मा-
देकात्मानावपि भुवि पुरा देहभेदं गतौ तौ।
चैतन्याख्यं प्रकटमधुना तद्द्वयञ्चैक्यमाप्तं
राधाभावद्युतिसुवलितं नौमि कृष्णस्वरूपम् ॥" इति।

वस्तुतस्तद्रसास्वादनप्रकर्षसौकर्यार्थं स्वीयनीलवर्णं परित्यज्य श्रीराधिकाया गौरवर्णमपि महाप्रभुर्जग्राह। तथा सति गुरुपरम्परयैव वयं राधाभावभाविनः।

श्रीजीवः। अप्येतदेकमेव कारणं प्रभो !

रघुनाथः। भूयोऽपि पश्य, मातुर्जागतरूपमपि तुलनामुखेन पश्य। पिता कठोरो माता सुकोमला; पिता प्रज्ञागम्भीरो माता स्नेहसुरुचिरा; पिता बहुभ्य इतस्ततो विचरति, माता केवलं पुत्र-कन्याभ्यो गृहान्तस्तिष्ठति—सन्तानं विहाय निमेषाय क्रन्दनशब्दा-गमबहिर्भूतस्थानेऽपि न गच्छति। फलतो मातुर्हृदयमाधाय श्रीकृष्णः सर्वान् रक्षितुं प्रीणयितुञ्च यतते। तस्मान्मे मातृसाधने मती रतिः, मातृसाधनैव मे परा गतिः।

श्रीजीवः। अस्माकं परं सौभाग्यं यद् भवत्सकाशे अद्यावधी-दृशीम् अमृतमयीं कथां वयं श्रोतुं पारयामः।

तथाप्येषा चिन्ता नः पीडयत्येव—

राजन्तां "स्तवमाल"या विलसिताः पीयूषयूषोपमा-
स्त्व"न्मुक्ताचरिता"दि-पुस्तकचयाः कामं गभीरार्थकाः।
किन्त्वेतामधरीकृतामृतधुरां कान्तोपदेशावलीं
रक्षिष्यन्ति परम्परागततया के वोत्तरेषां कृते ॥१४१॥

५

रघुनाथः। मम त्वत्र कापि चिन्ता नास्ति। कुतः—

आयुष्मन्तौ स्नेहसर्वस्वभूतौ
श्रीजीव-श्रीकृष्णदासौ सुवृत्तौ।
दायादौ स्तो यस्य का तस्य चिन्ता
तौ रक्षेतां सम्प्रदायं मदीयम् ॥१४२॥
अहं पुनः केवलमेतदर्थये
धामोत्तमेऽस्मिन् विमले व्रजाजिरे।
श्रीराधिकासाधकयोः पुरो हि वां
निमीलयेयं नयने चिराय मे ॥१४३॥

अहो! कृष्णदास! ननु श्रीजीव! पश्य पश्य श्रीगौराङ्गो मां भूयोऽपि पर्याकुलयति।

"महासम्पद्दावादपि पतितमुद्धृत्य कृपया
स्वरूपे यः स्वीये कुजनमपि मां न्यस्य मुदितः।
उरोगुञ्जाहारं प्रियमपि च गोवर्धनशिलां
ददौ मे गौराङ्गो हृदय उदयन्मां मदयति ॥"

[इति मूर्च्छति ।]

श्रीजीवः। अहो कष्टं रघुनाथदासप्रभोः! मातर्गान्धर्विके! एनं ज्ञानलोकं पुनरागमय। भूयोऽपि अधममिमं जनं पितृहीनं मा कुरु।

रघुनाथदासः। (पुनः संज्ञामुपाश्रित्य) साधु श्रीजीव! साधु, मातृनाम कुरु। मातरं प्रणमामि।

श्रीजीव! श्रीकृष्णदास! अन्तिमसमये ममैतौ द्वावभिलाषौ भवद्भ्यां पूरणीयाविति प्रार्थये।

गोवर्धनाभिधशिलां मम जीवनान्ते
गोस्वामिनं गमयतं कृतिलोकनाथम्।
किञ्चाग्रतो हि भवतोः सरसि प्रिये मे
जह्यामसून् गुरुभरान् बहुवासनाभिः ॥ १४४ ॥

श्रीजीवः। किन्तु भवन्तं विहाय कथं वा वयं जीवितं धारयामः। तादृशं दौर्भाग्यं सर्वथाऽस्माकं दूरत आस्ताम्। अन्ततो वर्षशतं भवतां परमायुः स्यात्।

रघुनाथः। नवतिवर्षवयस्कस्य भूयोऽपि दीर्घतरं जीवनं मे ?

[सर्वे निष्क्रान्ताः।]

द्वादशोऽङ्कः

[प्रविशतो रघुनाथः कृष्णदासश्च।]

कृष्णदासः। [त्वरितं प्रविश्य] देव देव ! पश्यतु भवान्, इत एवागच्छति महासौभाग्याद्य राढैकचक्राग्रामतो जननी श्रीजाह्नवीदेवी।

(प्रविशति जाह्नवीदेवी।)

रघुनाथः। (साष्टाङ्गं प्रणिपत्य)

यो जग्राह तनूमकारणकृपादानोत्सुको भूतले
नित्यानन्दमहाप्रभुर्हलभृता तुल्यः प्रभोरग्रजः।
धन्यं सोऽपि यया स्वजन्म मनुते नम्रोत्तमाङ्गेन तां
वन्दे नन्दितभूतलामहमिमां देवीं यथा जाह्नवीम् ॥ १४५ ॥

कच्चिदक्लेशेनात्रागतवती तत्रभवती ? अहो ! शुभागमनं भवत्या अस्माकमत्रत्यानां भक्तानां महानन्दकारणम्। मातः ! कीदृशा आसते सर्वे वङ्गीया भक्ताः ?

जाह्नवीदेवी। भक्तवर ! वङ्गीयभक्तानां कुशलम्। किन्तु

हाहा वत्स तिरोभवन्ति भुवनाल्लीलासहायाः क्रमा-
च्चैतन्यस्य महाप्रभोरिति भृशं चेतोऽद्य मे खिद्यते।
भक्तास्ते नयनानि सम्प्रति निबध्नन्तीह गोस्वामिनि
श्रीवृन्दावनवासिनि त्वयि तथा श्रीलोकनाथेऽपि च ॥ १४६ ॥

तव दीर्घायुरहं कामये।

रघुनाथः। मातः ! जनन्या वाञ्छाक्रमेण सन्तानानाम् उन्नतिरवनतिर्वा सदा संघटते। गौडीय-वैष्णवभक्तगणास्तथा च महाप्रभोर्भिन्नस्थानीया शिष्यपरम्परा भवत्या एव सन्तानाः। तवाशीर्वादात् सर्वेषां क्षेमं राजते इत्यत्र कः सन्देहः।

जाह्नवी देवी। वृन्दावनवासिनं परमवैष्णवं त्वां दृष्ट्वा संस्मरामि तव मातरं पत्नीं च।

वारं वारमहं स्मरामि यतिनं त्वां वीक्ष्य वृन्दावने
पत्नीं ते जननीञ्च वत्स जगतः कल्याणकामे भृशम्।
सर्वैश्वर्ययुतं युवानमपि ये प्रेष्ठं भवन्तं चिराच्-
श्रीचैतन्यमहाप्रभोश्चरणयोरुत्सृष्टवत्यौ पुरा ॥ १४७ ॥

परमकल्याणकारणं वैष्णवधर्मस्य एतद्द्वयम् अद्य परममङ्गलदिनेऽहं भृशं संस्मरामि। प्रभूतवित्तशालिनो गोवर्धनदासमहोदयस्य पुत्रस्त्वं सुचिरं साधनहेतवे सुकठिनतपश्चरणशीलो निराहारो वीतनिद्रः श्रीराधिकाचरणद्वन्द्वं संसेवमानो जीवनं यापयसीति सर्वेषां सर्वकालीनानां भक्तानां तवादर्शो ज्ञाननेत्रोन्मेषकारणं स्यात्।

किन्तु पुत्र ! कथं त्वं श्रीराधिकां सर्वहृदयेन पूजयसि ?

श्रीरघुनाथदासः। मातः पश्य, तस्य फलं चाक्षुषमेव।

नित्यानन्दस्य पत्नी क्व खलु भगवती क्वैष दीनो दविष्ठो
मृत्योर्द्वारे शयानोऽपटुकरणतया वञ्चितो वाञ्छितार्थात्।
मूर्तिः श्रीराधिकाया यदिह मम पुरो जाह्नवी त्वं समेता
दूराद् वङ्गप्रदेशात् तदिदमविकलं राधिकार्चाफलं मे ॥
॥ १४८

(सबाष्पं) सत्यं नाहं कृष्णमपि प्रार्थये ; केवलं मातृकृपाम्।

जाह्नवीदेवी। [स्वगतम्] अहो सर्वत्रोपास्यदृष्टिर्वैष्णवाचार्यस्य रघुनाथस्य। कोटीसूर्यसमप्रभ एष जनः, अथच अम्लं दधि विना किमपि न भुङ्क्ते। प्रभाव एष खलु तपश्चर्यायाः। [रघुनाथमुद्दिश्य]

रघुनाथ! यस्त्वं नवीनेऽपि वयसि मातृमुखं परिजनवर्गं विहाय कदापि न विरहवेदनाभिभूतोऽभवः स त्वं कथमद्य परिणते वयसि वृन्दावन-धाम्नि वैक्लव्यं दर्शयसि ?

रघुनाथः। त्वां दृष्ट्वा संस्मरामि किल बलरामसदृशं महाप्रभोरग्रजं श्रीलश्रीनित्यानन्दप्रभुम्, यः केवलम् अकारणकृपावितरणायैव जन्म परिजग्राह। तस्यैव स्वयं शक्तिर्भवती ईश्वरी मत्समीपं समागता। सुचिरकालसाधनस्य सिद्धौ संप्राप्तायां कथं न मे आनन्दाश्रूणि निर्गच्छेयुः ? मातः! केवलं प्रार्थये न झटिति स्थानान्तरगमनमानसा

जाह्नवीदेवी। पुत्र! माता मातैव। यत्र तत्र वा स्थास्यामि नाहं त्वां कदापि स्वक्रोडाद् दूरे गणयिष्यामि।

पुत्र! अप्यवधूतप्रभुं प्रति किमप्यास्ते तव निवेदनीयम् ?

रघुनाथः। जननि! तस्य भगवतः सकाशे केवलमिदमेव प्रार्थये राधाकुण्डतीरे श्रीजीव-कृष्णदासादिपुरतो मातृनाम जपनतत्परश्चिर-निद्रामाप्नुयाम् इति।

जाह्नवीदेवी। पुत्र!

तपश्चर्याश्चर्या यदतिमहती ते क्षितितले
स्पृहा चेयं स्वार्थान्वयरहित-लोकोत्तरविधौ।
तदेषा ते वाञ्छा नियतमधिकुर्यात् सफलतां
न कर्म स्याद् व्यर्थं कृशमपि कथा कैव महतः॥ १४६॥

किञ्च, यथा श्रीलसनातनगोस्वामिप्रभुः सम्बन्धज्ञान-तत्त्वस्याचार्यः, श्रीरूपश्चाभिधेयाचार्यस्तथा कृष्णरतेर्मूर्तविग्रहस्त्वमपि जीवपरमप्रयोजन-कृष्णरतितत्त्वस्य. अर्थात् प्रयोजनतत्त्वस्याचार्यरूपेण चिरस्थायिस्थानं वैष्णवसौरमण्डले लप्स्यसे। स्वीकृतो भविष्यसि च निखिल-वैष्णवजगतो भजनगुरुरूपेण।

वत्स! किमन्यत् ते प्रियं कुर्याम् ?

रघुनाथदासः। मातः! अतः परमपि किं मे प्रियं स्यात ?
तथापि यदि भगवती वाञ्छति तर्हीदमपि भवतु

उन्मत्तं वित्तमोहाद् भवतु धनवतां मानसं वीततृष्णं
दीना वैराग्यवन्तो वसुनि मृगतृषासन्निभे सन्तु नित्यम्।
सूनुं वा स्वामिनं वा भजनपथगतं मास्म रुन्धन् पुरन्ध्र्यो
राधे कृष्णेति वाणी वसतु मुखमनु प्राणिनां नित्यकालम् ॥ १५० ॥

जननी स्वर्गैः क्षितितलगर्वैः
शमयतु सुतगणमानसदुःखम्।
जननीहृदयं तनये सदयं
क्वचिदपि न भवतु सकृदपि रूक्षम् ॥ १५१ ।

जननीवदनं सान्त्वनसदनं
मा भूत् कथमपि मलिनच्छायम्।
जननीत्याख्या परमाभिख्या
सूनोर्मदयतु सततं हृदयम् ॥ १५२ ॥

———

दीनदास-रघुनाथ-महानाटकस्य श्लोकसूची

श्लोक		श्लोकसंख्या	पृष्ठसंख्या	छन्दः
अत्रावतारेऽप्यत	...	१२५	५८	इन्द्रवंशा
अद्वैतश्रीहरिदास		६५	२७	सङ्गीत
अनेन खलु निर्मिते		१३७	६२	पृथ्वी
अनेन दधिविक्रेत्रा		५८	२५	उद्गीति
अपसार्याणि भूतानि	....	६३	२६	अनुष्टुप्
अमानी मानदो	....	६६	४६	अनुष्टुप्
अमृतरसनिषिक्ता	...	१७	१०	मालिनी
अविरलगलदस्रः	...	८६	४१	मालिनी
असारवस्तु ब्रुवता	...	६२	२६	उपजाति
अस्मिन् विपत्समुद्र	...	७६	३६	अनुष्टुप्
अहं पुनः केवल०	....	१४३	६६	उपजाति
अहमतिलघुपाको	...	५७	२५	मालिनी
आकृष्यान्तरतः समग्र	....	४८	२०	शार्दूलविक्रीडित
आचारशुद्धा तपसा	....	१२४	५८	इन्द्रवंशा
आयुष्मन्तौ स्नेह	....	१४२	६६	इन्द्रवज्रा
आर्याचारपराङ्मुखे	...	४	२	शार्दूलविक्रीडित
आलोक्यैव मुरारि	...	१२३	५७	शार्दूलविक्रीडित
आशीर्वादानावयो०	....	१२	७	शालिनी
आस्ये सदा हास्य	....	७३	७३	उपजाति
उच्चाचलश्रृङ्गारूढे	....	३२	१४	सङ्गीत
उन्मत्तं वित्तमोहाद्	...	१५०	६६	स्रग्धरा
एकोऽपि यदि	...	७६	३५	अनुष्टुप्
एतावन्तं कालमासीद्	....	६०	४३	इन्द्रवज्रा
कर्मक्लान्ते गतवति	...	११	४	मन्दाक्रान्ता

—०)*(०—

दीनदास-रघुनाथ-महानाटकस्य
छन्दःसूची

अनुष्टुप्—७—१०, २४, २६-२७, २६, ३४—३६, ३८-३६, ५०-५१, ५६-६०, ६३, ७०, ७५-७७, ७६, ८३, ८५, ८७, ६६, १०३-४, १०८-६, ११३, १२२, १४० ।

आर्या—८६ ।

आर्यागीति—१००-१०१, १०६, ११५-१६ ।

इन्द्रवंशा—१२४-२५ ।

इन्द्रवज्रा—१५, २८, ८४, ६०, १३८—३९, १४२ ।

उद्गीति—१६, ५८, १०५ ।

उपगीति—५६ ।

उपजाति—१, ६, १६, ३७, ६२, ७२-७३, ८१, ८८, ६१, ६५, ६८, ११६, १४३ ।

गीति—२५, ६२, १३२ ।

चित्रलेखा—१०२ ।

तोटक—१३ ।

द्रुतविलम्बित—१०७ ।

नाराच (महामालिनी)—१२६ ।

पृथ्वी—६४, १२१, १२६-२७, १३७ ।

मन्दाक्रान्ता—११, ४४, ७४, ७८, ८०, १३५ ।

मात्रा—११०, १५१-५२ ।

मालिनी—१४, १७, ४०-४१, ५७, ६६, ८६, १३१ ।

वंशस्थविल—४२, ५३, ८२ ।

वसन्ततिलक—२२, ५५, ९९, ११२, ११४, १४४ ।

—०)(०)(०—

क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

Kshitish Chandra Chatterji

(*b.* 24th November, 1896. *d.* 8th November, 1961)

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्याय-प्रवर्तिता

मञ्जूषा

असतो मा सद् गमय,
तमसो मा ज्योतिर्गमय,
मृत्योर्माऽमृतं गमय ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्, १-३-२८ ।

क्षितीशचन्द्र-स्मरणाङ्कः

Kshitish Chandra Chatterji Memorial Number

चैत्र, १८८३
March, 1962

Foreword

It is with a very heavy heart that we are presenting what we apprehend would be, for the present at least, the last number of the *Manjusha*. The Founder-Editor of this Journal, Prof. Kshitish Chandra Chatterji, had been seeking to serve the cause of Sanskrit studies in India with a single-minded devotion for nearly the whole of his career as a Professor. Among all his serious work in this connexion, we have to give to *Manjusha* a very high place. This Journal, one of the dozen Sanskrit journals that are still alive and about which India could boast of at the present day, brought in quite a new atmosphere and a distinctively modern approach in the study of Sanskrit. Prof. Chatterji had concentrated on the study of Sanskrit Grammar, in which he has made some very fruitful contributions. Grammar and Linguistics are generally considered to be dry-as-dust subjects, but Prof. Chatterji even in his *Manjusha* brought in occasionally a play of his humour through Sanskrit, and that was not the least thing in ensuring the popularity of the *Manjusha*.

Sanskrit studies unfortunately are at a discount in India at the present day. We had all hoped that, after Independence, Sanskrit would once again be given something like the status which is its due. It ought to have been made at least one of the Official Languages of India. Surely, for communication with the outer world, when formalities are to be observed, it should have been Sanskrit, and no other Indian language. That was

the proper language for our Ambassadors to present their credentials in. Sanskrit is our mental and spiritual link with the Indo-European speaking Europe and America. It is also our great link through Buddhism and Brahmanism with the countries of Central Asia of ancient times, and of South-East Asia, Indo-China and Indonesia, and also with Vietnam, and China, Korea and Japan. Sanskrit, as Sri Rajagopalachari, the veteran administrator and political leader of India, has rightly described, forms "the symbol of our Seniority among the Nations of the World".

Sanskrit is a great discipline, and we very frequently forget this central fact in our Sanskrit studies. To preserve the integrity of this discipline, a handful of Sanskrit scholars, who themselves were erudite and who had a whole-hearted devotion to the cause, have been trying during the last three generations to maintain the dignity of Sanskrit studies through their own exertions—through their own contributions in the domain of Sanskrit research as well as by trying to inspire students and others. Prof. Kshitish Chandra Chatterji was emphatically one of this small band of selfless scholars who had devoted themselves to this task, and whatever they did was from an inner urge : the great satisfaction which they derived from these studies formed for them its only reward. Their work was not for money, but it was, as Tulasidasa said about his own great work, the *Ramayana*, translated into his mother-tongue Awadhi, स्वान्तः-सुखाय, for the happiness of his own inner being.

I need not give a sketch of the career of Prof. Kshitish Chandra Chatterji. This has been done elsewhere in this same number. I was privileged to have him as an esteemed colleague for a long number of years in the University of Calcutta. He had taken his M. A. in Sanskrit, and had studied Comparative Philology and Linguistics under Dr. I. J. S. Taraporewalla, of illustrious memory, who was for a number of years Professor of Comparative Philology in the University of Calcutta. Prof. Kshitish Chandra Chatterji spent most of his life in the University of Calcutta as a Lecturer in the Department of Comparative Philology, and in that capacity I had him as my colleague. We all admired not only his great erudition but also certain sterling qualities of his character. He was steadfast in his own convictions, and intellectually he was absolutely honest. It is very rare to find a man of that calibre in any department of life.

Coming from not a very rich middle class family, he himself was never able to make money, and a large proportion of his slender means as Lecturer in the University of Calcutta was devoted almost entirely to the dissemination of Sanskrit learning through Journals. He brought out an Indological Journal of very high repute, *The Calcutta Oriental Journal*, which created a very favourable impression among scholars, and was responsible in publishing a number of very good articles on different aspects of Indology by eminent scholars. Then his next venture was the *Manjusha*, and this *Manjusha* he has been publishing, although with great financial

loss, for 16 years and more. With the exception of a small grant of Rs. 2500/- from the Central Government, which came to him just before his death, all the expenses were borne by him. It was too much to expect an impecunious scholar, though of great reputation, to be the financier as well as the editor of a learned paper of this type. Up to the last Prof. Chatterji was very optimistic, and what he had closest to his heart was to make the *Manjusha* a bigger and a better paper. But unfortunately this could not happen, as he fell ill, and finally, as is the fate of all human beings, he joined the majority on the 8th of November, 1961.

We now find it difficult to combine both the erudition of the departed scholar, and the wherewithal which is so very necessary and which he alone could somehow find out. It is therefore with a very sad heart that we are forced to stop the further publication of the *Manjusha.* If better times come, possibly the work may be taken up again. Prof. Chatterji's only son is a Lecturer in English in Jadavpur University, near Calcutta, and he has in him the love for Sanskrit and the family tradition in Sanskrit studies. But without adequate financial resources, much as he would have liked to continue his father's work, he cannot do it, at least for the present.

We can only hope that those who have liked the *Manjusha*—and we flatter ourselves that their number is not small throughout the whole of India—will give an occasional thought to this Journal

which had been so remarkably serving the cause of Sanskrit, and will have a prayer for the illustrious founder of this Journal—*requiescat in Pace.*

Suniti Kumar Chatterji

Calcutta, 25th January, 1962.

Emeritus Professor of Comparative Philology, University of Calcutta, and Chairman, West Bengal Legislative Council.

मुखबन्धः

सुतरां भाराक्रान्तेनान्तःकरणेन निवेद्यतेऽस्माभिर्मञ्जूषाया इयं सञ्चिका, आशङ्क्यते चान्ततागच्छायमेवास्या मञ्जूषायाः पश्चिमोऽङ्क इति। अस्याः पत्रिकायाः प्रतिष्ठाता च सम्पादकश्चाध्यापकः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्तस्याध्यापकजीवनस्य प्रायेण सर्वं कालमनन्यनिहितया निष्ठया भारतवर्षे संस्कृतानुशीलनकर्मणि व्यापृत आसीत्। अत्र तस्योल्लेख्येषु कर्मसु मञ्जूषेयं सविशेषमुच्चैः पदमर्हति। यास्तावद् दशद्वादशसंख्यकाः संस्कृतपत्रिका अद्यापि जीवन्ति यदर्थमिदं भारतवर्षं प्रभवति गर्वमनुभवितुम्, 'मञ्जूषा' तासामेकतमा। संस्कृतानुशीलनविधौ मञ्जूषा काञ्चन नवीनरीतिं विशिष्टामाधुनिकधाराञ्च प्रावर्तयत्। विशेषेण मनो न्यवेशयदयम् अध्यापकश्चट्टोपाध्यायमहोदयः संस्कृतव्याकरणचर्चायाम्। व्याकरणे तस्य विशेषतः फलोपधायकमवदानं विद्यते। व्याकरणं भाषातत्त्वं च साधारण्येन नितरां नीरसमिति मन्यते, अध्यापकश्चट्टोपाध्यायस्तु तस्य मञ्जूषायामपि संस्कृतद्वारेण हास्यरसं प्रासारयत् इदमपि मञ्जूषाया जनप्रियतायामन्यतमां प्रधानकारणतामगाहत।

भाग्यदोषाद् वर्तमाने काले भारतवर्षे संस्कृतचर्चायाः समादरो न

दृश्यते। सर्वे वयमेवमाशामपुष्णीम यत् स्वाधीनतालाभादूर्ध्वं संस्कृतस्य मर्यादा यथायोग्यम् अर्पिता भवेदिति, अन्ततो भारतस्य राष्ट्रियभाषास्वन्यतमत्वेन संस्कृतं गण्येतेति। बहिर्विश्वेन सह सम्बन्धरक्षाविधौ संस्कृतेन व्यवहारः समुचित आसीत्, न पुनरन्यया कयापि भारतीयया भाषया। अस्माकं राष्ट्रदूतानां परिचयपत्रोपस्थापने सैवासीद् युक्ततमा भाषा। 'इन्दो युरोपीय'-भाषिणा यद्वा आर्य-वाचं प्रयुञ्जानेन युरोपेण आमेरिकया च सहास्माकं मानसमाध्यात्मिकञ्च योगसूत्रं संस्कृतमेव। प्राचीन-मध्यासियास्थितदेशैरग्निकोणस्थितासियाखण्डस्य देशैर्भारत-चीनद्वीपान्तर-भारत-चम्पाराज्य-कम्बुजं-चीन-कोरिया-जापानादिभिश्च सह संस्कृतं महद् योगसूत्रम्। भारतस्य प्रवीणशासको राजनैतिकनेता च श्रीमान् राजागोपालाचार्यमहोदयोऽवितथमेवोक्तवान् यत् "संस्कृतं खलु विश्वस्य जातिपुञ्जमध्येऽस्माकं ज्येष्ठत्वस्य प्रतीकम्" इति।

संस्कृतं हि महाविनयमादधाति चारित्रिकमिति संस्कृतचर्चामूलकथा प्रायेणास्माभिर्विस्मर्यते। तस्यैतस्य विनयाधारस्य विशुद्धिरक्षार्थं साधनायामचलनिष्ठा मुष्टिमेया ये नाम कतिपये संस्कृतज्ञा विद्वांसोऽतीतपुरुषत्रयं यावत् संस्कृतस्य मर्यादारक्षार्थं संस्कृतगवेषणाविधौ स्वकीयेन दानेन शिष्याणामन्येषाञ्चानुप्रेरणमाधातुञ्च प्रयासमाश्रितवन्त उत्ससृजुश्चात्मानमेतदर्थम् एतस्याम् अल्पीयस्यां निःस्वार्थविद्वद्गोष्ठ्यां नूनमन्तर्भवत्येवाध्यापकः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः। यत्किमपि ते चक्रुस्तत्र सर्वत्रैवान्तःकरणमासीदेषां प्रेरकम्। विद्यानामासामनुशीलनेन या नाम महती तृप्तिस्तैरनुभूता सैवासीत्तेषामेकमात्रमुपायनम्। नैषां धनार्थं कर्म, किन्तु तुलसीदासो यथा तदीयमहत्यां कीर्तौ स्वीयावधीभाषयानूदिते रामायणे कथितवान् "स्वान्तःसुखाये"ति एवमेतेषामप्यन्तरात्मन आनन्दार्थम्।

अध्यापकस्य क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्य कर्ममयजीवनमधिकृत्य न

मया किमप्यालेख्यमङ्कयिष्यते, प्रदत्तं तत् पुनरन्यत्रास्यामेव सञ्चिकायाम्। कलिकाताविश्वविद्यालये बहून् कालान् विशिष्टसहकर्मिरूपेणैनमहं लब्धुं सविशेषं सुयोगमासादितवान्। स संस्कृतमवलम्ब्य एम् ए परीक्षामुत्तीर्ण आसीत् अधीतवांश्च प्रख्यातनाम्न आचार्यस्य एरज-जहांगीर-सुझ्रावजीतारापुरपालकमहोदयस्य सकाशे तुलनामूलकं भाषातत्त्वं भाषाशास्त्रं च। विश्वविद्यालयेऽस्मिन् तुलनामूलक-भाषातत्त्वस्य प्रधानाध्यापक आसीत् तारापुरपालक-महोदयः कियतश्चिद् वर्षान्। अध्यापकक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्तदीयजीवनस्य भूयसोंऽशांस्तुलनामूलक-भाषातत्त्वाध्यापनयैव व्यतीतवान्, तदेव च सूत्रमासाद्य तमहं सहकर्मिविधया लब्धवांश्च। न केवलं वयं तस्य पाण्डित्यमेव प्रशंसितवन्तः परं तस्य चारित्रिकीरकृत्रिमाः कियतीश्चिद्वृत्तीरपि। स्वेषु विश्वासेषु सुतरामचलः स बुद्धत्रापि सज्जन आसीत्। जीवनस्य तासु तास्ववस्थास्वीदृक्चरित्रो जनः स्वल्प एव दृश्यते।

प्रभूतार्थिकसमृद्धेरभाजने मध्यमवित्ते क्वचन संसारे स प्रादुरासीत्। न तेन कदाचिद् धनं सञ्चितम्। कलिकाताविश्वविद्यालयस्याध्यापकतया यत् किञ्चन स्वल्पं धनमार्जयत्तस्य बहुलभागान् विविधपत्रिकाद्वारेण संस्कृतविद्याप्रचारार्थं न्ययोजयत्। स भवानुच्चैर्विख्यातं प्राच्यविद्याविषयकं किञ्चन मासिकपत्रं "दि-कलकत्ता-ओरियेनण्टल जर्नल" नामकं प्राकाशयत्। पत्रिकायामस्यां विदुषामुत्कृष्टताबुद्धिरासीत् प्रकाशिताश्चात्र विख्यातानां विद्वदग्रेसराणां प्राच्यविद्याया विभिन्नदिग्दर्शिनः केचन भूरिप्रशंसार्हा निबन्धाः। ततः परमस्य प्रयासफलं "मञ्जूषा"। अधिषोडशवर्षान् यावत् तेनेयं प्रकाश्यते प्रभूतमर्थापचयं स्वीकुर्वतापि। मृत्योः कियत्कालात्पूर्वं भारतसर्वकारप्रदत्तां सार्धद्विसहस्रात्मिकामेकां क्षुद्रां वृत्तिं विना सर्वोऽपि व्ययस्तेन स्वयमेव कृतः। तादृशः ख्यातिमान् बुधवर्य ईदृश्याः पाण्डित्यपूर्णपत्रिकायाः सम्पादनमर्थचिन्तां चैकः करिष्यतीत्यल्पत्वैः किलाशास्तत्रा-

स्माभिः कृतासीदिति ध्रुवमेव। अध्यापकश्चट्टोपाध्यायः सुतरामाशावादी आसीत्। तस्य सर्वप्रधानान्तरिकी वासना मंजूषामुन्नततरां बृहत्तरां च कर्तुम् उद्ग्रासीत्। दुर्भाग्यधेयविलसितेन तद्देतन्नाघटत यतः स रुजाक्रान्तोऽभूत् अन्ततश्च मंजूषाया भाग्यलिपिं प्रमाणयन् खिष्टीयैकषष्ठ्युत्तरैकोनविंशशततमाब्दस्य (१९६१) नवम्बरमासीयाष्टमदिवसे सर्वेषां गतिमगमत्।

स्वर्गतस्य सुधीवर्यस्य यथा पाण्डित्यमासीद् यथा चास्ते धनानामेकान्तप्रयोजनं—यत् तेन जीवता कथमपि व्यवस्थापितम्—अनयोर्द्वयोरिदानीं समन्वयसाधनं सुदुष्करमस्माकम्। अत एव सखेदमवरुध्यतेऽस्माभिरित ऊर्ध्वं मंजूषायाः प्रकाशः। अथ चेत्सुसमयः समापतेत् काममिदं पुनः प्रारभ्येतापि। अध्यापक-चट्टोपाध्यायस्यैक एव पुत्रः कलिकातासमीपवर्तिनि यादवपुरविश्वविद्यालये आङ्गलविभागीयोऽध्यापकः। अस्ति च तत्र श्रीमति संस्कृतं प्रत्यनुरागः संस्कृतचर्चायाः कुलपरम्परागतमैतिह्यञ्च। परं यथावश्यकम् आर्थिकी व्यवस्था नास्तीति सत्यामपि पित्रारब्धकर्मणः सम्पादनेच्छायां नैतत्तेन कर्तुमर्हम्—अन्ततो वर्तमाने समये।

वयं केवलमिदमेवाशास्महे यद् येभ्यो मञ्जूषा समरोचत—येषां संख्या निखिले भारतवर्षे नैकान्ततो न्यूनेत्यस्माकमस्त्यात्मप्रसादः—ते संस्कृतप्रचारार्थं विलक्षणं कर्म कुर्वतीम् इमां मञ्जूषामवसरे मनसि करिष्यन्ति प्रार्थयिष्यन्ते चैतस्याः प्रवर्तकस्य चिराय शान्तिमिति॥

श्रीसुनीतिकुमार-चट्टोपाध्यायः

कलिकाता-नगरी,
२५ जनवरी, १९६२॥

कलिकाता-विश्वविद्यालयस्य तुलनामूलक-भाषातत्त्व-विभागस्य
सम्मानितः प्रधानाध्यापकः पश्चिमवङ्ग-विधानपरिषदध्यक्षश्च॥

Dr. KSHITISH CHANDRA CHATTERJI
A Brief Life Sketch

Born on the 24th of November, 1896, of middle class parents, in the ancentral home at Jorasanko in Calcutta, Kshitish Chandra Chatterji (Chaṭṭopādhyāya) was educated at Hare School, Scottish Church College and City College. He took his M. A. in Sanskrit from the Calcutta University in 1918 and later received his D. Litt. from the same University for his studies in Sanskrit grammar.

He was for a short time a professor of Sanskrit at South Suburban College (the present Aśutosh College), Calcutta. Then he joined the Post-Graduate Department of the Calcutta University as a Lecturer in Comparative Philology and Sanskrit and served the University in that capacity for thirty-five years.

A brilliant student of the Calcutta University and one of its most eminent teachers, Dr. Chatterji's aim in life was in consonance with the motto of his *alma mater*—'Advancement of Learning'. He was a great scholar and teacher who was entirely selfless in his pursuit of knowledge. He was passionately devoted to his work and dedicated his life to the cause of learning. He had a many-sided interest, but was especially interested in literature and philology. As a scholar, he specialized in the Vedas and Sanskrit grammar. His knowledge was profound and his scholarship deep. His books. journals and research articles bear an eloquent testimony to his erudition.

The *Vedic Selections* that he edited for his University is a splendid work. It has, moreover, attained the practical end he set before himself. It was primarily meant for students and teachers in the universities and he had elucidated many a difficult point with remarkable clarity and precision. Every single quotation in the commentary of Sāyaṇa he traced to its source. The section on the Padapāṭha of Śākalya appended to the book is an original contribution to Vedic scholarship. His own commentaries on the Uṣā Sūkta, Devī Sūkta and Ā N Bhadrīya Sūkta unfold the peculiar beauty of each word and

expression in these hymns. The *Vedic Selections* remains an indispensable work for the beginners of Vedic studies. In the *Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar*, which is a critical, comparative and historical study, Dr. Chatterji produced a really epoch-making book. It is a unique work dealing with and throwing a flood of light on the technical terms found in the Nirukta, different Prātiśākhyas and the different systems (from Pāṇini to Harināmāmṛta) of Sanskrit grammar. It offers for the first time rational explanations of even such apparently meaningless terms as laṭ, ghī. ghu, bha. It gives reasons for the use of particular letters as Anubandhas by Pāṇini and his successors. This book has been acclaimed as an out-tanding work among modern Sanskrit studies. *Chandra Vyakarana* is the first Indian edition of the work of Candragomin, critically edited, and though based upon Liebich, utilises the quotations in the commentaries of lexicons and other systems of Sanskrit grammar current in Bengal and suggests better readings in many cases. For facility of comparison, the views of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali have been quoted under every rule. Bhoja's Sarasvatī Kaṇṭhābharaṇa Dr. Chatterji regarded as the second great revised edition of Pāṇini (Cāndra Vyākaraṇa, according to him, being the first), and rules from Bhoja also have been included. This work is one of the most distinct intellectual contributions made in the series "Sources of Indo-Aryan Lexicography." *Patanjali's Mahabhasya* (Paspasāhnika) has been presented by Dr. Chatterji with a brief but illuminating introduction, English translation, explantions in English and Sanskrit, and well-chosen excerpts from commentaries. Perhaps the best available introduction to Patanjali's great work, the present edition offers a translation which is remarksble for its lucidity and sound scholarship. And the content of the book finds a thoroughly congenial and competent interpreter in Dr. Chatterji. *Greek Proverbs* (for students of Sanskrit) presents some fine and pithy Greek sayings in the original. with their Latin analogues and exhaustive explanation in English of all the Greek and Latin forms, parallel proverbs

from English, Sanskrit, Bengali, Hindi and Marathi. Dr. Chatterji was no mere insular Sanskritist. He was well-versed in many languages, and this remarkable little book, like that excellent *Abhanakamala* series by him in the Manjusha, is a boon for all beginners of Greek and Latin. *Critical Observations on Ajayapala's Nanarthasamgraha* shows one more facet of Dr. Chatterji's brilliance. His reconstruction of the corrupt text of Ajayapāla's dictionary is extremely successful and shows rare lexicographical talent. *Shabdakatha* is perhaps the first work of its kind in Bengali. This lively and fascinating study of words and their use shows not only his erudition and wide reading, but also his ability to make the dry facts of grammar and philology eminently readāble, often with fashes of delightful humour. These are some of his masterpieces, but there are many other works which he has left (some of these are yet to be published) and all of them show the same excellence of scholarship and critical acumen. His articles and papers in different Indological journals are also in point here.

Dr. Chatterji had himself been the founder-editor of the *Calcutta Oriental Journal, Manjusha* and the Bengali monthly, *Surabharati.* All of them won high praise in India and abroad, The *Calcutta Oriental Journal* being the most famous. It was welcomed by the most distinguished Indologists in the West like Dr. Berriedale Keith and Dr. M. Winternitz, to name only two. Dr. Keith wrote in an appreciation that the Editor of the Calcutta Oriental Journal "always throws welcome light on the topics discussed." Dr. Winternitz wrote about this Journal, "I have often to refer to it just now in preparing the English translation of Vol. III of my History of Indian Literature." Dr. Chatterji's single-handed effort to revive the glory that was Sanskrit through the *Manjusha* is bound to inspire admiration in every one. It is one of his greatest achievements. It has recently been described by Professor Louis Renou as a 'precions' periodical. Dr. Chatterji's articles in the Manjusha show not only his wonderful command of the Sanskrit

language, but also his intimate knowledge of the different branches of Sanskrit literature. His innumerable grammatical and philological discussions published in the Manjusha deserve special mention. The *Surabharati* was the first, and perhaps the last, Bengali monthly mainly devoted to Sanskrit literature. Many of the Editor's powerful articles on the different aspects of Sanskrit literature were published here. Dr. Chatterji also edited, for some years, the Journal of the Sanskrit Sahitya Parisad, Calcutta, and *Oriental Literary Digest*, which contains some fine and trenchant review-articles from his pen.

Dr. Chatterji had a hard start in life and financial worries clouded even his last days. This financial difficulty was mostly due to the publication expenses of his books and journals and his unstinted help to poor relations and friends in distress. An upright man, he had been ever a fighter and his unconquerable spirit never failed him. Even to the last day of his life he continued his study—which was a passion with him. After a brief illness, he passed away peacefully on the 8th of November, 1961.

Select Bibliography

Books

1. Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar.
2. Upasarga and other Technical Terms.
3. Popular Etymology.
4. Greek Proverbs.
5. Critical Observations on Ajayapāla's "Nānārtha-saṁgraha".
6. The Śiva-Sūtras and the Sanskrit Alphabet.
7. Śabdakathā (in Bengali).
8. Uṣār Ālo (in Bengali)

Books edited

1. Patañjali's Mahābhāṣya. Paspaśāhnika (with Eng. translation, notes, explanations in English and Sanskrit, etc.).
2. Cāndra Vyākaraṇa.

3. Vedic Selections.
4. Āno Bhadrīyam (with an original commentary).
5. Devīsūkta (with an original commentary).
6. Strī-Praśaṁsā (of Varāhamihira, with an original commentary).
7. Siddhānta Kaumudī with Līlāvatī.
8. Kirātārjunīya, Cantos I & II, with the commentaries of Devarāja and Mādhava.

9. Raghuvaṁśa, Canto II.
10. Raghuvaṁśa, Canto V.
11. Bhaṭṭikāvya, Canto I.
12. Kirātarjunīya, Canto I.
13. Bhagavad-Gītā, Adhyāya II

(9–13: with commentaries critically edited.)

14 Convocation Address in Ancient India.

Redership Lectures

A series of lectures, delivered at the University of Calcutta, on the predecessors of Pāṇini.

Journals edited

1. The Calcutta Oriental Journal (monthly) from October, 1933 to March. 1936.

2. The Monthly Journal of the Sanskrit Sāhitya Pariṣad from March, 1930 to April, 1936.

3. The Sanskrit-Monthly Mañjūṣā from February, 1935 to January, 1937. Revived in 1949.*

***Professor Suniti Kumar Chatterji**, M. A., D. Litt. (London), *Chairman, West Bengal Legislative Council,* wrote in a review :

The *Manjusha* is run by Dr. Kshitish Chandra Chatterjee of the University of Calcutta, who is one of our most erudite authorities on the technical and other niceties of Sanskrit grammar. He is a student of languages and, in addition, he handles Sanskrit with ease. It has been his love of Sanskrit that has made him carry on the work of editing and bringing out this paper since its inception by himself. Financially it has been a thankless task. It has brought other disadvantages also—the editing and financing of a journal without much wide

4. Surabhāratī (Bengali monthly) from November, 1935 to October, 1938.

5. Sanskrit weekly Mañjūṣā (for a short time).

6. The Oriental Literary Digest (monthly). Associate Editor from August, 1937 to July, 1939. Sole editor for Vol. IV (1941-42).

Papers and Articles

1. Review of Rajwade. "Words in the Rgveda".
Indian Historical Quarterly, Vol. VIII

---

appeal because of its language has been a source of worry which has had its repercussions on his health. But he has not given in, because he is an incorrigible optimist when he is convinced his cause is noble. Prof. Chatterjee is quite an institution in himself. Then, he has been able to enlist a number of disinterested colleagues who help him with contributions and who are enthusiasts for Sanskrit like himself. And he himself writes. It is a remarkable thing that although he finds joy in unravelling the intricacies of Sanskrit grammar, he is not in his mental make-up a dry-as-dust grammarian. He has a wonderful sense of humour supported by an inexhaustible fund of anecdotes and stories which he brings out in racy Sanskrit. So the pages of the *Manjusha* at times sparkle with laughter. Comparative linguistics he brings in frequently in his articles, and this is a remarkable "special feature" of this little paper. Further, it does not confine itself to Sanskrit alone. Proverbs, *Bon mots*, wise sayings, *Mahāvākyas*, etc. from different languages, English, French, German, Latin, etc., are rendered appropriately into Sanskrit, demonstrating the capacity of the language of the Gods to keep pace with turns of expression peculiar to various languages. One can say also that there is an "English Section" to this magazine, devoted as it is entirely to the culture of Sanskrit. Thus, the editor himself is bringing out through this magazine, in instalments, his English translation and commentary on the *Mahabhashya* of Patañjali which, when completed, will be a valuable contribution to the study of Sanskrit grammar through English. A journal like this deserves a much wider appreciation which is its due.

2. Commentaries of the Uttararāmacarita. IHQ., Vol. IX.
3. Vyoṣa. IHQ.
4. Kasakṛtsna. IHQ., Vol. VIII
5. The Author of the Bhāgavṛtti. IHQ.
6. Misconceptions about Certain Mīmāṁsā Terms. IHQ.
7. Āpiśali. IHQ.
8. The Authorship of the Anunyāsa. IHQ.
9. Some Technical Terms of Sanskrit Grammar. IHQ., Vol. IX.
10 Pāṇini as a Poet. *Calcutta Oriental Journal*, Vol. I, No. 1.
11. The Mugdhabodha System of Grammar. C.O.J. I. 2,5.
12. Caitanya and the Pandit C.O.J. I, 3.
13. The Anubandhas of Pāṇini. C.O J, I. 3.
14. Sāvarnya of ṛ and ḷ C.O.J., I. 4.
15. Some Grammatical Notes. C.O.J., I. 4.
16. Grammatical Doctrines and Technicalities in the Kavyas. C.O.J, I, 7.
17. The Tārkikas and Sanskrit Grammar. C.O.J., I, 7.
18. Some Laukika Nyāyas. C. O. J., II. 4
19. Some Rules of Sandhi (a Comparative Study of the Sandhi in the Prātiśākhyas and in all the systems of Sanskrit grammar) C.O J, II, 11.
20. Some English Parallels to Bhavabhūti. C.O.J., II, 11.
21. The Aṣṭādhyāyī and the Siddhānta Kaumudī C.O.J, III, 1.
22. A Rule of Panini. C O.J., III, 2.
23. Jagannātha and Bhaṭṭojī. C.O.J, III. 5.
24. Sundari and Kamalā, the Learned Wives of Ghanaśyāma C.O.J., III.
25. Some Technical Terms of Sanskrit Grammar. C O.J. III.
26. Some Notes on the Naiṣadha. C.O.J., III.
27. A Stanza from the Bhaṭṭikāvya. C.O.J., III
28. Some Sanskrit Stanzas. *New Indian Antiquary*, VI, 8
29. Technical Terms of Sanskrit Grammar. N.I.A., VIII, 2 & 3.
30. The Language of Viṣṇu Purāṇa. *Pracya Vani*, July., 1944.

31. Some Technical Terms of Sanskrit Grammar. *Pracya Vani.*
32. Greek Words in Sanskrit. *Calcutta Review.*
33. Grammar and its Critics. *Calcutta Review,* Nov. & Dec., 1929.
34. The Śiva Sūtras. Journal of the Dept. of Letters, Calcutta University, Vol. XXIV.
35. The Critics of Sanskrit Grammar. Do.
36. A Latin Quotation in Indranath's "Kalpataru". *Calcutta Review.*
37. Golden Thoughts from Goethe. *Calcutta Riview.*
38. Chhātrī vs. Chāttrā. *Calcutta Review.*
39. Psychology in Grammar. *Calcutta Review.*
40. On the Cases Governed by Some Sanskrit Particles. Siddha Bhārati (Visvesvaranand Research Institute).
41. On the Interpretation of a Rule of Pāṇini. Indian Linguistics (Chatterji Jubilee Volume).
42. Samprasāraṇa. *Vak.*
42. On the Text of the Atharva Veda. *Vak.*

(Sanskrit)

1. Kovidānanda of Aśādharabhaṭṭa—*Journal* of the Sanskrit Sahitya Parisad, Vol. XIII.
2. Kāvyeṣu Māghah —J.S.S.P,. Vol. XIII, No. 9.
3. The Śiva Sūtras —J.S.S.P., XIII. 2.
4. Pāṇini —J.S.S.P.. XIV, 5.
5. Candralekhā-Saptaka —J,S.S.P.. XIV, 10, 11.
6. Ancient Grammarians —J.S.S.P., XIV, 9.
7. Vyosa —J.S.S.P., XIV, 6, 10. 11.
8. Sarva Śāstra Prabodhini (a work on Mimāṃsā) —J.S.S.P,, XIV, 12.
9. The Saṃjnā-section of the Supadma —J.S.S.P., XIV, 9.
10, Yōsiddharma —J.S.S.P., XIV, 10.
11. Vyākaraṇādhikaraṇe garjante mimāṃsakāh J.S.SP., XIV, 6.
12. The Story of Śakuntalā in different Recensions —J,S.S.P,, XIV, 2.

13. Śabara Bhāṣya with Commentary. —J.S.S.P., Vol XV.
14. Sahadharmiṇi-charyā —J.S.S.P., XV, 8.
15. Bhaviṣya Purāṇa —J.S.S.P., XVI,12.
16. Meghadūta with the Commentary Saroddhāriṇi (hitherto unpublished) —J.S.S.P., XVI, 3.
17. Kātantrasya Vaiśiṣṭyam —J.S.S.P., XVI. 5.
18. The First Stanza of the Uttara Carita—J.S.S.P.. XVI, 5.
19. Linga Vṛtti of Vararuci (published for the first time) —J.S.S.P., XVI. 12.

(Bengali)

1. Bhāṣāya Saṁkar —*Purnima,* Puja Number.
2. Śabdakathā —*Purnima,* Independene Day Number.
3. Bhāṣar Upar Sādṛśyer Prabhava —*Pracyavani* Pravandhāvali, saptam puṣpa.
4. Sonār Patharbāti —*Masik Vasumati.*
5. 'Śāradiyā' and 'Sārvajanin' —*Sanibarer Chithi.*

क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्य

संक्षिप्तो जीवनवृत्तान्तः

१८९६ खिष्टाब्दीयनभेम्बरमासस्य चतुर्विंशदिवसे (१३०३ वङ्गाब्दीयाग्रहायणस्य १०म दिवसे) कलिकातान्तर्गत-जोडासाँकोपल्ल्यां कचन मध्यमवित्तपरिवारे क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायो जातः। स हेयारस्कुल-स्कटिशचार्चकलेज-सिटीकलेजइत्याद्याख्येषु शिक्षाप्रतिष्ठानेषु शिक्षामलभत। कलिकाताविश्वविद्यालयात् संस्कृतविभागे एम्० ए० परीक्षामुत्तीर्णवान्। कियत्कालं साउथसुवार्बान् महाविद्यालये (इदानीम् आशुतोषकलेज) संस्कृताध्यापक आसीत्। अतः परं स कलिकाताविश्वविद्यालयस्य स्नातकोत्तरविभागे तुलनामूलकभाषातत्त्वस्य संस्कृतस्य चाध्यापकतया वृत आसीत्। एवमेव पञ्चत्रिंश-द्वत्सरानत्रैव विश्वविद्यालये नियुक्त आसीत्। काले च व्याकरणमाश्रित्यानुसन्धानरतेन तेनास्मादेव विश्वविद्यालयादधिगतः डि लिट् इत्युपाधिः।

चट्टोपाध्यायमहोदयो न केवलं कलिकाताविश्वविद्यालयस्य कृती छात्र आसीत् परमस्य ख्यातयशसामध्यापकानामन्यतमश्च। स पण्डितप्रकाण्डमध्यापकः सम्पूर्ण-

स्वार्थहीनः सारस्वतसाधकश्चासीत्। कर्मणि परां निष्ठां बिभ्रदयं समग्रं जीवनं विद्याचर्चार्थमुदसृजत्। वहुषु विषयेष्वनुरागिणोऽप्यस्य प्राधान्येन साहित्ये भाषातत्त्वे वेदव्याकरणयोश्चासीदनुरागभूमा। वेदं व्याकरणञ्चावलम्ब्य कृतं तेन सविशेषमध्ययनम्। विशाल आसीत्तस्य ज्ञानस्य परिधिः पाण्डित्यञ्च सुगभीरम्। तेन कृता ग्रन्थाः पत्रिका गवेषणमूला निबन्धाश्च तदीयवैदुष्यस्यातिप्रकटं साक्ष्यमावहति।

तदीय-विश्वविद्यालयस्य कृते तेन सम्पादितो वेदसारसंग्रहग्रन्थः परमोत्कृष्टः। ग्रन्थोऽयं विश्वविद्यालयस्य छात्राणामध्यापकानाञ्च कृते मुख्यतः कृत आसीत्। सम्पादकेन चट्टोपाध्यायेनात्र बहूनां दुरूहभागानां सूक्ष्मसूक्ष्मं नितान्तसरलं व्याख्यानमारचितम्। सायणेन भाष्ये ग्रन्थान्तरादुद्धृतानां सर्वेषामेव वाक्यानामाकरस्थानं तेन समुद्भावितम्। उत्तासूक्तस्य देवीसूक्तस्यानोभद्रीयसूक्तस्य च स्वयंकृतासु टीकासु तेन प्रतिवाक्यं प्रतिशब्दञ्च रामणीयकविशेषो निपुणतया समुद्भावितः। शाकल्यस्य पदपाठे यत्परिशिष्टमासीत् संयोजितं तदेवास्य वैदिकवैदुष्ये मौलिकमित्यत्र नास्ति सन्देहः। एतच्च वैदिकसाहित्यस्य प्रथमशिक्षार्थिभिरपरिहार्यमेव।

व्याकरणस्य पारिभाषिकशब्दानुपजीव्य "टेकनिक्याल टार्मस आण्ड टेक्निक अप स्यांस्कृट् ग्रामार" शीर्षको यो ग्रन्थस्तेन रचितो नूतमपूर्व एव सः। ग्रन्थेऽस्मिन् तुलनात्मिका समालोचना कृता कृतश्च दोषगुण-पौर्वापर्यादीनां विचारः। निरुक्त-प्रातिशाख्य-पाणिनीय-कातन्त्र-चान्द्र जैनेन्द्र-शाकटायन-हैम-संक्षिप्तसार-मुग्धबोध-सारस्वत-सुपद्म-प्रयोगरत्नमालाहरिनामामृतव्याकरणानां पारिभाषिकशब्दानामालोचनमत्र तथा कृतं यथैतेषां विषया अपि सम्यक् स्फुटतामभजन्। किमधिकं संज्ञार्थमुपात्तानाम् आपाततोऽर्थहीनानां लट्-धि-घुट्-भ-प्रभृतीनामनुबन्धानाञ्चैदम्प्राथम्येन स्वबुद्धिसमुद्भाविता अर्थास्तदाशयाश्च सम्यक् प्रदत्ता ग्रन्थेऽस्मिन्। श्रेष्ठतमानामप्याधुनिक-संस्कृत-गवेषणात्मकग्रन्थानामन्यतमोऽयमित्यत्र नास्ति संशयलेशः।

चन्द्रगोमिकृतं "चान्द्रव्याकरणम्"। तदेतत् आङ्गलेन लीबिशमहोदयेन कृतात् संस्करणात् परं प्रथमं भारतीयसंस्करणम्। अत्र हि वङ्गेषु प्रचरत्सु व्याकरणेष्वभिधानीयटीकादिषु चोद्दिष्टानां पद-पदांश-वाक्यादीनां विचारमुखेण बहुषु स्थलेषु समीचीनतरो नवीनः पाठः समर्थितः। समीकरणसौकर्यार्थं प्रतिसूत्रमधः पाणिनि-कात्यायनपतञ्जलिमतं प्रदत्तम्। डाः चट्टोपाध्यायस्य मतेन भोजकृतं सरस्वतीकण्ठाभरणं पाणिनीयस्य पुनर्विवेचितं द्वितीयं संस्करणम्। ग्रन्थेऽस्मिन् भोजव्याकरणादपि सूत्राण्युद्धितानि। महार्घोऽयं मनीषाप्रसूतो ग्रन्थः।

पतञ्जलिमहाभाष्यम् (पस्पशाह्निकम्)। अत्र सम्पादकेन नातिदीर्घा भूमिका

आङ्ग्लानुवादः आङ्ग्लसंस्कृतटीका ग्रन्थान्तरात् सुनिर्वाचितांशाश्च सन्निवेशिताः। इयमेव पतञ्जलिमहाभाष्यस्य प्रचलन्ती प्रधानभूमिकेति मन्ये। स्वच्छतया अप्रमाद-पाण्डित्यप्रकर्षेण चानुवादो वैशिष्ट्यमवगाहते। सुयोग्यसुष्ठुव्याख्याननिपुणस्तत्रभवान् सम्पादको विषयाणाम्।

ग्रीकप्रवादमालायां (संस्कृतशिक्षार्थिनां कृते रचितायाम्) कतिपयानि सुन्दराणि सारगर्भाणि चाभाणक-सुभाषितानि वर्तन्ते। तेषां लाटिन्रूपाण्यपि प्रदत्तानि। तेषां तेषां विशदमालोचनमपि विहितम् आङ्ग्लभाषया। संस्कृताद् वङ्गहिन्दीमहाराष्ट्र-भाषाभ्यश्चानुरूपा आभाणकाः प्रदत्ताः। डाः चट्टोपाध्यायस्य ज्ञानं कौतूहलञ्च न केवलं संस्कृत एवासीत् कृतसीमं परं भाषान्तरेष्वपीति क्षुद्रोऽयं ग्रन्थस्तत्तद्भाषायामिदम्प्रथमतया व्युत्पित्सूनामाशीर्वादात्मना परिणमेत्। प्रसङ्गतश्च मञ्जूषायां प्रकाशिता तदीयाभाणक-मालापि समुल्लेखमर्हति।

अजयपालकृतनानार्थसंग्रहे डाः चट्टोपाध्यायस्यौज्ज्वलस्य दिगन्तरं प्रकाशमासादयत्। अजयपालस्य कालविकृतान् पाठान् स यथा समीकृतवान् तदतीव प्रशंसामर्हति। वहत्ययं ग्रन्थो दुर्लभस्याभिधानिकपाण्डित्यस्य साक्षिभावम्।

शब्दकथा। वङ्गभाषायामयं प्रथम एवेदृशो ग्रन्थः। शब्दतत्त्वस्य शब्दप्रयोगस्य चास्यां परिस्फुरन्त्यामालोचनायां न केवलमस्य प्रगाढपाण्डित्य-व्यापकशास्त्राभ्यासयोरेव परिचयो वर्तते परं व्याकरणस्य भाषातत्त्वस्य चातिनीरसानां विषयाणां सुखपाठ्यकरण-योग्यताया बहुत्र च निरुपमहास्यरसद्युतेः समुद्भासनविधानस्यापि दृश्यतेऽनितरसाधारणी योग्यता।

एते तस्य चट्टोपाध्यायस्य प्रवरग्रन्थाः। सन्ति तस्यान्येऽपि महार्घा ग्रन्थनिबहा येषु तस्योत्तमवैदुष्यस्य सूक्ष्माया विचारबुद्धेश्च प्रदर्शितपूर्वग्रन्थराजिष्विव परिचयो वर्तते। प्रसङ्गेऽस्मिंस्तासु तासु प्राच्यतत्त्वविषयिणीषु पत्रिकासु प्रकाशिता निबन्धाः समुल्लेख-मर्हन्ति।

डाः चट्टोपाध्यायः स्वयं "क्यालकाटा ओरिएण्टालजार्णाल"-"मञ्जूषा" (साप्ताहिकी मासिकी च) वङ्गभाषामयीं "सुरभारती" चेत्येतेषां पत्राणां सम्पादक आसीत्। भारते बहिश्चैषां सर्वेषामेव भूयान् समादर आसीत्। तत्रापि "कालकाट्टा ओरिएण्टालजार्णाल" इत्यस्यैव ख्यातिः समधिकासीत्। भारततत्त्वविदः प्रख्याताः डाः डीन्टार्णिट्ज— डाः कीथप्रमुखाः पत्रिकामिमां स्वागतसम्भाषणेन पुरस्कृतवन्तः।

मञ्जूषाद्वारेण संस्कृतस्य महतो महिम्नः पुनरुज्जीवनस्य या खलु वैयक्तिकी प्रचेष्टा तेन कृता नूनमर्हत्येवैषा सर्वेषां प्रशंसावादम्। सेयं तस्योत्तमोत्तमानां कीर्तीनामन्यतमा।

मञ्जूषायां प्रकाशितासु तदीयरचनासु न केवलं तस्यापरिसीमाद्भुतस्वातन्त्र्यं सुप्रकट-मासीत् परं संस्कृतस्य बहुभेदभिन्नासु शाखासु गभीरान्तरङ्गज्ञानमपि। प्रसङ्गेऽस्मिन्नत्र प्रकाशिताः परःशता व्याकरणविमर्शा भाषातत्त्वविषयकनिबन्धाश्च विशेषणोल्लेख्याः।

सुरभारती संस्कृतसाहित्यचर्चार्थमुद्दिष्टा प्रथमा (सम्भावयामि पश्चिमापि) वङ्गभाषा-मयी मासिकपत्रिका। संस्कृतस्योच्चावचान् विषयानुपजीव्य सम्पादकेन रचिता नैके समुत्कृष्टा निबन्धा अत्र प्रकाशिता वर्तन्ते। चट्टोपाध्यायमहोदयः कियतश्चिद् वत्सरान् संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायाः ओरिएण्टाललिटारारिडाइजेष्टपत्रिकायाश्च सम्पादना-मापादयत्। अन्तोदृष्टिपत्रिकायां तस्य केचन तीक्ष्णसमालोचनात्मका निबन्धाः प्रकाश-मलभन्त।

आर्थिकं दुर्योगं सहचरीकृत्य प्रवृत्तमासीत्तत्रभवतश्चट्टोपाध्यायस्य जीवनम् अन्तत-श्चार्थिकी दुर्भावनैव मलिन्यकरोत्तदीयान्तिमदिनान्यपि। अर्थाभावस्य च प्रथमकारणता-मासादयत् पत्रिकायाः पुस्तकानाञ्च प्रकाशजनितं व्ययबाहुल्यम् दुस्थकुटुम्बबान्धवादीनां साहाय्यञ्च। स खल्वासीत् निष्कपटो जनः। जीवनेन स संग्रामरत आसीद-पराजितश्च चेतसा। अन्तिमदिवसं यावत्सोऽध्ययनरत आसीत्। कतिपयदिना-नामस्वस्थताश्रयेण १९६१ खिष्टाब्दस्य नवेम्बरमासीयाष्टमदिवसे सोऽन्तिमं श्वासममुञ्चत्।

In Memoriam

By S. K. Gupta, I. C. S. (Retd.)

A prophet may not be honoured in his own country but one would expect a savant—and a profoundly erudite one at that—not to share the same fate. Yet, when we consider the comparative obscurity which was the fate of the late Dr. Kshitish Chandra Chatterji and the financial struggle which darkened the last years of his life, we are led to believe that in these days of publicity and propaganda something more is needed than mere learning to carve a niche in the temple of fame. Dr. Chatterji shunned these artificial aids. He had a

horror of self-advertisement, and too great a contempt for sycophancy and respect for and pride in his austere poverty to burn incense at the door of the holders of power whether in the academic world or in politics. Those who knew him well, whether as colleagues or pupils, were struck by the depth and width of his learning and his readiness to help all seekers after knowledge. The books (alas ! how few compared with what he could write) and the Sanskrit journals he edited and sometimes filled with his own writing from the first page to the last, made him known to a large circle of scholars within and outside his state. But recognition in the form of a Chair either in the Calcutta University or in the reconstituted Sanskrit College passed him by. It is reported that he missed the last because he disdained to see the great dispensers of favours in the educational world as suggested by a friend. We do not know if this is true, but if it is, it is one reassuring reminder of the fact that even in this commercial age the race of the great pandit 'Buno Ramnath' of Navadwip is not extinct. Bengal owes it a duty to cherish the memory of this great savant by preserving his library in a place where his accumulated books and manuscripts of many years will be diligently read and discussed, by completing any incomplete manuscripts he may have left on many difficult points of Comparative Philology and Vedic learning, and by establishing a Chair in his name which will be a constant reminder to its holder and his pupils of the heights that may be reached by single-minded devotion to Sanskrit learning even though one has not gone through the mill of the ancient *tols*. We have neglected our heritage of Sanskrit learning much too long and the death of a few more pandits like Dr. Chatterji may soon bring us to the point of no return.

VISVA-BHARATI

FOUNDER-PRESIDNT
RABINDRANATH TAGORE

VIDYA-BHAVANA
College
of
Post Graduste Teaching & Research

PHONE : Bolpur 21
Extn : II

SANTINIKETAN
WEST BENGAL, INDIA

Date 27. 11. 61

The Board of Sanskrit, Pali and Prakrit, Visva-bharati, expresses profound regret at the sudden demise of Prof. K. C. Chatterjee.

The embodiment of singular solidarity of character, Prof. Chatterjee combined in himself classical scholarship with modern approach. He was associated with this University from its very inception and has ungrudgingly rendered all assistance, whenever he was called upon to do so.

His loss has been irreparable in the field of classical scholarhip, especially in Vedic, grammatical and philological studies.

The Board offers her sincerest sympathy to the bereaved family and humbly prays for eternal peace of the great departed soul.

S. Bhattacharya
Chairman

विश्वभारती

विश्वभारत्याः संस्कृत-पालि-प्राकृतपरिषत् अध्यापक-क्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायस्याकस्मिकेन महाप्रयाणेन गभीरं दुःखं प्रकाशयति। अपरविलक्षणायाश्चारित्रिकऋजुतायाः प्रतिमूर्तिश्चट्टोपाध्यायमहोदयः प्राचीनशास्त्रीयपाण्डित्येन सहाधुनिकदृष्टेः सम्मेलनमात्मनि समपादयत्। विश्वविद्यालयस्यास्य प्रारम्भत एवायम् अनेन सम्बद्ध आसीत् व्यदधाच्च सर्वतोमुखं साहायकम् अकृपणतया तदा तदा समनुरुद्धः।

तत्रभवतो महाप्रयाणेन प्राचीनशास्त्रालोचनायां विशेषेण वैदिक्यां वैयाकरण्यां भाषातत्त्वविषयिण्याञ्च विद्यायाम् अपूरणीया क्षतिः समपद्यत। परिषदियं शोकसन्तप्तान् परिवारान् प्रत्यान्तरिकतमां तुल्यवेदनां विज्ञापयति प्रार्थयते च सविनयं स्वर्गतस्य महत आत्मनश्चिरन्तनीं शान्तिम्।

एस्० भट्टाचार्यः
सभापतिः

विद्वद्वर-क्षितीशचन्द्र-महाप्रयाणे

शोकक्षोभः

[शोकार्त-भट्टपल्लीवास्तव्य श्रीविष्णुपदभट्टाचार्यः]

किमेतत् सत्यं भोस्त्वमसि चिरतः प्रस्थित इतः
स्वरस्ते गम्भीरो न हि सुमधुरः श्रोष्यत इह।
न ते स्मेरं वक्त्रं नयनसरणीमेष्यति पुन-
र्न ते धी-दीपार्चिः पुनरपि लयं नेष्यति तमः ॥१॥

मरालस्त्वं वाणी-कमल-सरसो वक्षसि चलः
प्रशस्तस्त्वं पन्था महति विपिने व्याकृतिमये।
प्लवो लीलासाध्यो भ्रमि-परिगते शास्त्रजलधौ
वरिष्ठं त्वं विद्वन्! विबुधशरणं गीष्पतिरिव ॥२॥

त्वया मञ्जूषा या दयित-तनयाऽकालमरणे
कृताऽऽसीत्तन्नाम्ना परम-रुचिरा रत्न-निचिता ।
त्वदीयं सर्वस्वं व्ययितमिह यल्लालन-विधौ
न जाने किं तस्याः सपदि भविता त्वय्युपरते ॥३॥

न विस्मर्तव्या ते कृतिरनुपमा कीर्तिधवला
जनन्या दुःस्थाया बत सुरगिरो रक्षणकृते ।
सपर्यायां तस्या व्ययितमपि ते जीवितमहो
समीहाऽसौ भूयान्ननु फलवती दैवकृपया ॥४॥

पुण्यसन्तर्पणम्

[लीलादेवी दयालुः]

क्वासौ क्षितीशचन्द्रो हा मान्यो मे मातुलो गतः ।
रत्नभूतो हि वङ्गानां भारत्याः समुपासकः ॥१॥
काव्यशास्त्रप्रवीणोऽसौ शब्दशास्त्रविचक्षणः ।
विद्यावारिधिमुत्तीर्य स्वर्गलोकं समाश्रितः ॥२॥
वञ्चिता केवलं नाहं वञ्चिताऽद्य वसुन्धरा ।
तेन हा नररत्नेन विद्वद्वन्द्येन धीमता ॥३॥
भौतिकं नश्वरं देहं कालः कवलयेत्क्वचित् ।
न पुनः सुयशोराशीन् विद्वद्भिः समुपार्जितान् ॥४॥
यशःकायेन तेनैव भुवि सोऽद्यापि राजते ।
अमरत्वं प्रपन्नश्च तीर्त्वा मृत्युमहार्णवम् ॥५॥
अज्ञापि दाक्षिणात्याहं भवता बहुमानिता ।
तत्ते विरहशोकार्ता विलपाम्यद्य सन्ततम् ॥६॥
ज्ञानदेवस्य चरितं सुकाव्यं जननीकृतम् ।
नाटिकाकृति पूज्यस्य स्मृतये ते समर्प्यते ॥७॥

शब्दाचार्य-क्षितीशचन्द्रस्य महास्तगमने—

हृदयोच्छ्वासः

[श्रीश्रीजीवन्यायतीर्थशर्मणः]

हा हा हन्त ! कृतान्तवैरमधुना गीर्बाणवाणीप्रिय-
प्राणानां निधनाय तन्नयनयोश्चन्द्रे क्षितीशाह्वये ।
वज्रप्रायमपायमास्त रचयत् संसारसारक्षये
सामर्थ्यं परिदर्शयद्विजयते विश्वञ्च निःस्वायते ॥१॥

यो विप्रो न हि विप्रियं रचितवांश्चित्तेन कृत्येन वा
काम्यं कञ्चन काञ्चनादिविषयं नाचिन्तयल्लोलुपः ।
मञ्जूषां चिरमञ्जुलां निजधनैः सम्पोषयञ्छोषय-
न्नात्मानं न हि खिद्यते स्म स भवानद्य क्व यातो हठात् ? ॥२॥

सूरिन् ! सूनृतवाक् चिराय विनयं सूनूपमान् प्रापयं-
श्छात्रान् मुग्धमधुव्रतानिव वचोमाध्वीकमास्वादयन् ।
पुष्पालङ्कृतकुञ्जरूपमसृजस्त्वं विश्वविद्यालयं
सर्वेषामपि गर्वपर्वतसमो हा लीयसे क्वाधुना ? ॥३॥

आचार्यः किल शब्दशास्त्रचतुरोऽस्याश्चर्यतेजस्वितां
बिभ्राणो द्विजवंशगौरवधरः सौरव्यता सम्मिताम् ।
स्फूर्जन्मानससारसानि मदयन्नामर्दयंस्तामस-
स्तोमं मानवमानवर्धनपरः क्वाद्य प्रयातो भवान् ॥४॥

यो ब्राह्मण्यमनन्यमानसगतिः सम्मान्य सौम्यो मुनि-
र्गार्हस्थ्येऽपि विकाश्य काश्यपसमस्तीव्रां तपस्यां वसन् ।
पाणिन्यागमसिन्धुमन्थनपटुः पाश्चात्यभाषास्वपि
प्राधान्यं कलयन्नहो ! कलिकृतं कालं विलङ्घ्य स्थितः ॥५॥

हा हन्त ! क्वनु शान्तमद्य सहसा कान्तं निबन्धाङ्कनं
शुष्कव्याकरणस्य भाष्यमथनादुद्भास्यहास्योज्ज्वलम् ।
नानाशब्दविलासलास्यमधुरं सारस्वतं कौशलं
नित्यं लोकविलोचनाग्रनिहितं को नाम हा ! विस्मरेत् ? ॥६॥

हा हा देव ! दिवि प्रवेशसुखमप्यास्ते न ते तृप्तिदं
मञ्जूषां परिहाय नन्दनवनीकुञ्जो न ते रोचते ।
आशीराशिमशेषमद्य वितर श्रीमत्सु पुत्रादिषु
स्याद् येन प्रियकार्यमार्य ! भवतो निर्बाधमाराधितम् ॥७॥

स्मृतितर्पणम्

[श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यकृतम्]

लब्ध्वा जन्म समादृतं द्विजकुले स्वाध्यायसाहायकं
वेदाङ्गेष्वमलं श्रमार्जितफलं साध्यं विधाय स्वकम् ।
काले श्रौतनिधेः प्रयत्नकुशलश्रद्धं समासादने
धन्यं यापितमायुरामृति तथा तद्बोधविश्लेषणे ॥१॥

प्राच्ये शाब्दिकवाङ्मये सुविपुले वर्षान् बहून् व्याप्य ते
सिद्धं चङ्क्रमणं विमृश्य विदुषां श्लाघा समुज्जृम्भते ।
श्रौते मन्त्रचयेऽर्थनिर्णयमये प्राच्य-प्रतीच्यायन-
प्रज्ञाप्रज्ञमते च ते परिचयो विस्मापकः कस्य न ॥२॥

ज्ञानाधार-निबन्धबन्धकलनासम्पादनैश्चेष्टितं
त्रिंशत्प्रायसमाः समानलसता-प्राकाम्ययोगोचितम् ।
सूरीणां समयञ्च शिष्यविनयं संश्रित्य कृत्यैरसं
प्रारब्धे भवता नयं विजहताऽप्याविष्कृतं साहसम् ? ॥३॥

आदौ प्राच्यसुधीसमन्वयहिते* पत्रेऽङ्किता शेमुषी
पश्चाच्छिष्यजनप्रबोधजनने सम्भाविता वैदुषी ।
संवादावतरैः कथानकभरैर्भाषान्तराभाणकै-
र्मञ्जूषा महिता रसालचटुलैः सेयं तथा चूर्णकैः ॥४॥

क्षुद्रेष्वेष्वपि यद्विचारगुरुषु श्रेयोमतिः स्वाश्रया
तन्मूलं भवतः स्वयंव्रतकृतावेकान्तनिष्ठाऽद्वया ।
मञ्जूषेयमितः क्षितीश करुणं वृत्तं बतापद्यते
व्यापारेऽत्र सुरेशचन्द्र†चरितावृत्तिः समावेद्यते ॥५॥

---

* Calcutta Oriental Journal.

† प्रातःस्मरणीयानामीश्वरचन्द्रविद्यासागरचरणानां दौहित्रः स्वनामधन्यो वङ्गभाषामय 'साहित्या'ख्यमासिकपत्रसम्पादकः सुरेशचन्द्रसमाजपतिः ।

पण्डितमूर्धन्य-डक्टर-क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयस्य
लोकान्तरप्रयाणमुपलक्ष्य

शोकाश्रुप्रस्रवणम्

[महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः]

यदीय-वैदुष्ययशःकरोत्करै-
र्वसुन्धरासीमसितप्रभां दधौ ।
स कोविदानन्दकरो गुणाकरः
क्षितीशचन्द्रो बत हा गतो दिवम् ॥१॥

मञ्जूषया मंजुलवाग्विभूषया
यस्तर्पयामास सदा विदां गणम् ।
गीर्वाणवाणीविदुषां महत्तमः
क्षितीशचन्द्रः स गतोऽद्य हा दिवम् ॥२॥

यदीयविश्वोत्तरबुद्धिचातुरी
भाषारहस्यं तरणिस्तितीर्षताम् ।
स देववाणीवरपुत्र उज्ज्वलः
क्षितीशचन्द्रोऽस्तगिरिं समाश्रितः ॥३॥

यत्सेवया संस्कृतपत्रिकाचये
प्रतिष्ठिता कञ्चन कालमन्तरा ।
विदां प्रियाभूत् परिषत्-सुपत्रिका
क्षितीशचन्द्रः स गतोऽद्य हा दिवम् ॥४॥

बहुश्रुतो यः श्रुतिविद्यया स्वया
सुविश्रुतो वङ्गयशोविवर्धनः ।
शब्दागमेऽप्यप्रतिमः सुकोविदः
क्षितीशचन्द्रः स गतोऽद्य हा दिवम् ॥५॥

यदीयदीप्तप्रतिभा तमस्विनां
तमस्ततिं लोपमवापयद् भृशम् ।

स्वविद्यया विस्मयकृद् विपश्चितां
क्षितीशचन्द्रः स गतः सुरालयम् ॥६॥
शीलं विशुद्धं समभून्निरास्पदं
शास्त्रैकनिष्ठाऽस्तमितावलम्बना ।
क्षितीशचन्द्रस्य महाप्रयाणतः
शोच्यां दशामाप्तवती सरस्वती ॥७॥
येनासि हे वाणि ! गता महद् यशः
स्थितासि विश्वोत्तरवित्तशालिनी ।
क्षितीशचन्द्रस्य महाप्रयाणत-
स्तस्याद्य शोकाश्रु विमुञ्च दुर्भगे ! ॥८॥
धन्यासि देवावनि ! यामुपाश्रित-
स्त्वामेष दिव्यप्रतिभो विदां मणिः ।
हा मर्त्यभूमे ! तव दैवताऽधुना
वसुन्धराख्या नहि योगभागिनी ॥९॥
मृत्युर्ध्रुवो यद्यपि जन्मशालिनां
तथापि हातुं न वयं शुचः क्षमाः ।
तादृग्विदां रिक्तपदस्य पूर्तये
न कश्चिदन्यः सदृशो यदीक्ष्यते ॥१०॥
कालेन शोको विलयं प्रपत्स्यते
गतेर्विरामं न भवोऽपि संश्रयेत् ।
परं तथाभूतसुधीजनात्ययात्
दैन्यं न तस्य प्रतिकारमेष्यति ॥११॥
शोकाश्रुणा वाऽलमनिष्टहेतुना
न मादृशैस्तेन स लप्स्यते पुनः ।
स्वकर्मजं लोकमसौ समाश्रित-
श्चिराय शान्तिं लभतां बुधोत्तमः ॥१२॥

शोकविलापः

श्रीमन्तो मञ्जूषापाठकाः! दुर्मुख इव रामभद्रं श्रावयत्येष वः कश्चन हृदयमर्मच्छिदमभव्यवृत्तान्तम्। जाने हेमन्त इवायं वृत्तान्तो भवतां हृत्कमलमलं मलिनीकरिष्यति।

न श्रोष्यन्ति भवन्त इत ऊर्ध्वं सुरभारतीचूतवितानसञ्चारिणः पुंस्कोकिलस्य चिरपरिचितं कलकण्ठम्। यतो निःसृतां मधुरमधुरां साहित्यसुधाधारां निपीय करम्बितान्तरङ्गा भवन्तो मन्ये जगदपि निखिलं नास्मरन्, यस्य लेखनीलीलाविलासकलया समुल्लसितमिव समुज्जीवितमिव चासीद् विदग्धमन्तःकरणं संस्कृतज्ञानाम्, यदीयेन मनीषालोकेन समुद्भासितानि रेजुरन्तःकरणान्यांग्ल-संस्कृताद्यनेकभाषाविलासिनां विदुषां येनोपस्थापितानां कठिनानामपि व्याकरणालङ्कारदर्शनादिविषयाणामसंशयोपहतानि व्याख्यानान्यापीयामोदममन्दमविन्दन्त श्रोतारः स वश्चिरायास्तं गतो मञ्जूषासम्पादकः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयः।

धृतेष्वपि तेषु तेषु विद्वन्नामधेयेष्वशेषजनेषु केवलेन तेन महात्मना विदुषा विरहिताम् अनाथामेव मन्ये सुरभारतीम् प्रोलसन्तीष्वपि तत्र तत्रानेकव्याख्यावैदग्धीषु तदीयव्याख्याश्रवणविधुरौ सम्भावयाम्यफलाविव कर्णौ, अनारतं निरीक्ष्यमाणेष्वपि सर्वत्र प्रवरनरस्रोतःसु सौम्यसुभगां तां मूर्तिमपश्यतोस्तिमिरमिवोपजायमानं मन्ये नयनयोः। हा हा विधातः कीदृशस्ते सकरुणोऽप्यकरुणः सविचारोऽप्यविचारो दुरूहव्यवहारः? यदि तावद्दुष्कालेऽपि कलाविह समानीतः कश्चन सत्ययुगसुलभो लोभहिंसाद्यसुलभो मनीषिवर्यः, यदि च दुरपत्यदुःस्थायामुपस्थितशेषदशायाममरभाषायामनुक्रोशवशंवदेनार्पितस्तस्यै दुःखमोचनविचक्षणः सुतशेवधिस्तर्हि किमित्यसमाप्तेष्वेव तेषु तेषु कर्मस्वकाल एव स त्वया कवलितः?

वाचकमहाभागाः, व्यर्थमिदं रुदितमिति विदन्नपि शोकक्षोभं धारयितुमक्षमतया भेषजं हि दुःखस्य सुहृत्सु संविभाग इति च किञ्चिद्विलपितम्। जाने आदेहपातं पतिष्यन्त्यस्य विपश्चितो विद्वत्ता च विनयिता च बन्धुत्ववैचक्षण्यादयश्च गुणा मानसेषु परिचितजनानां विशेषतो मादृशानां सुचिरसुहृदाम्। इदानीमपि समुपनते महत्यवकाशे गोष्ठीसुखमनुभवितुमादिशतीव पदद्वन्द्वं तदीयभवनम्, इदानीमप्यापतिते दुरूहव्याकरणादिविचारे गत्वेव प्रतिनिवर्तते हृदयं त्वत्सकाशात् समुत्प्रेक्षे चेदानीमपि यथाकालं मञ्जूषां शुद्धि (प्रूफ) हेतोर्मदीयावासे निषेदुषीम्। सर्वथा वैरायमाणेन विधिना वञ्चिताः स्मो मन्दभाग्याः।

न वर्षं न षन्मासान् न वा मासं केवलं कतिपयदिनमात्रामयेन लघुनापि गृहीतस्तत्रभवान् अकस्मादेवास्मत्सकाशादन्तर्धानं गतः। न श्रुतस्तस्य कदाचिदपि रोगार्तिजनितः

करुणकरुणः काकूस्वरः, नावलोकितो लोचनयोर्मुखे वा रोगपराभवकलितो विषाद-मलिनिमा। वस्तुतः स्वल्पमेव व्याकुलीचकार तत्रभवन्तमात्मनिष्ठमनिष्टोऽपि दिष्टान्तदायकोऽपि क्रूरो रोगः।

तस्य भवतो बहुभाषाविषयं बहुमुखं विलक्षणं वैदुष्यविलासं किमहं मन्दमतिर्भवद्भ्य उपहरिष्यामि। "तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेष्वि"तिरीत्या तत्र पुनस्तत्रभवतः सुतकल्पा वा सुहृत्कल्पा वा संस्कृताङ्गल-वङ्गभाषामय्यस्तास्ताः पत्त्र्य एव भवतो विशेषं वेदयिष्यन्ति। तत्राद्या संस्कृतमयी मञ्जूषा, आङ्गलमयी कलिकाता-ओरियेण्टाल जार्णेल, वङ्गमयी च सुरभारतीति। कदाचिदियं सुरभारती साप्ताहिक-सौभाग्यसोपानमपि सञ्जिहाना चन्द्रिकेव जनैरवालोक्यत। संस्कृतज्ञानां दौर्भाग्यात् कुटुम्बपोषणमात्रेणोपक्षीयमाणं धनं महता क्लेशेन चिरमुपार्जयतस्तत्रभवतः पत्रिकापरिचालनार्थं किञ्चनापि नावाशिष्यत इत्यकाल एव द्वे वङ्गाङ्गलभाषामय्यौ पत्रिके निरुद्धप्रचारे बभूवतुः। संस्कृतमयी मञ्जूषा पुनरेतावत्कालं यावद् विधृतासीत्। अस्याः कृते तेन किं किं वा दुष्करं न कृतम्। कायपातो न गणितः द्रव्याभावकृतः कुटुम्बक्लेशस्तृणीकृतः किं बहुना कदाचिदाधमर्ण्यमप्युपनीत आत्मेति। व्ययसंकोचेन सर्वथा वर्तनीयमिति कृत्वा स्वयमेक एवास्याः सर्वं कृत्यजातं निरपादयत्। नूनं विदन्ति सम्पादकाः पत्रिकापरिचालनस्य दौष्कर्यमशेषम्,। तत्र प्रूफसंशोधनादारभ्य ग्राहकेषु प्रेषणार्थं तस्याः सज्जीकरणं तेषां नामादिसंकेतलेखनं तैः सह पत्रव्यवहारादिकञ्चैक एव निरवर्तयत्। जानन्त्येव मञ्जूषाग्राहका यद् मञ्जूषागतानां विषयाणां भूयांस एवांशास्तस्यैव स्वलेखनीप्रसूतास्तेऽपि च न लघुतराः परं चिरचिन्ताफलीभूता इति।

बहोः कालादनन्तरं तत्रभवतः सुरसरस्वतीसेवा देवविप्राशिषेव दृशमाचकर्ष सुप्तातन्द्रा-निमीलितानां राष्ट्राधिकृतानाम्। व्यवास्थापयंस्ते व्यतीतवर्षान्मञ्जूषायाः कृते सार्धद्विसाहस्री राजतीनां मुद्राणाम्। परं दुरदृष्टयोगाद् राष्ट्राधिकृतानां बन्ध्यभागधेयतया चास्मादृशानां बन्धुजनानां सकृदेव स्वीकृतं तत् साहायकम् तत्रभवता मञ्जूषा-सम्पादकेन। श्रूयते साहायकमिदं पुरेवास्मिन्नपि संवत्सरे यथायथं मञ्जूषायाः कृते व्यवस्थापितं वर्तते। चिरापेक्षितेऽपि चिरादनन्तरं प्राप्तेऽपीह साहाय्ये प्राधान्येनाधमर्ण्यमनुसन्दधामो वयम् एतेषां विश्वविद्यालयीयप्राक्तनप्रियतमशिष्यस्य वङ्गीयसंस्कृत-शिक्षापरिषदध्यक्षस्य श्रीमतो डाः यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणमहोदयस्य सकाशे। तेनैव श्रीमता भारतीयसंस्कृतशिक्षासमुन्नत्याधायके आयोगे सदस्यपदमधितष्ठुषा प्रकृते साहाय्ये प्रामुख्यमनुगृह्यानृण्यमानीत आत्मा गुरोश्चिराध्ययनस्येति प्रसङ्गसंवादः। किन्तु हा! क इदानीं मञ्जूषां परिचालयेत्? कः कुर्यात् परिकरं दुस्तरसागरसमुत्तरणे, को

वा सन्दध्यादमन्दं मन्दरशिखरिणं शिरसि। यद्यप्यास्ते तत्रभवतो गुणरत्नोदधिः सौजन्येन सारल्येन सौन्दर्येण साहृदय्येन चाभिन्नः पृथकक्कृत इवात्मा पुत्रनामधेयं भागधेयं, यत्रैव फलितं तत्रभवतः सम्पूर्णं तपःफलम्, फलिताश्च चिरसेवाकरुणस्य शरणीकृतस्य तरुणेन्दुशेखरस्य भगवत आशाधिका आशिषस्तथापि कुटुम्बपोषणार्थं कार्यान्तरव्यापृतोऽसौ कथमिवेदमलाभदुःस्थमास्थास्यति गुरुभारं पत्रिकासम्पादनकृत्यम्। प्रायेण महाप्रयाणस्य मासषट्काद् दैहिकीं दुःस्थतामतिभूमिं गतामुत्प्रेक्षमाणेन तत्रभवता कदाचिदहमुक्तः अमुक-महाशय, यद्यहं मञ्जूषाया वार्षिकीं सर्वां संख्यामसम्पाद्यैव विपद्ये तर्ह्यवशिष्टा द्वित्राः संख्या भवता सानुक्रोशेन निष्पाद्याः येन प्रारम्भ एव वर्षस्य निर्यातितमूल्या मञ्जूषाग्राहका नात्मानं वञ्चितं मन्येरन्निति। पाठकाः, एवमेवासीत्तत्रभवतः कोमला समानुभूतिविमला च मतिर्लोकव्यवहारे। किन्तु हन्त! को वाभिभवेद् दभ्रमपि भगवदभिप्रेतमस्वतन्त्रो जन्तुर्यदनेनाव्याजमलीमसेन मनस्विना स्वयमेव सम्पाद्य संशयितां तां द्वित्रसंख्यां पूर्तिं नीतेऽप्यस्याः पञ्चदशे वर्षे, षोडशवर्षस्य संख्यात्रयमात्रं पाठकेभ्य उपहृत्याकृतकृत्येनैव स्वीकृतः प्रेत्यभावः। चतुर्थसंख्यायाश्चाद्यं पुटकं मृत्योर्दशैकादशदिवसेभ्यः पूर्वं प्रबन्धनिर्वाचनाक्षरयोजन-संशोधनादिना स्वयमेव तेन सज्जीकृतम्। एतदानुषङ्गिकं संशोधनादिकं कर्म पुनरेतेनामृत्युदिवसमेव कृतमासीत्। तदेतदस्याः संख्यायाः स्थानान्तरे द्रष्टव्यम्।

कति वा मया दीयेरंस्तस्यालौकिकस्य परिचयाश्चरितवारिधेः। ये केचन किञ्चन कर्माकार्षुर्बहूल्यं वा तदीयं त एव विदन्ति कीदृश्यस्य महाप्राणता महात्मन आसीन्नियोज्येष्विति। मयैकदा स्वयंप्रत्यक्षीकृतम्, तदीयं किञ्चन कर्म कुर्वन् कश्चन भद्रमुखस्तत्रभवता पृष्ठः कियत्यस्य कर्मणो भृतिरुपयुक्ता स्यादिति। तेन तु समीचीनाया एव भृतेरुल्लेखे कृते तत्रभवतोक्तं नहि नहि नितान्तन्यूनमिदं वेतनम्, इतो द्विगुणमेवास्य समीचीनमिति। एकमेव स्वानुजीविनः श्रमाधिक्यमपि यथा न भवेत्तत्राप्यासीत्तस्य सतर्का सानुकम्पा च मतिरतिजागरूका। असामान्यं सौजन्यम् अदभ्रो भद्रव्यवहारः सुतराममिता सरलता तस्यैव चरिते पदमकुर्वन् बाहुल्येन। नितान्तनीचेनापि महामुर्खेणापि स यथा समधिकसमादरेण कृतसंवादो दृष्टस्तदन्यत्र न केवलं विरलमपि त्वसम्भवदेव। अधस्ताद् भवनस्य केनचिदाहूतस्तत्रभवान् "किमिच्छति भवान्" इति वदन् कियतीं वा मधुधारां वाचिकीं नासिञ्चदिति चिन्तयतो विषादजडिमानमद्यानुभवति चेतः। न व्यर्थीकृता तेनार्थिनः प्रार्थना प्राणात्ययेऽपि। यथाविभवं समर्पितमेव तेन किञ्चनापि वित्तं तेभ्यः। तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन॥ इत्येतत् सूक्तं सार्थकमवलोकितमत्रैव महात्मनो महीयसि

जीवनचरिते। व्ययितं सर्वमपि जीवनं तेन शास्त्रालोचनेन साधुजनसङ्गेन सुहृज्जन-पर्युपासनेनैवमेवान्यैरपि श्लाघ्यैरनर्घ्यैरनघैश्च व्यवहारविस्तारैः।

महती भक्तिरस्य तरुणेन्दुशेखरे गिरिराजकन्यकायाश्चोपचीयमाना समवर्तत। प्रतिसोमवासरमुपवासपुरःसरं सेवितस्तेन भगवाञ्छिवदेवः। मातास्य बहोः कालात् पूर्वं परलोकवासिन्यासीदिति न प्रत्यक्षीकृतोऽस्माभिरस्य मातरि व्यवहारः, परं पितरि कथं वर्तितव्यमित्यन्येषामपि शिक्षणीयमासीत् पितरममरमिव परिचरतोऽत्रभवतः सकाशे। तत्रभवानात्मनि स्वपुत्रव्यवहारमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य मधुरं वा परुषं वा तत्प्रामाण्येनैव पित्रा सह मधुरं व्यवाहरत् पर्यहरच्च परुषप्रायं व्यवहारम्। औदार्यात् स्वकर्मव्याघातमापादयतापि तेनोपपादितं परकीयं स्वार्थसम्पर्कशून्यमपि गरीयः कर्म। इदानीं तस्य स्वास्थ्यहानिमभिलक्ष्यास्माभिः परार्थपरकर्मसन्न्यासायोपदिष्टेन तेनोक्तम् अमुकमहाशय ! चिरादित्थमेव वर्तयन्निदानीमन्यथा व्यवहर्तुमपत्रपत इव चेत इति। एवमेवार्थिनमप्यपार्थमनोरथं कर्तुं व्यथते स्मास्य चेतः पुरुषधौरेयस्य।

हा विधातः ! कमिदानीमुपेयामुपनते व्यायते जटिले व्याख्यानसंशये। कमुपस्थाय स्वास्थ्यमासादयेन्मानसं सांसारिकसङ्कटशतव्याकुलमुपदेशश्रवणेन, को वोपदिशेदशिवक्षणपरिहारेण प्रवृत्तिं नित्ये नैमित्तिके चाल्पेऽनल्पे च कर्मसमवाये। किं बहुना सर्वानेव संशयव्याकुलान् विषयान् व्याकारयितुं क इदानीमितरः शरणीकरणीयो मनीषी मादृशैः।

महतीह महीतले महात्मानः के कदा प्रादुर्भवन्तीति निरवशेषं न कोऽपि ज्ञातुं प्रभवति। परं यो यस्य प्रत्यक्षीभवति तत्रैव तस्य विवर्धते बहुमानः श्रद्धा भक्तिभूमा च। पाठकाः, एवमेवास्मद्दृष्टचरेष्वपूर्वचरितेषु जनेष्वयमेक एव श्रीमान् क्षितीशचन्द्रोऽस्मासु महात्मतया कृतपदो वर्तते। वयं तदीयं सर्वमेवालौकिकमनुभवामः प्रगुणीभवामश्चानुत्तरचरितं तत्रभवन्तमतिमानुषत्वेन स्तोतुं विश्वसितुञ्च। वयसा किञ्चित् कनीयसोऽपि मत्तः प्राङ्महाप्रस्थानं तस्यासीदभिलषितमित्यभिव्यक्तीकृतमस्मासु कथाप्रसङ्गेन। पूर्णास्तस्याशिषः पूर्णो विधातुर्मनोरथोऽस्मत्प्रतिकूलस्य पूर्णमन्तरं नस्तिमिरेण शोकापरपर्यायेण केवलमपूर्णा सुहृदां वासनैवामरणं तं मृगयमाणा पुनर्जन्मने साहायकं सम्पादयिष्यतीति॥

चिरसौहृदमुग्धस्य शोकहतस्य कस्यचनान्तरङ्गमित्रस्य।

'विद्वद्भिः शोभते देशः'

पट्टाभिरामशास्त्री विद्यासागरः

विद्वज्जनैरधिष्ठितस्यैव देशस्य शोभा परिगण्यते। काममभ्रंलिहाः प्रासादा निर्मीयन्ताम्, उच्चावचं विध्वंसकान्याणविकान्यस्त्राणि शस्त्राणि चाविष्क्रियन्ताम्, विविधानि सेतुबन्धनानि प्रबध्यन्ताम्, राजनीतिज्ञैः पुरुषैरितस्ततो देशेषु भ्रमणेन संस्कृतिसम्बन्धरहितानि प्राचीनसंस्कृतिदूषकाणि वा भाषणानि स्वैरं प्रदीयन्ताम् नैकविधै-रनुचितैरुपायैस्सुहिरण्यानि रत्नानि च सञ्चीयन्ताम् सुविमृश्य प्राक्तनैराविष्कृताः पन्थानो निराक्रियन्ताम्, निश्चप्रचमेतैर्देशः शोभते, समुन्नतस्तु देश इति न परिगण्येत। देश-निवासिनां कृते चारित्रसम्पत्समृद्धानि निकेतनानि निर्मातव्यानि, चारित्रबलसमृद्धि-र्वर्धनीया, जलवच्चारित्रस्य देशं परितः प्रवाह आपादनीयः, संस्कृतिसम्बद्धानि भाषणानि कर्तव्यानि, तादृशानि च विद्वद्रत्नानि सञ्चेतव्यानि येषां प्राक्तनैराविष्कृतेषु मार्गेषु ज्योतींषि प्रसृतानि भवेयुः। आहारार्थं शरीरधारणमिति बहव एवाभ्युपगन्तार उपलभ्येरन् देशेष, किन्तु शरीरधारणार्थमाहार इत्यभ्युपेतारः खलु विशिष्टा भवन्ति विरलाश्च।

विरलेष्वेतादृशेषु प्रधानतमा आसन्नस्माकं पूज्याः श्रीक्षितीशचन्द्र-चटर्जीमहोदयाः। महाभागानिमानहं दशभ्यो वर्षेभ्यस्सुपरिचिनोमि। निरतिशयो मयि स्नेहस्तेषामासीत्। शिक्षकस्य ये गुणा नियमाश्च ते याथातथ्येनेमानलङ्कुर्वन्ति स्म। अध्ययनम्, अध्या-पनम्, वात्सल्येन छात्रैस्संव्यवहारः छात्रकृतप्रश्नानामौचित्येनोत्तरदानम्, छात्रबुद्धिकुसुमस्य येन विकासो जायेत तथाविधस्य प्रकाशस्य प्रदानम्, छात्रसमुन्नत्यर्थमेव स्वीयं जीवनमित्यव-धारणम्, छात्रसम्पत्समृद्ध्यैव स्वस्य समृद्धिरित्यध्यवसायः, रात्रिन्दिवं तत्तद्ग्रन्थग्रन्थिभेदिनो नूतनान् निगूढांश्च विषयानन्विष्य तेषां छात्रेभ्यो बोधनम्। ताटस्थ्यमवलम्बमानानाम् औदासीन्यं वा भजतां छात्राणां सुदृढमध्ययनसरणाववस्थापनम्, इतस्ततो लौकिकविषय-महीरुहेषु सञ्चरतां छात्रमनःकपीनां हेलयैव समावर्जनञ्चेत्यादयः परिगण्यन्ते गुणाः शिक्षकस्य। त इमे सर्वेऽपि यथायथं पण्डितवरानिमान् भूषयन्ति स्मेत्यसकृदहमन्व-भवम्। समयः खलु शिक्षकस्य बहुमूल्यो भवति। यथासमयं विद्यालयमागत्य यथायथं छात्रान् इमे विषयान् ग्राहयन्ति स्म। समयचौर्यं नाम महते पापायेतीमे पर्यगणयन्। वृथालपनगोष्ठीषु 'गफफ ध्याय'परासु नैषां विलोकितस्समावेशः। नेमे परेषां गर्ववचांसि शृण्वन्ति स्म नापि श्रावयन्ति स्म। कटुवचांसि नाभाषन्ते स्म। पदसमुन्नतये नाधिकारिणां गृहद्वाराणि प्राविशन्निमे। राजनीतिसम्बद्धान् विषयान् सर्वथेमे पर्यहरन्। विद्यालयसम्बन्धिनीषु तासु तासु समितिषु सदस्यत्वसम्पादनमोह एनान् न ग्रसति स्म।

विद्यालयेषु भृतकाध्यापनजनितं पापं परिमार्जयितुमेव छात्रान् गृहेषु समाहूय समध्यापयन्। नूनमेतेषां जीवनम्—

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा
नैषां गर्ववचः शृणोषि नच तान्प्रत्याशया धावसि।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः।।

इत्युक्तदिशा कुरङ्गसदृशमासीत्। सदैव स्मितमुखत्, प्रियभाषाणम्, विषयविवेचनश्चेत्यादयो गुणा एतेषां विशिष्टा अभवन्। स्वार्धाङ्गिनीमिव मञ्जूषामिमे पर्यपालयन्। अनितरसाधारणी लेखनशक्तिरिमान् भूषयति स्म। कुटुम्बसम्बन्धिषु कार्येषु मञ्जूषाप्रकाशनमेव प्रधानमितीमेऽमन्यन्त। शरीरेण मनसाऽवस्था अपीमे मञ्जूषाप्रकाशनमेव चिन्तयन्ति स्म। कामं परिधानाय वस्त्राणि न स्युः, अभ्यवहाराय वस्तूनि न भवेयुः, जीर्णं शीर्णञ्च वस्त्रं परिधाय शुष्कांश्च रोटिकाखण्डान् सञ्चर्व्य मञ्जूषाप्रकाशनमेव मुख्यममन्यन्त चरमश्वासेऽपि। नूनमिमे तपस्विनः। स्वाध्यायः खलु तपः। सत्यमिमे त्यागिनः, छात्रसम्पत्समृद्धिर्हि वास्तविकी सम्पत्। एतादृशैरेव खलु विद्वच्छिरोमणिभिर्देशस्य शोभा समुन्नतिर्वा। एतादृशा यदि शिक्षकाः पञ्चषा अपि भवेयुस्तर्हि धन्योऽस्माकं छात्रसमाजस्स्यात्, धन्यतममिदं नगरं भवेत्, धन्यधन्योऽयं देशस्स्यात्। एतेषां वियोगेन महती क्षतिर्देशस्याजायत। क्षतिमिमां भगवानुमापतिरेव पूरयितुं समर्थ इति तं भूयो भूयस्सम्प्रार्थ्य विद्वद्रत्नेभ्यः श्रीक्षितीशचन्द्रचटर्जीमहोदयेभ्यो विनयावनतोऽहं हृदयेन श्रद्धाञ्जलिं समर्पये।

श्रद्धाञ्जलिः

हा हन्त हन्त मञ्जूषासम्पादकाः कालहतकेनापहृताः।

संस्कृतविदुषामिदं श्रुतिगोचरीकर्तुं नितरां कम्पतेऽस्माकं लेखनी हृदयं च। परं कर्तव्यपरवशो मानवः कर्तव्यानुष्ठानाद् ऋते किमन्यत् अनुतिष्ठतु।

गत (नवम्बर) मासस्याष्टमे दिने कलकत्ता-नगरनिवासिनो मञ्जूषापत्रसंपादकाः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायाः करालेन कालेनापहृता इत्यहो संस्कृतसारस्वतस्याशरणा हानिः। एते क्षितीशचन्द्रा वयसोऽष्टषष्टितमे संवत्सरे कृतपदा अपि संस्कृत-सारस्वताराधने नववयसामन्तेवासिनामप्युत्साहविशेषमत्यशेरत। मञ्जूषाया नवम्बरमासीयोऽङ्कः प्रकाशतां नीतस्तदनु द्वित्रैरेव दिनैस्ते भौतिकं देहमत्याक्षन् इतीदमेव तेषां संस्कृतविद्याराधनं मरणं यावत्प्रस्तुतमित्यत्र निदर्शनम्।

कलकत्ता-विश्वविद्यालये तै त्रिंशद् वर्षाणि तुलनान्वितं भाषाशास्त्रं संस्कृतं चेति द्वयोर्विषययोः प्राध्यापकपदं सत्यं कृतार्थतां नीतम्। वेद, अवेस्ता, ग्रीक, लेटिन इत्येतेषामपि विषयाणां गभीरोऽभ्यासस्तैः सम्यगनुष्ठितः।

गभीरेण पाण्डित्येन, हृद्येन विनोदेन, ग्रीकादि भाषातः संस्कृते परिवर्तितैराभाणकैरित्येवं विविधैरुपायैः 'मञ्जूषा' यत्सत्यं गुणरत्न-मञ्जूषैव तैः पंचदश-संवत्सरान् संपादिता।

नवीना संशोधन-प्रधाना प्रणाली प्राचीना च उपस्थिति-व्युत्पत्ति-पाण्डित्य प्रधाना प्रणाली इत्युभयोरपि शिक्षाप्रणाल्योरुचितान् सामयिकांश्च गुणविशेषान् संगृह्य तैर्विरचिता नैके ग्रन्था लिखिताश्चानेके लेखाः शास्त्र-नदीष्णानां विदुषामपि महते उपकाराय संतोषाय च कल्पन्ते।

संस्कृतपत्र-संपादकेषु दीपस्तम्भायमानानां न केवलं कालतः किन्तु गुणतोऽपि कनिष्ठिकाधिष्ठितानां श्रीमताम् अप्पाशास्त्रिराशिवडेकर-महोदयानां लेखनादिकार्यविस्तरे श्रीमन्तः क्षितीशचन्द्रभट्टाचार्या महान्तमादरभावं दधिरे। श्रीमद्भिरप्पाशास्त्रिभिर्लिखितानि संस्कृतपत्राणि महतायासेन संगृह्य प्रकाशयितुमुपक्रान्तं तैः। परं कालहतकेन तदुपक्रमस्य परिपूर्णताविषये सर्वथा 'हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार' इत्येव स्मारितं रसिकान् मञ्जूषावाचकान्। आमरणं कृतया निःसीमया विद्याराधनया श्री. क्षितीशचन्द्र-भट्टाचार्याः शाश्वतमानन्दं विन्देरन्निति दृढीयः श्रद्दध्महे।

—'शारदा'-पत्रिका महाराष्ट्र)
१ पौष, १८८३।

कालापहृताः मञ्जूषासम्पादकाः

कलकत्तानगराद् निस्सरन्ती संस्कृतमासपत्रिका मञ्जूषानाम्नी सर्वेषां संस्कृतरसिकानां परिचिता तस्याः सम्पादकाः श्री. क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्याया अष्टषष्टिवर्षदेशीया अपि सोत्साहा युवकवत् आसन्। संस्कृतव्याकरणे, तुलनात्मके भाषाशास्त्रे, गभीरे पांडित्ये, हृद्ये विनोदे, कर्कशे च टीकाकटाक्षे तेषां महनीयता अविसंवाद्या आसीत्। नवपुराणयोः शिक्षापद्धत्योः परिपक्वं फलम् इव पुरः अकरोत् अपूर्वं व्यक्तिमत्त्वं तेषाम्। तैः चिरं कष्टेन च संपादिता संस्कृतमञ्जूषा सत्यमेव आभाणकरत्नैः समालोचनसुवर्णैः सुभाषित-मौक्तिकैश्च परिपूर्णा अभवत् सदा। प्रचलित-संस्कृतपत्रकारेषु न केवलं पुरातनतमाः अपि सर्वथा गुणज्येष्ठाः एते गत-नोव्हेंबरमासे कालवशाः सञ्जाताः इति महत् खेदस्थानम् अस्माकं संस्कृतप्रेमिणाम्।

—'संस्कृत-भवितव्यम्' (नागपुर)
२३ पौष, १८८३।

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका।
शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम्॥

मञ्जूषा

December, 1961. | १८८३-शकीयपौषस्य १६श-वर्षस्य चतुर्थी संख्या | Vol. XVI No. 4

आभाणकमाला

१। Greek. Ouk esti thnētōn hostis est eleutheros.
E: khrēmatōn gar doûlos estin ē tukhēs.
Among mortals there is no man free;
To riches is he slave or else to fortune.
स्वतन्त्रः कोऽपि मर्त्येषु नैवास्ते पुरुषो भुवि।
दासः स हि हिरण्यस्य दिष्टस्याप्यथवा पुनः॥
अर्थस्य पुरुषो दासः। महाभारतम्।

२। A man is his own best friend.
Greek. Malista gar philos autōi.

आत्मैव ह्यात्मनः श्रेष्ठः सुहृत्। सखा ह्यात्मात्मनः परः। "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः।" गीता।

He who is a friend to himself is friend to all others.

Latin. Qui sibi amicus est, scito hunc amicum omnibus esse.

French. Celui qui est ami de soi-même, l'est aussi de tous les autres.

यः स्वात्मनो बन्धुः स सर्वेषामपरेषामपि बन्धुः।

३। I will tell you in verse the cities, names, and sayings of the seven sages:

Cleobulus of Lindus said, Moderation is best (metron ariston).

Chilon in hollow Lacedaemon said, Know thyself (gnōthi seauton).

Periander, who dwelt in Corinth, said, Master anger (cholou krateein).

Pittacus, who was from Mytilene, said, Nothing in excess (ouden agan).

And Solon., in holy Athens, Look at the end of life (terma d'horān bistoio).

Bias of Priene declared that Most men are bad (tous pleonas kakious).

And Thales of Miletus said, Shun suretyship (egguēn pheugein).

(१) सर्वत्र मध्यमो मार्गः शस्यते। मिताचारः श्रेष्ठः।

(२) आत्मानं विद्धि। स्वात्मानं विजानीहि। आत्मज्ञो भव। अनात्मज्ञो मा भूः।

(३) जय क्रोधम्। क्रोधस्य वशं मा गमः।

(४) अति सर्वत्र वर्जयेत्। सर्वमत्यन्तगर्हितम् (अति अन्तगर्हितम्)।

(५) जीवनस्यावसानं पर्यालोचय। पश्यान्तं जीवनस्य वै।

(६) जनाः प्रायेण दुर्जनाः।

(७) प्रतिभूत्वं परित्यज। कस्यापि प्रतिभूर्मा भूः।

परिवेषण-

"वेतारजगत्"पत्रस्य (22nd August, 1961) ६८५तमपृष्ठे सुबृहद्भिरक्षरैर्मुद्रितत्—"आकाशवाणीर संवाद परिवेशन" इति। "रविवारेर युगान्तर"पत्रिकायाम् (27th August, 1961) पृः ६ स्त० २ अपि परिवेशनं दृश्यते। इदानीन्तनेभ्यो वङ्गीयलेखकेभ्यः परिवेशनशब्दः सुतरां स्वदते। परं सुभोजनप्रियैरपि तैः कथं परिवेषण-शब्दस्य विकृतिः सम्पाद्यत इति न विद्मः। परिवेषणगत ऊष्मवर्णो मूर्धन्यो न पुनस्तालव्यः। उपवेशनस्य प्रभावोऽत्र विस्पष्टं परिलक्ष्यते। परं लेखकमहोदयैः स्मर्तव्यम्—आदौ तावन्निमन्त्रिता उपविशन्ति, ततस्तेभ्यो भोज्यादिकं परिविष्यते। वर्णसमाम्नाये चादौ तालव्यः शकारस्ततो मूर्धन्यः। इतोऽपि परिवेषणस्योष्मवर्णो मूर्धन्य इति सिद्धम्। किञ्च, विष्णुर्यथा जगतः पालकस्तथा परिवेष्टापि निमन्त्रितानां पालकः। विष्णुशब्दे षकारो वर्ततेऽतः परिवेषणशब्देऽपि षकारेण भवितव्यम्।

परिवेषणविषये वङ्गेषु प्रचलितः श्लोको यथा—

हाँहाँ देयं हुँहूँ देयं देयं च करकम्पने।
शिरसश्चालने देयं न देयं व्याघ्रझम्पने॥ इति।

श्लिष्यते

[श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः]

यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते। छान्दोग्योपनिषत् ४।१४।३

नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञं पयः पुष्करपर्णवत्।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत्॥

[दोषाः श्लिष्यन्ति*वर्त्मसु महाभारत, १२। सुश्रुतसंहिता २।१९२।३]

अपरिचयात्तु न श्लिष्यते मे मनसि। स्वप्नवासवदत्त १।५।१४

तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते।

ब्रह्मसूत्रभाष्य १।३।३३

स्वेनासङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विनेशुः।

ब्र० सू० भा० १।३।७

नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते, नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते।

ब्र० सू० भा० २।३।४२

पौराणिका अपि पृथिवीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति। सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते। ब्र० सू० भा० २।३।१२

दुःखेन श्लिष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते॥ पञ्चतन्त्र।

यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते। ब्र० सू० भा० ४।३।१५

सेतुसामान्यात्तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते। ब्र० सू० भा० ३।२।३२

स्वेनासङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः। बृ० आ० उ० भा० १।३।७

अतस्ते परित्यक्तदेहबीजभूताभिरद्भिर्मूर्छिता इवाकाशादिक्रमेणेमामवरुह्य कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते प्रतिबद्धकरणतया अनुद्भूतविज्ञाना एव।

छा० उ० भा० ५।१०।६

देवादिकेषु परस्मैपदिषु श्लिष आलिङ्गन इति पठ्यते। अत एवात्मनेपदे प्रयोगाः प्रामादिका इति प्रतिभान्ति। वस्तुतस्तु कर्मकर्तरीमे प्रयोगा बोद्धव्याः। अत एव लौकिका इमे प्रयोगाः प्रायेणाकर्मका उपलभ्यन्ते।

The root श्लिष् is Parasmaipadin in the Brāhmaṇas and Ubhayapadin in the Upaniṣad. It is read in the Dhātupāṭha as श्लिष

आलिङ्गने and is दिवादि परस्मैपदी, so श्लिष्यते in the above passages would appear wrong at first sight. But the श्लिष् read in the Dhātupāṭha is transitive and श्लिष्यते is used intransitively in the above passages. As a matter of fact in almost all cases where श्लिष् is used intranisitively in the sense of 'to stick to' 'to fit in' as here the root is used in the Ātmanepada. The reason is not far to seek. When intransitive it is used in the कर्मकर्तृवाच्य and is therefore Ātmanepadin. Following in the footsteps of Vāmana we may say: श्लिष्यत इति कर्मकर्तरि. Under B. S. iv. 3. 22 we find the transitive उपश्लिष्यन्ति in the parasmaipada: ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसृप्योपश्लिष्यन्ति हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध इत्याचक्षते।

The Kāśikā (iii.4.72) and Durga's Kṛdvṛtti (479) say श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मकाः, but they are transitive even when used without upasarga. Thus we find in the Kāvyādarśa:

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥२।३१॥

Jayadeva has श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम्।

शब्दकथा

"रविवारेर युगान्तर"पत्रे (29 September, 1961) दशमपृष्ठे पञ्चमस्तम्भे दृष्टम्—मध्यशिक्षापर्षत्कर्तृपक्ष...जानाइयाछेन ये, पर्षतेर अनुमोदित कोन स्कुले पडितेछेन ना एवं पर्षतेर आञ्चलिक एक्तियारेर मध्ये वसवास करितेछेन...इति। पर्षद् इत्यस्य प्रथमैकवचने पर्षद् पर्षत् इति रूपद्वयं भवति, परं षष्ठ्येकवचने पर्षद इत्येव भवति, न पुनः पर्षत इति। अत एव वङ्गभाषायामपि 'पर्षदेर' इत्येव साधु न पुनः 'पर्षतेर' इति। केनापि स्वप्नेऽपि 'सम्पतेर' 'विपतेर' इत्यादिकं नोच्चार्यते।

तत्रैव दृष्टम्—ताँहार पितृदेव स्वर्गतः चारुचन्द्रभट्टाचार्येर आद्यश्राद्ध सम्पन्न हइवे इति। सर्वं विसृज्य स्वर्गतमपि विसर्जनीयोऽनुधावति।

---

* The Parasmaipada is due to the exigencies of metre.

मुनिप्रवरः श्रीपाणिनिः

[स्वर्गतस्याप्पाशास्त्रिराशिवडेकरस्य]

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥

इह खलु जगति यद् यदवलम्ब्य प्रवर्तते लोकानां व्यवहारस्तत्र भाषैव प्राधान्यमवगाहते । यदि ह्यत्र भाषैव न स्यान्न किञ्चिदनुष्ठातुं प्रभवेयुर्लोकाः । एतदेवोक्तमाचार्येण दण्डिना—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ।

भाषा च नामेयमपरा युवतिः । यथा हि निर्विश्य तानि तानि युवतिजनविलसितानि विमोहितान्तःकरणस्तदेकतानतामापन्नः कामिजनः समनुभवति प्रमोदातिशयम्, एवं भाषागतानपि तांस्तांश्चमत्काराननुभवन्ननन्यमानसत्वमापन्नो रसिकः समास्वादयति विगलितवेद्यान्तरं कमपि सम्मोदम् ।

यथा पुनर्नानाविधालङ्कारशालिनी सौन्दर्यसमुद्भासिता विविधभावमनोहरापि युवतिर्विना शरीरसंस्कारं नांशतोऽपि प्रभवत्याक्रष्टुं मनो दयितस्य प्रत्युत तिरस्कारमेवोत्पादयति, एवं भाषापि तैस्तैरुपमादिभिरलङ्कारैः समुल्लसिता रसैश्च श्रृङ्गारादिभिः समुज्ज्वला विना व्याकरणाख्यं संस्कारं न प्रभवत्याक्रष्टुं मनः प्राज्ञानाम्, प्रत्युत ग्राम्यपदभाजनीभूतान् निवर्तयत्येनानात्मन आस्वादात् । ते हि व्याकरणसंस्कारशून्याया अपशब्दलक्षणाया भाषायाः प्रयोगे प्रत्यवायमवगच्छन्तो दूरत एवैनां परिहर्तुमीहन्ते ।

अस्ति चापशब्दप्रयोगे प्रत्यवायोऽपि । तथाह्युक्तं भाष्यकृता—तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कृत्वा परा बभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं निहन्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति च । विवृतं चैतत् कैयटेन—मिथ्या

प्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वात्। यथेन्द्रशत्रुः स्वरदोषाद् यजमानं हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारो *वृत्रेणारब्धस्तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः। तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो, न तु रूढिशब्दः; तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदः। तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे यदिन्द्रस्य शत्रुः (शातयिता) भवेत्यर्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्य आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्न इति।

यथा चापशब्दप्रयोगो दोषाय एवं साधुशब्दप्रयोगोऽपि महीयसे फलाय प्रकल्पते इत्यप्यभिहितं तत्रैव। एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति।

अतश्च न प्रयोज्या भाषायामपशब्दाः। अपशब्दज्ञानं च नहि विना व्याकरणज्ञानेन सम्भवति व्याकरणविरुद्धानामेवापशब्दत्वात्। अत एव चावश्यकं व्याकरणम्। भूयांसि चान्यान्यपि व्याकरणप्रयोजनानि महाभाष्ये द्रष्टव्यानि रक्षोहागमलघ्वसन्देहादीनि। विस्तरभिया तु नात्रोपह्रियन्ते।

व्याकरणानि पुनरेतान्यष्टौ स्मर्यन्ते पुराणेषु। यथा भविष्यमहापुराणे ब्राह्मे पर्वणि प्रथमेऽध्याये—

प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं द्वितीयमैन्द्रमेव च।
याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं वायव्यं वारुणं तथा॥
सावित्रं च तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा॥ इति।

वोपदेवस्त्वन्यानेवाष्टावादिशाब्दिकान् प्राह। यथा—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥ इति।

---

* अत्र वृत्रपदं वृत्रोत्पादकं त्वष्टारं लक्षयति। तैत्तिरीये त्वष्टुरेव यजमानत्वश्रवणात्।

एतेषु चाखिलेषु पाणिनेरेवाचार्यस्य प्राधान्यम्। एतत्प्रणीतमेव च व्याकरणं सर्वतः समुत्कृष्टम्। अत एव चातिक्रम्य शाकटायनादिमुनिविरचितानि व्याकरणान्यारूढमेतद्वेदाङ्गपदम्। वैदिकशब्दानां च व्याकरणं न पाणिनेरिवान्यस्य संलक्ष्यते। यथा ह्युदयशैलशिखरमारूढे भगवति दिवाकरे विलुप्यन्ते ग्रहास्तिरोभवन्ति नक्षत्राणि नांशतोऽपि विद्यन्ते खद्योताः प्रपद्यते च निष्प्रभत्वं भगवान् हिमरश्मिः, एवमेव प्रादुर्भूते पाणिनीये व्याकरणे स्मरणीयां दशामापन्नान्यैन्द्रादीनि व्याकरणानि। भूयोभिः पुनरेतानि नाम्नापि न स्मर्यन्ते। यद्यप्याविर्भूतान्येव कियन्तिचिदपराण्यपि व्याकरणानि, तथापि नैनानि पाणिनीयव्याकरणस्य तुलामारोढुं प्रभवन्ति। अन्यादृशमेव हि माहात्म्यं भगवतः सर्वमङ्गलाधीश्वरस्य प्रसादतः समासादितपाण्डित्येन महामुनिना पाणिनिना प्रणीतस्य व्याकरणस्य।

स चायं महामुनिः पाणिनिः कदा कं वा जनपदमात्मनोऽवस्थानेन मण्डयामासेत्येतदिदानीं विचारयितुमिच्छामः। नानाविधाः किलात्राशयाः पाश्चात्त्यानां तदनुयायिनां च तद्वचनप्रभावप्रतिहतमतिप्रसराणां केषाञ्चिद् भारतवर्षीयाणाम्। एते हि प्रदर्श्य प्रमाणाभासपुरस्कृतास्तास्ता युक्तीर्हठादेवाकृष्याकृष्य केशेष्विव गृहीत्वाऽर्वाचीन एव समये विनिपातयन्ति सप्रयासं भगवतः पाणिनेरवस्थानम्। दिष्ट्या तावन्निर्दयतरं सर्वतः समाकृष्यमाणमेतन्नाद्यापि शकलीभूय शून्यतामापन्नम्। किमिव हि नाम दुष्करं प्राज्ञजनप्रज्ञया। भवतु कः पुनरत्राशय एतेषामिति प्रथमतः प्रदर्श्य परस्तात् स्वीयं मतं वक्ष्यामः।

अत्रैवमाहुरमी नव्याः*। सुविदितप्रायमेवैतदशेषाणां विदुषां यत्कात्यायन एव मुनिः पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं प्रणिनायेति। ततश्च निर्णीते कात्यायनसमये पाणिनेरप्यवस्थितिसमयोऽवश्यं निर्णीतः

* एन्श्यंट इण्डियाख्य (प्राचीन भारताख्य) प्रबन्धे रमेशचन्द्रदत्तमहाभागः।

स्यात्। स चायं मोक्षमूलरेण निर्णीतः। तथाहि कात्यायनः किल मुनेः शौनकस्यान्तेवासी। शौनकश्च मुनिः ख्रिस्तीयसंवत्सरारम्भतः प्राक् चतुर्थ्यां शताब्द्यां समुत्पन्न इति। कात्यायनसमकालिकत्वाच्च तस्मिन्नेवावसरे पाणिनेरवस्थितिर्निःसन्देहा। गोल्डस्टुकरमहोदयस्तु वार्त्तिकप्रणेतुः कात्यायनात् सुतरामेव प्राचीनेन भवितव्यं पाणिनिना, अनुमीयते च ख्रिस्तीयवर्षोपक्रमात् पूर्वं नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां प्रादुर्भूत आचार्यः पाणिनिरिति प्राह। भारतवर्षीय आर्यकुले च समधिगतजन्मा श्रीमान् रमेशचन्द्रदत्तमहाभागः प्रत्याख्याय गोल्डस्टुकारमतं सुदूरं च निरस्य मोक्षमूलराभिप्रायं ख्रिस्ताब्दप्रक्रमतः पूर्वमष्टम्यां शताब्द्यां पाणिनेरवस्थितिर्न किल न सम्भवास्पदत्वमवगाहत इत्याह।

प्रदर्शितो नव्यमतोद्भासः। सम्प्रति कियद्भायमावहति प्रामाण्यमिति विचारयितुमिच्छामः। पाश्चात्यानां तदनुयायिनां च मते नन्दराज्यस्य ख्रिस्ताब्दतः प्राक् चतुर्थशताब्द्यां संवृत्तत्वादेवोक्तं मोक्षमूलरेण तस्मिन्नवसरे पाणिनेरवस्थानमिति सम्भाव्यते। आचार्यो हि पाणिनिर्गुरुदक्षिणार्थी राजानं नन्दमुपजगामेति किंवदन्तीति प्राहुर्नव्याः। तन्नवीनानामपि तावद् दृष्ट्या भवतु मनागिव सोपपत्तिकत्वं मोक्षमूलराभिप्रायस्य। इतरयोस्तु मते किं वोपष्टम्भकमिति विचारयन्तोऽपि न प्रतिपद्यामहे। एतदपि नांशतोऽप्यवबुध्यतेऽस्माभिः कुत्र वा समुल्लिखितं कथं च वा प्रतीयतां शौनकच्छात्रत्वं वार्त्तिककारस्य मुनेः कात्यायनस्येति। शौनकस्य च मुनेः ख्रिस्ताब्दतः प्राक् चतुर्थ्यामेव शताब्द्यां समुत्पत्तिरित्येतदपि कथं नाम शक्यं संसाधयितुमित्यपि न जानीमः। अत्र चार्थे न तथाविधानि कानिचिदपि प्रमाणान्युदलिखद्दत्तमहाभागो येन समाधीयेरन्नाशङ्काः प्रेक्षावताम्। अतश्चानुपादेयान्येव मतान्यमीषामेतानीत्याचक्ष्महे। एकान्ततः पुनर्विस्मयते नश्चेतः सत्यपि भारतीयप्रबन्धेषु पाणिनीयादिसमयनिर्णये भारत-

वर्षीयस्य दत्तमहाशयस्य पाश्चात्त्यैकशरणतामवेक्षमाणानाम्। कच्चिदुन्मत्तप्रलपितान्यार्याणां वचनानि येन सुदूरं परित्यज्यैतानि पाश्चात्त्यानामेव वचनानि श्रुतिसमकक्षतामारोप्यन्ते। अथवा सदृशमेतत्पाश्चात्त्यविद्यासंस्कारस्य भवतु। पारमार्थिकं तावदाचार्यस्य पाणिनेः समयं निर्णेतुं प्रवर्तामहे। (क्रमशः)

भेक-मूषिक-कथा

[श्रीफटिकलालदासः]

कासारतीरे कृतरन्ध्रगेहे सुखाद्यजातैः परिपूर्णगर्भे।
प्राज्यान्नभोजाद् भृशपीवराङ्गो न्युवास कश्चित् किल खेटमूषः ॥१॥
मण्डूक एकः सरसीनिवासी चख्यौ तमाखुं समुपेत्य तीरम्।
"एह्येहि बन्धो मम गेहमद्य, सुभोज्यपेयैर्भव तत्र तृप्तः॥"२॥
मूषस्तदासौ मनसाऽचिचिन्तद्, "भाग्योदयोऽयं त्रिदशप्रसादात्।
जाने न कस्याद्य मुखं विलोक्य कल्ये ह्यकार्षं सुखसुप्तिभङ्गम्॥३॥
कीलाललीलां परितो विलोक्य नूतनानि खाद्यान्यपि भक्षयित्वा।
विज्ञाय रीतिं च जलेचराणां विनोदमाप्स्यामि नवं नवं च॥"४॥
मण्डूकमूचे स ततः प्रकाशं "गृहाण बन्धो मम धन्यवादम्।
निमन्त्रितोऽहं भवने त्वया यत् प्रीतोऽसि मन्ये प्रति मामवश्यम्॥५॥
हृष्टोऽस्मि तेऽनेन निमन्त्रणेन, किन्त्वस्ति बाधा महती ममैका।
स्थलेचराणां न गतिर्जलेऽस्ति भीतोऽस्मि तस्मात्तव वासमेतुम्॥"६॥
भेकोऽवदन् "मा स्म भयं कृथा भोः, सुखेन नेष्यामि गृहं हि मे त्वाम्।"
उक्त्वेति वाचस्पतितुल्यधीमांश्चक्रे स भेकः सदुपायमेकम्॥७॥
लताप्रतानैर्विरचय्य रज्जुं तया बबन्ध प्रथमं पदं स्वम्।
प्रान्तेन चान्येन ततः स रज्ज्वा बबन्ध बन्धोः करमेकमेवम्॥८॥
ऊचे स मूषं "विधिना ह्यनेन यदाहमप्सु प्लवमान एमि।
रज्ज्वा निबद्धस्त्वमपि प्रयासि सुखेन पश्चात् सहितो मयैव॥"९॥
उक्त्वेति लम्फेन जलं प्रविष्टः स्वकं सखायं च क्रमाच्चकर्ष।
आकृष्यमाणः स तदम्बुमध्ये मज्जन्तमात्मानमबोधि मूषः॥१०॥

उच्चैस्ततोऽसौ समुवाच भेकं, "जानामि सम्यङ् न हि सन्तरीतुम् ।
मज्जन्म्रियेऽहं, नय मां प्रतीरं, भोजस्तवैवास्तु, न तेन मेऽर्थः ॥"११॥
एवं ब्रुवन् सोऽतिबलेन वार उत्थातुमैच्छन्निजचेष्टया च ।
भेकस्तु येते जलमध्यमेतुं पुनः पुनस्तं सुहृदं निमज्ज्य ॥१२॥
परस्पराकर्षविकर्षणाभ्यां विक्षुब्धमासीत् सलिलं सरस्याः ।
चिल्लश्च कश्चित् सहसा ददर्श द्वन्द्वं तयोस्तद् भवदन्तरीक्षात् ॥१३॥
निपत्य वेगान्नभसस्तमाखुं धृत्वा स चञ्च्वा पुनरुत्पपात ।
मूषेण सार्धं स हि दर्दुरोऽपि स्वकर्मबद्धोऽजनि तत्सहायः ॥१४॥
स्थलेचरेणापि जलेचरं तं प्रपद्य सोऽसौ खचरस्तुतोष ।
खगस्य कुक्षिः प्रथमौ प्रसित्वा बभूव भूतत्रयसङ्गतीर्थम् ॥१५॥
उपायमुद्भावयता जनेन तस्याप्यपायो न विचिन्त्यते चेत् ।
तं कार्यकाले स हि खल्वपायः पतन्निहन्तीव निरभ्रवज्रः ॥१६॥

नीतः काकेन ते कर्णः

[वसुमतीसाहित्यसभायां शाक्यसिंहो वाक्यवागीशः ।]

यदि कोऽपि ब्रूयान् नीतः काकेन ते कर्णः किं वा त्वं कुर्याः ?

द्रुतं काकमनुसरिष्यामि ।

अहो व्यामोहः! प्रथमं तावद्धस्तपरामर्शेन विज्ञातव्यं परमार्थत एव कर्णौ नीतौ न वेति ।

नहि नहि । न खलु तथाविधं प्रमादं कदापि पुनः करिष्यामि । ह्यः खल्वापणे केनचित् कथितम् तव कञ्चुककोषात् पञ्चरूप्यकसम्मितमर्थपत्रं प्रभ्रष्टमिति । मया प्रमादात् प्रथममेव कञ्चुककोषे न्यस्तो हस्तः ।

ततस्ततः ।

पञ्च रूपकाः प्रनष्टाः ।

कथमिव ?

दृष्टं मया कञ्चुककोषे स्थितमेवार्थपत्रम् । तद् दृष्ट्वा कथं वा भूपतितं निःस्वामिकमर्थपत्रमात्मसात् कुर्याम् ?

नाथः

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

मेघदूतसञ्जीवन्यां मल्लिनाथेनान्तरान्तरा नाथस्य नाम समुल्लिखितं प्रायेण च तन्मतं खण्डितम्। अयं नाथो दक्षिणावर्तनाथो वारुणगिरिनाथो वेदानीं विचार्यते।

प्रत्यासन्ने नभसीति चतुर्थश्लोकस्य सञ्जीवन्यां दृश्यते—नाथेन त्वत्र प्रत्यासन्ने मनसीति साधीयान् पाठः कल्पितः, प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः। यस्तु तेनैव पूर्वः पाठविरोधः परिहृतः सोऽस्माभिराषाढस्य प्रथमदिवस इति पाठविप्लवसमाधानेनैव परिहृतः। इति।

दक्षिणावर्तनाथविरचिते मेघसन्देशप्रदीपे प्रत्यासन्ने मनसीति पाठ उपलभ्यते, व्याख्यानं च दृश्यते—प्रत्यासन्ने प्रकृतिस्थे मनसि चेतसि। ध्यानव्याकुलिते हृदये पुनः प्रतिष्ठिते सतीत्यर्थः। प्रत्यासन्ने नभसीति पाठे नभःशब्दः श्रावणमासवचनः 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरसिंहवचनात्। तदा प्रस्तुतमाषाढं विहाय विलम्बनमयुक्तमिति मन्तव्यम्। किञ्च श्रावणमासे मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वेति वचनं स्यादयुक्तमिति। अन्ये त्वाहुः—नभःशब्दो वर्षर्तुवाचकः वर्षासमये समागते दयिता-जीविताालम्बनार्थी स्वप्रवृत्तिं जीमूतेन हारयिष्यन्निति वर्षासमयात् प्रागेव तस्य चिन्तेति। तदप्यसङ्गतम्। इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे इति तात्कालिककार्यचिन्ता-निर्देशात्। इति।

[दक्षिणावर्तेन मल्लिनाथेन चोभाभ्यामेवाषाढस्य प्रथमदिवस इति पाठः स्वीकृतः।]

अत एवायं नाथो दक्षिणावर्तनाथ इति प्रतीयते ॥१॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥

इति ४५मश्लोकस्य सञ्जीवन्यां दृश्यते—नाथस्तु कुवलयदलक्षेपीति पाठमनुसृत्य क्षेपो निन्दापसारणं वेति व्याख्यातवानिति। दक्षिणावर्तस्य प्रदीपे दृश्यते—कुवलयदल-क्षेपीति पाठः। कुवलयदलनिन्दकमित्यर्थ इति।

अयं नाथोऽरुणगिरिनाथ इति प्रतिभाति ॥२॥

तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥

इति ४०मस्य श्लोकस्य सञ्जीवन्यां दृश्यते—उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यानुकरोति [तु० काव्यादर्शे २।] इत्यादिवत् सम्बन्धमात्रविवक्षायाम् आत्मन इति षष्ठी न विरुध्यते। यथाह भारविः—सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् [कि० ७।२८], तथा श्रीहर्षश्च—

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम्।
न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम्॥

इति। तथा च क्वचिद् द्वितीयादर्शनात् सर्वत्र न तथेति नाथवचनमनाथवचनमेव। इति। अत्र सञ्जीवनी त्रुटितेति प्रतिभाति।

दक्षिणावर्तस्य प्रदीपे दृश्यते—आत्मनश्चोपकर्तुरिति पाठः। [न पुनरात्मनश्चोपकर्तुमितीति हृदयम्।] उपकर्तुरुपकारिणः। मम वचनाच्चायुष्मन् उपकारिणस्तव वचनाच्च तामेवं ब्रूया इत्यर्थः।

अरुणगिरिनाथमभिलक्ष्यैव मल्लिनाथेनोक्तमिति प्रतीयते। नूनं तेन व्याख्यातं स्यात्—अनुकरोतेः कर्मणि सर्वत्रैव द्वितीया दृश्यते, अत एवात्मनश्चोपकर्तुमिति पाठो हेय इति॥३॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

इति श्लोकस्य (२।५०) सञ्जीवन्यां मल्लिनाथेनोक्तम्—अत्र कैश्चिन्नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात् कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तम् इति चोदयित्वा ऋतुत्रयपक्षाश्रयणादविरोध इति पर्यहारि। तत्सर्वमसङ्गतम्। अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना, न तु वार्षिका इति तस्मादनुक्तोपालम्भ इति। यच्च नाथेनोक्तं कथमाषाढादिचतुष्टयात् परं शरत्काल इति, तत्राप्या कार्त्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम्, न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त इत्यविरोधः। इति।

दक्षिणावर्तस्य प्रदीपे दृश्यते—मासानन्यान् गमय चतुर इति। आषाढमासादिकान् आश्वयुजमासान्तान् इत्यर्थः। नन्वाषाढस्य प्रथमदिवस इत्युक्तम्। आषाढश्रावणौ प्रावृट्। ततः परं शरदिति प्रसिद्धम्। तस्मात् कथमाषाढात्प्रभृति मासचतुष्टयात् परः शरत्काल इत्युक्तम्। उच्यते—ऋतूनां कल्पना द्विधा। केचित् षड्तव इति वदन्ति, अपरे त्रय इति। अत्र तावदृतुत्रयपक्षाश्रयेणोक्तम्। यथा श्रीरामायणे—चत्वारो वार्षिकाः प्रोक्ताः* गता वर्षशतोपमाः [किष्किन्ध्या ३०।३] इति।

* "चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः" इति रामायणे पाठः।

अत्र मल्लिनाथेन नाथ-शब्देन दक्षिणावर्तनाथो व्यपदिश्यत इति प्रतिभाति ॥४॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरुबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥२।२

अत्र प्रदीपः । हस्ते लीलाकमलमित्यत्र शरल्लिङ्गेन कमलेन शरत्कालस्य सन्निधिरुक्ता [?]। अलकं बालकुन्दानुविद्धमित्यपपाठः। अलकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात्। अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः। अलके बालकुन्दानुवेध इति पाठः। अस्मिन् पाठे रीतिभङ्गश्च न भवति। कुन्देन हेमन्तसन्निधिरुक्तः। ननु निषिञ्चन् माधवीं वृत्तिं कुन्दशेषं च वर्धयन् [विक्रमोर्वशीये २।४] (लतां कौन्दीं च नर्तयन् इति मुद्रितविक्रमोर्वशीये पाठः।) इत्यत्र वसन्तात् प्राचीनस्य शिशिरस्य लिङ्गं कुन्दमिति प्रतीयते, कथं हेमन्तस्य लिङ्गमित्युक्तम्। उच्यते। हेमन्तशिशिरयोर्द्वयोरपि लिङ्गं कुन्दम्। हेमन्ते प्रादुर्भवति शिशिरे प्रौढीभवतीति विशेषः। अत एव बालकुन्दानुवेध इति बालशब्दः प्रयुक्त इति* ।

एतदेवावलम्ब्य मल्लिनाथेन विलिखितम्—अलके कुन्तले। जातावेकवचनम्। अलकेष्वित्यर्थः। बालकुन्दैः प्रत्यग्रमाघ्यकुसुमैः अनुविद्धम्। अनुवेधः ग्रन्थनम्। नपुंसके भावे क्तः। यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति माघ्यं कुन्दमित्यभिधानात्, तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालेति-विशेषणम्। अलकमिति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात्। नाथस्तु नियतपुंलिङ्गता-हानिश्चेति दोषान्तरमप्याह, तदसत् "स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम्" "निर्धूतान्यलकानि पाटितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः" इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनाद् इति। अत्रापि नाथो दक्षिणावर्त एव ॥५॥

क्वचिद्दक्षिणावर्तस्य नामानुल्लेखपूर्वकं तस्य मतमुपनिबद्धं मल्लिनाथेन। तथाहि—वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः [१।२९] इति श्लोकस्य सञ्जीवन्यां दृश्यते—तामतीतस्येति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम्। किन्तु सिन्धुर्नाम कश्चिन्नदः काश्मीरप्रदेशेऽस्ति नदी तु कुत्रापि नास्तीत्युपेक्ष्यमित्याचक्षते। इति।

अत्र प्रदीपः—तामतीतस्येति पाठमनादृत्य सिन्धुरिति नद्यन्तरमुच्यत इति केचिद्

---

* ऋतुसंहारे वसन्तवर्णनेऽपि कुन्दस्योल्लेखो दृश्यते यथा—
कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातैरुद्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।
चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ इति ।

वदन्ति। तदानीमर्थश्चापुष्टः*। अत्र देशे सिन्धुर्नाम कापि नदी नास्ति। काश्मीरेषु सिन्धुः प्रवहतीत्यनुसन्धेयम्। इति ॥६॥

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥

इति श्लोकस्य [१।३१] सञ्जीवन्यां दृश्यते—प्रार्थनाचाटुकार इत्यत्र खण्डिता नायिकानुनीतेति व्याख्याने सुरतग्लानिहरणं न सम्भवति, तस्याः पूर्वं सुरताभावात्, पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं तु नेदानीन्तनकोपोपशमनार्थचाटुवचनसाध्यमित्युपेक्ष्यैवौचिता विवेकिनाम्। ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायितेति दशरूपके।

अत्र प्रदीपः—अयमत्र समाधिः। कृतापराधः सुभगः प्रियतमः प्रातरेत्य स्वप्रेयसीवचनस्यावसरमवितरन्नेव पटु मदकलं स्ववचनं दीर्घीकुर्वन् पराङ्गनापरिभोगसुरभिगन्धः प्रेयसीं मदीयमपराधं क्षमस्वेति प्रार्थयमानश्चाटुकारी तस्याः पादपतनादङ्गानुकूलः सुरतालाभजनितां ग्लानिं यथा हरति तथा सिप्रावात इति।

एतस्माच्च स्पष्टमेव प्रतीयते दक्षिणावर्तस्यैव मतं खण्डितं मल्लिनाथेनेति ॥६॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥

इति श्लोकस्य [१।४७] सञ्जीवन्यां मल्लिनाथेनोक्तम्—अत्रात्यन्तनीलमेघसङ्गतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षैवेयमितीवशब्देन व्यज्यते। निरुक्तकारस्तु तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य दर्शनम् इतीवशब्ददर्शनाद् अत्राप्युपमैवेति बभ्राम।

अत्र निरुक्तकारः कदाचिदरुणगिरिनाथः स्यात्? ॥७॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रभाणाम्।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्॥

अत्र मुद्रितसञ्जीवन्यां दृश्यते—कृष्णरक्तसिताः शारा† इति यादवः। ततश्च शारशब्दादेव

---

* चकारश्रवणादत्र किञ्चित् त्रुटितमिति प्रतिभाति। † एतच्च व्यक्तमेव प्रामादिकम्।

सिद्धे कार्ष्ण्ये पुनः कृष्णपदोपादानं कार्ष्ण्यप्राधान्यार्थम्। रक्तत्वं तु न विवक्षितम् उपमानानुसारात्, तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधात्, इतरस्याप्रसङ्गात् क्वचिद् भावकथनं तूपपत्तिविषयम् इति। अत्र दक्षिणावर्तस्य मतं खण्डितमिति प्रतिभाति। तथाहि दक्षिणावर्तेनोक्तम्—उपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम्। कृष्णरक्तसितः शार इति यादवप्रकाशेन शारशब्दो वर्णत्रयसाङ्कर्यवाचको यद्यपि, अत्र पृथगेव कृष्णसारपदोपादानात् शारशब्दः सितरक्तवर्णयोः साङ्कर्ये सङ्कुचितवृत्तिः। तथा श्रीरामायणप्रयोगश्च विद्यते—'कृष्णशारे विलोचने' इति। सप्तशत्यां च 'एको विकालशारो न देइ' इति ॥८॥

आसीनानां सुरभितशिलमिति श्लोकं व्याचक्षाणेन दक्षिणावर्तेनोक्तम्—कामपि वधूं भुक्त्वा तस्या एव जन्मगृहे गन्धादिभिः श्रममपहरतो जामातुः कान्तिरत्र ध्वन्यत इति। तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो ध्वन्यत इति मल्लिनाथवचनेऽस्यच्छाया स्फुटैव ॥९॥

तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान् [१।५७] इति श्लोकस्य व्याख्यायां दक्षिणावर्तेनोक्तम्—करको घनोपलः। घनोपलस्तु करक इति यादवः। करकाणाम् आ वृष्टिः समन्ताद् वृष्टिपात इति। एतदेवाभिलक्ष्य मल्लिनाथेनोक्तम्—'यदत्र घनोपलस्तु करकः' इति यादववचनात् करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण करकाणाम् *आ वृष्टिरिति केषाञ्चिद् व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते। "वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना 'कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः' इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदतोभयलिङ्गताप्रकाशनात्। यादवस्य तु पुंलिङ्गताभिधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेधे इति न तद्विरोधोऽपि।

करकस्तु करङ्के स्याद्दाडिमे च कमण्डलौ।
पक्षिभेदे करे चापि करका तु घनोपले ॥

इति विश्वप्रकाशवचने तूभयलिङ्गता स्पष्टैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता। अत एव रुद्रः—'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' इति ॥१०॥

सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः इत्यत्र सञ्जीवनी—क्लृपेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थत्वात् तद्योगे नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति भाष्यकार इति। अस्य च मूलम्—नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालमिति सूत्रे त्वलंशब्दस्यार्थग्रहणात् पर्याप्तिवाचिनः कल्पिधातोर्योगे स्थिरगणपदप्राप्तय इति चतुर्थीनिर्देशः। इति दक्षिणावर्तवचनम्। वस्तुतस्त्वलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति तत्सूत्रगतं द्वितीयं वार्त्तिकम् ॥११॥ (क्रमशः)

* मुद्रितपुस्तकेषु अवृष्टिरिति पाठः प्रामादिकः।

रसमञ्जरी

[श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः]

आचार्यः । वत्स सन्तोष ! संपाठः पठ्यताम् ।

सन्तोषः । (पठति)

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

आचार्यः । तर्कशब्दस्याङ्गलभाषायां किं वा रूपम् ?

छात्राः सर्वे तूष्णीं तिष्ठन्ति ।

आचार्यः । अरे, एतदपि न ज्ञायते । पाश्चात्त्यैरस्माकं तर्कशब्दः talk रूपेण विपरिणमितः ।

सन्तोषः । आर्य तर्के रेफो वर्तते talk शब्दे तु नास्ति ।

आचार्यः । अरे अनड्वन्, talk शब्दे लकारो वर्तते, रलयोरभेदश्च सर्वेषामेव सम्मतः ।

आशुतोषः । आर्य ! शाब्दिकानां मतेन tell, tale, talk एते सनाभयः । तर्कशब्दस्तु सर्वथा विभिन्न एव । संस्कृततकारः कारणविशेषमन्तरेणाङ्गलभाषायां थकारो भवति, ककारश्च प्रायेण हकारः । संस्कृततर्कशब्दस्तर्कुशब्दश्च दायादौ । तर्कयतिरावर्त्तयति-समानार्थकः ।

आचार्यः । अरे किं वा वृथा प्रलपसि ? talk-तर्कयोः शब्दगतमर्थगतश्च सादृश्यं वर्तते, तथापि तयोः सम्बन्धं न प्रतिजानीषे ।

दधि हस्ते दधि पात्रे दधि सर्वत्र दीप्यते ।
तथापि रौति वैधेयः क्व दधि क्व दधीति च ॥

परितोषः । आर्य, Tucker महोदयेनोच्यते—A sound etymology has nothing to do with sound समीचीननिर्वचनस्य शब्देन सह लेशतोऽपि सम्बन्धो नास्तीति ।

आचार्यः । अरे मूढ ! किं वा Grimm वा Tucker वा जानाति ? पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां पुरतस्ते कीटानुकीटाः । प्रत्यक्षस्यापलापो वचनशतैरपि कर्तुं न पार्यते ।

श्रीज्ञानेश्वरचरितम्

[पं० क्षमादेव्या विरचितं, नाटकीकृतं सौ० लीलया]

प्रस्तावना

सूत्रधारः। विज्ञापयाम्यार्यमिश्रान्। यदद्य श्रीज्ञानदेवचरिताख्यां सौ० क्षमाराव-पण्डितारचितामन्तिमां कृतिं नाट्यरूपेण सविनयं सादरं प्रयोक्तुमुद्यता वयम्। तदभ्यर्थये महानुभावान्।

वैराग्यवृत्तिं विमलां विवेक-जन्यां कुमारस्य मुदा विलोक्य।
मन्येऽन्वहं प्रेमरसेन सिक्तः श्रीत्र्यम्बकेशोऽवततार वंशे ॥१॥
यदृच्छयाऽऽलन्दिपुरेऽस्य यूनो न स्वेच्छया वाऽभवदागमोऽस्मिन्।
परं नियन्ता जगतः परेशः प्रावर्तयत्तत्पदमत्र नूनम् ॥२॥

अपि च। पुरस्तनी तुङ्गतरङ्गमाला पश्चात्समेष्यत्प्रचलोरुवीचेः।
दातुं हि पर्याप्तमावकाशं सवेगमग्रे प्लवते पयोधौ ॥३॥

वन्दे इमान् कविप्रवरान् महाराष्ट्रललामभूतान् ये ज्ञानदेवमहिमानं गायन्तः स्वसुरभिगाथामाल्यचयेन शुचितामापादयन्ति दिशः। नामदेवमहाभागः, महापति-महोदयः, निरञ्जनमहानुभावाः, पं० क्षमादेवी च।

दृश्यम्

आलन्दिपुरस्य वार्षिकयात्रा दृश्यते। सुमण्डितशिविकास्थापितां ज्ञानेश्वरस्य मूर्तिं वहन्तो हस्तप्रोज्ज्वलद्दीपा यात्रिका मन्दं मन्दं गच्छन्तः प्रोच्चैर्मङ्गलश्लोकान् गायन्ति।

समचरणसरोजं सान्द्रनीलाम्बुदाभं
जघननिहितपाणिं मण्डनं मण्डनानाम्।
सुतरुणतुलसीस्रक्कन्धरं कञ्जनेत्रं
सदयधवलहासं विट्ठलं चिन्तयामः ॥२॥

(नामदेव-निरञ्जन-महापतिकविभिः सहिता प्रसन्नानना प० क्षमाराव प्रविश्य)

क्षमा०। यः षड्वर्षशतानि भूरि महितो विद्वद्भिरज्ञैस्तथा
साक्षाद् विष्णुरिवावतीर्ण इह यो ज्ञानेश्वरो ज्ञानिराट्।
धृष्णोम्यल्पमतिस्तदीयचरितं गातुं विमोहादहं
संस्प्रष्टुं ह्यनोद्यतेव चटका तारापथे भास्करम् ॥३॥
नातिक्रान्तकुमारभाव इह यो वेदाङ्गपारङ्गतो
लोकेभ्योऽविकलां च भक्तिपदवीं निर्दिष्टवान् योऽमलाम्।

यत्काव्यामृतनिर्झरेण मुदितो विद्यातृषार्तो जन-
स्तस्याहं सुमहात्मनः कृतिततीः ख्यातुं प्रवृत्तादरात् ॥४॥

नामदेवः। अहो! विलक्षणं खलु यद् अद्यावधि—

एकादश्यां शुभतमतिथौ शुक्ल आषाढमासे
वर्षे वर्षे सुमहितमुने ज्ञानदेवस्य मूर्तिः।
भास्वद्रत्नोत्खचितशिविकास्थापिता हस्तदीपै-
र्दीप्ताऽऽलन्द्याः पथि किल नतैः पूज्यते लोकवृन्दैः ॥५॥

महापतिः। स्मरामि खलु।

गोदापगायां दिशि दक्षिणस्यां ग्रामोऽस्त्यपेगांव इति प्रतीतः।
स्थितश्चिरात्पैठनपल्लितोऽष्टक्रोश्या अदूरे लघुलोकसंख्यः ॥६॥
ग्रामेऽभवत्कोपि समृद्ध एको द्विजातिवंशः परिशुद्धशीलः।
क्षेत्रायसंग्राहकवृत्तिरासीद्यस्योर्जिता पूर्वपरम्परातः ॥७॥
प्राग्जन्मपुण्यात् स च विट्ठलाख्यो ज्ञानेश्वरस्योद्भवहेतुरासीत्।
निशम्य यज्जीवनदैन्यवार्तां को नु द्रुतो नाद्रतमानसः स्यात् ॥

नाम०। नूनम्। वैराग्यवृत्तिः स च जन्मतोऽभूत्।

अन्धं न वैराग्यमभूत्तु तस्य संशुद्धभावस्य विवेकदृष्ट्या।
अल्पेन कालेन च देववाणीप्रवीण आसादितसर्वविद्यः ॥८॥
तीर्थाटनं दिक्षु चिकीर्षुरेष पित्रोरनुज्ञां विनयाद्ययाचे।

क्ष०। गायत्र्युपादिश्यत योग्यकाले विधिज्ञपित्रोपनयक्रियायाम्।
कल्पद्रुकल्पा निजबालकाय सप्ताब्दकल्पाय महीसुराणाम् ॥९॥

पटीक्षेपः

थमं दृश्यम्

आलन्दीपुरम्। कियत्कालो व्यतीतः। पण्डिताक्षमानामदेवादयः स्वस्वग्रन्थान् विरचयन्तः पठन्तश्च दृश्यन्ते। विदूराद् युवा विट्ठलो नद्यास्तीरे पाठमग्नः प्रतीयते। ग्रामीणाश्च स्वस्वकर्मणि निरताः।

क्ष०। गोदापगायां विहिताभिषेकः स्वप्नेऽपि नातर्कयदात्मजो मे।
संस्थापयेद्भागवताख्यधर्मं तटे समाधिर्भवितास्य चेति ॥१॥

महापतिः। स विट्ठलोऽथ स्थिरचेतसात्र प्रतिक्षणं श्रीहरिमीडमानः।
इन्द्रायणी-निर्झरिणीतटस्थां प्रापद्यतालन्दिपुरीं प्रशस्ताम् ॥२॥

नाम० ।　भाविप्रसङ्गाङ्कुरकृत्क्षणेऽस्मिन् यदापगाया जलमस्पृशत्सः ।
तदा व्यजानात्किमयं कुमार आगाम्यसह्यं निजकष्टजातम् ? ॥४॥

(सिद्धोपन्तः प्रविशति, विठ्ठलं वीक्ष्य विस्मितः प्रतीयते । ततश्च स्वगृहं नयति । समकालश्च निरञ्जनकवि ब्रूते—)

निरञ्जनः ।　कालेऽथ तस्मिन् पुरमध्युवास कश्चित्सिधोपन्त इति द्विजेन्द्रः ।
क्षेत्रायसंग्राहकसिद्धवृत्तिर्विद्याप्रियश्चाभिमतो जनस्य ॥६॥

सिद्धोपन्तः । (विठ्ठलं प्रति) उद्भासतां भासुरतेजसाऽलं गेहं मदीयं भवतः कुमार ।

विठ्ठलः । ओम् । अनुगृहीतोऽस्मि खलु । (इति सिद्धोपन्तविठ्ठलौ निष्क्रान्तौ)

पटीक्षेपः

द्वितीयं दृश्यम्

कतिंचिद्दिनानन्तरम् । सिद्धोपन्तस्य गृहस्य प्राङ्गणे विठ्ठलः प्रसुप्तः । प० क्षमादयः कवयः स्वस्वग्रन्थरचनायां व्यापृता दृश्यन्ते । (विठ्ठलस्य कुलदेवता प्रविश्य)

कुलदेवता ।　भो ब्रह्मचारिन् विसृज व्रतं ते निर्दिष्टबाला गृहिणी परेद्युः ।
गृहाण तत्पाणिमियं हि सूनोर्विश्वेश्वरांशस्य भवेत्सवित्री ॥१॥
अस्या हि कुक्षेर्भविताऽऽत्मजो यस्तं त्वत्कुलोद्धारकमेव विद्धि ।
प्रकाशयेद्यो निबिडान्धकारनिमग्नविश्वं निजतेजसैव ॥२॥

(इति निष्क्रान्ता)

(विठ्ठलः शनैः शनैरुत्थाय प्रहृष्टो मन्दं मन्दं निष्क्रान्तः । खगानां प्रदोषकाल-कलकलः श्रूयते, इन्द्रायण्यास्तरङ्गकल्लोलरवश्च ।)

क्ष० ।　अथाचिरान्मङ्गलवासरेऽयं सुमङ्गलो विठ्ठलरुक्मिणीभ्याम् ।
वरस्य पित्रोर्न सतोर्विवाहो वध्वाः पितृभ्यां निरवर्ति हर्षात् ॥३॥
ततो दिदृक्षुः पितरौ कुमारो न्यवेदयत्स्वश्वशुराय हेतुम् ।
लब्ध्वाभ्यनुज्ञां च सहात्मवध्वाऽऽपेगांवमात्मीयमयात्स शीघ्रम् ॥४॥

पटीक्षेपः ।

तृतीयं दृश्यम्

कानिचिद् वर्षाणि व्यतीतानि । रामानन्दमुनिरालन्दिपुरे यात्राश्रमाद् विश्राम्यन् दृश्यते । तद्दर्शनाय ग्रामीणास्तत्र सम्मिलिताः कोणे च पूर्ववत् कविचतुष्टयं स्वकृतिरचनापरम् उपविष्टम् । मुनिमुपेत्य नतानना कृताञ्जलिश्च रुक्मिणी दृश्यते ।

रामानन्दः । प्रसूर्भवापूर्वसुतस्य भद्रे !

रु० । (निश्वस्य) कथं भवद्वाग् भविता नु सत्या ?

त्यक्तास्मि भर्त्रा सुचिराद् गृहीत-संन्यासदीक्षेण गतेन काशीम् ॥१॥

रा० । सविस्तरं ब्रूहि कथां सति त्वं तवाश्रयः को न्विति कथ्यतां मे ।

(लज्जान्विता रु० तूष्णीमास्ते)

क्ष० । मुने ! व्यतीतासु समास्वपत्यं जायापतिभ्यां भृशमिष्यमाणम् ।

नाजायताद्यापि निराशया तौ विषादमत्यन्तमथाऽलभेताम् ॥२॥

पराङ्मुखो विट्ठल ऐहिकेभ्यश्चिरात्सुखेभ्यः स्थिरमानसोऽभूत् ।

क्रमेण तुर्याश्रमसंश्रयाय समुन्मुखं तस्य मनो बभूव ॥३॥

नाम० । स स्वाद् गृहस्थाश्रमतो मुमुक्षुर्विसृष्टतर्षो विषयेऽवतस्थे ।

संन्यासदीक्षातिसुनिश्चितात्मा वाराणसीं यातुमियेष तीव्रम् ॥४॥

निर० । फणी यथा जाङ्गलिकाद्विमुक्तो द्रुतं द्रवत्येव यथा च कीरः ।

अपासृतः पञ्जरतो डयेत तथा च स त्यक्तगृहः प्रतस्थे ॥५॥

महापति० । (रुक्मिणीं निर्दिशन्)

सा नैव दुःखस्य वशंगताऽभूच्चिकीर्षमाणाऽऽत्ममनः कृतार्थम् ।

तीव्रं तपस्त्वाचरितुं प्रवृत्ता प्रियेन्दुभालेव हिमाद्रिकन्या ॥६॥

कृताभिषेकोषसि निर्झरिण्याः पूताम्भसि ध्यानपरा सदैव ।

ततोऽभितोऽश्वत्थतरुं व्यधात्सा प्रदक्षिणं नाम हरेर्जपन्ती ॥७॥

रा० । (आत्मगतम्) काश्यां स्थितेन व्रतिनैव भाव्यं भर्त्रा युवत्या इति तर्कयामि ।

संन्यासमङ्गीकुरुते पुमान् यो विहाय दारान् सुतरां स निन्द्यः ॥८॥

(सखेदम्) यस्मै मया द्वादशवर्षतः प्राक् संन्यासदीक्षा तरुणाय दत्ता ।

न दोषभाक् केवलमेष नष्टं ममापि पुण्यं तपसार्जितं यत् ॥९॥

पटीक्षेपः

चतुर्थं दृश्यम्

केचित्सप्ताहा व्यतीताः। खिन्नं सपरिवारं विट्ठलं निन्दन्ति लोकाः। पूर्ववच्च कविचतुष्टयं स्वस्वग्रन्थविरचनपरं दृश्यते।

विठ्ठलः । (प्रविश्य) अभिवादये महानुभावान् ।

ग्रामीणाः । (साट्टहासं) विहाय वैराग्यपथं प्रसक्तो भोगेषु तेनैव तु निन्दितोऽसि ।

कवयः । मा मैवम्, जानीथ गुरुणैवादिष्टः प्रतिनिवृत्तोऽसौ निवृत्तिमार्गात् ।

ग्रा० । कथमिव ?

क्ष० । स्मर्यते खलु । विहाय रामेश्वरतीर्थयात्रां यतिर्युवत्या च समं पितृभ्याम् ।
सद्यः स आलन्दिपुरात्प्रतस्थे वाराणसीमागमदप्यकस्मात् ॥१॥
चैतन्यविश्राममुपेत्य तावन्निर्भर्त्सयामास गुरुस्तमुग्रः ।
"गृहाण साध्वीं सहधर्मिणीं त्वां सद्यो निवर्तस्व गृहाश्रमं च ॥"२॥

ग्रा० । तथाप्यतिनिन्द्यं खल्वेतत् ।

नाम० । "निन्दास्तुती यस्य समे समेऽतिप्रियोऽस्ति" पूर्वं भगवानगायत् ।
तदुक्तिसारानुगतौ प्रभोस्तौ प्रियावभूतामिति किं विचित्रम् ॥३॥
निरूपयन्दीर्घतपो हि पत्न्याः पत्युश्च सत्यादिगुणानपूर्वान् ।
पूतात्मनोर्वंशमलञ्चकार ज्ञानेश्वरो देववरो हि साक्षात् ॥४॥
'भ्रष्टो हि योगात्सदने शुचीनां सञ्जायते' यत्प्रभुणेरितं प्राक् ।
कर्तुं तदन्वर्थमहो कुलेऽस्मिन् गृहीतजन्मा किमभूत्स योगी ? ॥५॥

पटीक्षेपः

पञ्चमं दृश्यम्

दशाब्दा अतिक्रान्ताः । चत्वारो बालकाः क्रीडन्तो दृश्यन्ते । ग्रामीणास्तान् दृष्ट्वा विस्मयं नाटयन्ति । विट्ठलो भिक्षां याचति । कविचतुष्टयश्च यथावत्कोण उपविष्टम् ।

ग्रा० । (सकौतुकम्) के एते बालाः ? दृश्यताम्—

विस्फुरत्वरप्रोज्ज्वलतेजसाऽलं सौदार्यसोदर्यचतुष्टयं तत् ।
दिशश्चतस्रोऽपि पुरस्य नूनं प्रकाशयन्ति प्रभयेव सूर्यः ॥१॥

क्ष० । ज्ञायतां सौम्याः !

षडब्दकाले सुषुवे चतुष्कं सा रुक्मिणी दिव्यरुचां शिशूनाम् ।
ज्ञानेश्वरात्पूर्वमभून्निवृत्तिः सोपानदेवस्तनयस्तृतीयः ॥२॥
ततः कनिष्ठा दुहिता मनोज्ञा ललामभूता भुवि योगिनीनाम् ।
मालिन्यदोषात्सततं विमुक्ता मुक्ताभिधा मौक्तिकशुद्धकान्तिः ॥३॥

नाम० । (विट्ठलं निर्दिशन्) दयनीयोऽसौ खलु ।

भ्रंशाद्यतित्वस्य स विठ्ठलो द्राग् बहिष्कृतो विप्रजनैः कथंचित् ।
आश्वासितो वृद्धजनैरभीक्ष्णं व्यचिन्तयत्स्वात्मदशां भवित्रीम् ॥४॥

निर० । दिवं गतेऽथ श्वशुरे वराका मित्रैर्विहीना विपदाभिभूताः ।
तिरस्कृताः पौरजनैश्च नित्यं नयन्ति कालं भृशदुःखमग्नाः ॥५॥
पुरेऽथ भिक्षान्नमुपार्ज्य कृच्छ्रान्निर्वाहयत्येव कुटुम्बरक्षाम् ।
अध्यापयज्ज्येष्ठसुतौ स यावदुभावभूतां च बहुश्रुतौ तौ ॥६॥

षष्ठं दृश्यम्

(कश्चित्कालः समतिक्रान्तः । बालकावेकाग्रमनसा पठतः । विठ्ठलश्च द्विजानुपेत्य तेषां पादमूले पतति ।)

वि० । कालेन पुत्रोपनयक्रियायै सम्प्रार्थये पूज्यपुरोहितान् वः ।

पुरोहिताः । (सकार्कश्यम्)
संन्यासिपुत्रोपनयक्रियां नः शास्त्रं न चैवास्त्यनुमोदमानम् ॥
संत्यक्तसंन्यासपदस्य पूर्वं तवात्मजा नोपनयक्रियार्हाः ॥१॥

विठ्ठलः । (सगद्गदम्) अत्याजि संन्यासपदं निदेशाद् गुरोर्मया नैव रताभिलाषात् ।
पितुश्च दोषान्न हि दण्डनीया निरागसो हन्त तदीयपुत्राः ॥२॥
तद् ब्रूत मे पातकनिष्कृतिः स्यात् कथं विशुद्धिश्च पुनर्भवेन्मे ?
पुत्राश्च मे कश्मलतो विमुक्ताः संमानिताः स्युर्द्विजमण्डलेन ॥३॥
(इति साष्टाङ्गं भूमौ पतति)

पुरोहिताः । तच्छ्रूयतां नात्मविनाशतोऽन्यस्त्वद्दुष्कृतेर्निष्कृतिमार्ग इष्टः ।

वि० । विधास्यतेऽवश्यमयं निदेश इतीह नम्रो विनिवेदयामि ॥४॥
मन्ये तथा प्राणविसर्जनान्मे विप्रा भवेयुर्ह्यनुकम्पमानाः ।
चिकीर्षणाऽहो प्रियमात्मजानां प्राणा ह्युपेक्ष्याः सुतवत्सलेन ॥५॥
(इति खिन्नवदनः सभार्यो निष्क्रान्तः)

क्ष० । अथ तनयहितेच्छू रुक्मिणीविठ्ठलार्यौ
विहितचरमयात्रौ प्रापतुः प्राक् प्रयागम् ।
तदनु यमभगिन्याः संगमे जह्नुपुत्र्या-
स्तृणमिव सलिलेषु प्रास्यतां स्वस्वदेहम् ॥६।
पटीक्षेपः ।

(क्वचिच्चतुष्टयं पूर्ववदुपविष्टम् । मधुरखगरवः श्रूयते । बालका उत्थाय पितरावन्विष्यन्त इतस्ततो भ्राम्यन्ति खेदं च नाटयन्ति ।)

क्ष० । विलोक्य गीतां शयनान्तिके विभो निबद्धवीनां शुकचारुखण्डकाम् ।
प्रकल्पितार्थं जनकेन यत्पुरा व्यतर्कयज् ज्ञाननिधिस्तदञ्जसा ॥१॥

ज्ञा० । निराश्रयानात्मभवान् विहाय नः किं नाम सद्यः पितरौ तिरोहितौ ?
सुतप्रियौ तौ वद साम्प्रतं विभो ! व्रजेम कुत्राशरणाः कमाश्रयम् ॥२॥

निवृत्तिः । प्रकल्पितं यद्धि शुभाशुभं पुरा जगद्विधात्राऽपरिहार्यमेव तत् ।
न युज्यतेऽतः परिदेवितुं मुधा विचिन्तनीयं हि विधेयमद्य नः ॥३॥

(इति निष्क्रान्तौ)

नाम० । गृहाद् गृहं द्वावपि पर्यटन्तौ दीनात्मना भैक्ष्यमयाचिषाताम् ।
बालद्वयं चापि गृहे विमुक्तं स्मृत्वा स्वपित्रोर्बहु रोदिति स्म ॥४॥

महा० । निजाप्तसन्दर्शनलिप्सयाऽऽपेग्रामं क्रमात्प्रस्थितवन्त एते ।
गृहप्रवेशे पितृपातहेतोस्तदा निरुद्धाः स्वजनैरसद्भिः ॥५॥

निर० । न केवलं रिक्थममीभिराददे पितुर्निकाय्योऽपि तदाऽऽत्मसात्कृतः ।
तथाप्यखिन्नाः समुदाः सहोदरा जगत्समग्रं स्वगृहं हि मेनिरे ॥६॥

क्ष० । ज्ञानेश्वरेणाभिहितं स्वकाव्ये यद्विश्वमेतन्निलयो ममेति ।
मन्येत योऽतिस्थिरमानसोऽस्य न जातु केनापि मनोविषादः ॥७॥

पटीक्षेपः

सप्तमं दृश्यम्

[कानिचिद्वर्षाणि व्यतीतानि । कविचतुष्टयं ज्ञानदेवस्य कथां यथा नु पूर्वं कथयन्ति वटवश्च पाठमग्नाः प्रतीयन्ते ।]

क्ष० । ज्ञानेश्वरो यश्च धरावतीर्णो देवः स्ववर्णाश्रमधर्मरक्षी ।
वर्णाग्रजस्येष्टतमं व्यजानान्मनस्विमान्यो व्रतबन्धनं सः ॥१॥
गीतोपदिष्टा हरिणा पुरा या क्षमाय लोकस्य कृपाकरेण ।
तस्या रहस्यं विशदीकरोति ज्ञानेश्वरी नाम निबन्धरत्नम् ॥२॥

ज्ञा० । श्रुतेर्मतं मान्यमसंमतं हि वा निराकृतिस्तस्य हि दुश्शका बुधैः ।
रुषा तडिल्लिम्पति न त्विषांपतिं सुवर्णतामेति न मृत्तिका क्वचित् ॥
आवश्यकैवोपनयक्रिया भवेद् द्विजात्मजस्येति पुनर्ब्रवीम्यहम् ॥३॥

निवृत्तिः । निवेदयाम्यद्य मदीयचेतसि कुलस्य वर्णस्य न वा विचिन्तनम् ।
गुणागुणातीतमिह स्थितं हि यत् स्वरूपमाद्यं मयि तत्परात्मनः ॥४॥

अवाप्तनैसर्गिकभक्तिवर्त्मनोः कुलं हि पित्रोर्हरिदीक्षया शुभम्।
अपेक्षते न व्रतबन्धपूर्वकैरनेकसंस्कारचयैर्हि निष्कृतिम् ॥५॥

सोपान०। दुर्वाससोऽगस्त्य-वसिष्ठकण्वमहर्षिवृन्दस्य च वंशमूलम्।
को नाम जानाति तथास्मदीयं कुलं चिरावस्थितविस्मृतं यत् ॥६॥
अस्मद्विधैर्भक्तिपथेन नेय आयुष्क्रमः सार्थकजन्मभिर्हि।
मग्नान्तरङ्गान् हरिपादपद्मे नास्मान् स्पृशेत् क्वापि हि जातिबन्धः ॥७॥

(बालका निष्क्रान्ताः)

क्ष०। जनानां दृष्ट्या तद्यदपि शिशुवृन्दं लघुवयः
परं लोकातीतं समजनि जनन्या उदरतः।
शुचीभूतं तीर्थामलतमजलस्नानविधिना
प्रलस्थे दीर्घाध्वश्रममविगणय्य प्रतिपुरम् ॥८॥

पटीक्षेपः

अष्टमं दृश्यम्

[कविचतुष्कं ज्ञानेश्वरवृत्तान्तं कथयति यथा तु पूर्वम्, ग्राम्याश्च कथां शृण्वन्ति। देवमन्दिरमहाङ्गने पुरो विप्रमण्डलं दृश्यते। इष्टफललाभहेतोर् बालवृन्दं तत्समीपे सादरमुपसर्पति। निजचरित्रशंसि शुद्धिपत्रं दर्शयति।

निवृत्तिः। (आत्मगतम्) न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न मेदसः।
प्राणस्य नात्मनो जाति र्व्यवहारोऽपि कल्पितः ॥

(ब्राह्मणान् प्रति) आगतोऽस्मि भवतां पुरोऽनुजैः प्रार्थयेऽत्रभवतां सहायताम्।
आर्यवृन्द ! मयि सानुजे कृपादृष्टिरद्य भवता निपात्यताम्।
अस्मदीयगुरुणा चिराद् भृशं साध्यतां द्विजवरा यदीप्सितम् ॥

सभापतिः। (शुद्धिपत्रमादाय वाचयति ततः सखेदं)
हन्त भो उपनयक्रियाविधि र्न श्रुतावनुमतो भवादृशाम्।
शोच्यमेतदनघाऽपि सन्ततिस्तातदोषवशतोऽभिदण्ड्यते ॥
निष्कृतेरिह न हन्त साधनं विद्यतेऽपि भवतां विशुद्धये।
स्थीयतां तदिह भोः कुमारका रामचिन्तनपरैर्निरन्तरम् ॥
मोच्यतां हृदिह मोहबन्धनादर्च्यतां च हरिपादनीरजम्।
ज्ञायतां हरिवशं चराचरं स्थीयतां चिरमचञ्चलेन्द्रियैः ॥

ईशरूपमवलोक्य देहिषु ब्राह्मणे शुनि खरेऽन्त्यजेऽथवा ।
वन्द्यतां नतशिरोभिरादरात्प्राणिनां समुदयोऽखिलो भुवि ॥

प० क्ष० । श्रीहरिं हृदि निरन्तरं स्मरत् तत्कुमारकचतुष्टयं बभौ ।
पूर्वजन्मकृतपुण्यवह्निना दग्धसर्वविषयाभिलाषकम् ॥

ज्ञा० । चण्डसूर्यकिरणैर्न ताप्यते न प्रभञ्जनशतैश्च चाल्यते ।
क्लिद्यते न च पयोमुचां चयैर्निर्विकारमनिशं नभस्तलम् ॥

निवृत्तिः । अन्तिमाद् द्विजकुलस्य निर्णयान्निष्ठुरादपि न तप्तमानसम् ।
माननीयगुरवो भवद्वचः साधु साधु बहु मान्यते मया ॥

ज्ञा० । मान्यमेव भवतां वचः सदा ब्रह्मचर्यनियमोज्ज्वलप्रभम् ।

द्विजः । (सकुतूहलम्) ब्रूत युष्मदभिधानतोऽञ्जसा बोध्यमर्थमधुना पृथक् पृथक् ॥

निवृ० । नाम्ना निवृत्तिरहमस्मि भवान्निवृत्त आस्वादये सुखसुधामिह राजयोगे ।

ज्ञा० । ज्ञानी समस्तनिगमेषु च कालवेत्ता तज् ज्ञानदेव इति मां गुरुराजुहाव ॥

सो० । सोपान इत्यभिधया विदितोऽस्मि भक्तिसोपानपङ्क्तिमधिरुह्य दिवं यियासुः ।

मुक्ता० । मुक्ताऽहमाविरभवं जगतो विमुक्तेर्मार्गं प्रदर्शयितुमेव परेशशक्त्या ॥

(सभाजनो विस्मयं नाटयति । महिषस्तत्काले च नयनगोचरो भवति ।)

एकः । ब्रूत भो ह्यभिधया नु किं यया विश्रुतोऽस्ति मनुजोऽथवा पशुः ।
पश्यतैष महिषो बहिर्जनै र्ज्ञानदेव इति कथ्यतेऽखिलैः ॥

ज्ञा० । नास्ति कश्चिदपि भेद आवयोरात्मनो र्ध्रुवमिति ब्रवीमि वः ।
आत्मनो वपुषि भासते प्रतिबिम्बनं दिनमणेर्घटे यथा ।
चक्रपाणिरपि सर्वदेहिषु व्यापकः सकलविश्वगश्च सः ॥
आकृतिस्तदपि तस्य वस्तुतो ज्ञानिनो भवति दृष्टिगोचरा ।
कारणे स्थिरदृशो हि मानसं बध्यते न खलु कार्यदर्शने ॥
बिम्बं निदानं प्रतिबिम्बकस्य वनस्पतेर्बीजमिवाङ्कुरस्य ।
यथा सुवर्णं च विभूषणानां यथा पटस्यापि च तन्तुसङ्घः ॥

क्ष० । समस्तविश्वं च यदन्तरोतप्रोतं गतं तन्मयतां हि भूतैः ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपलब्धदृष्टिः पशोर्ददर्शात्मनि साम्यमेषः ॥

ना० । दृश्यतां ! यावद् द्विजेनास्तघृणं प्रहारो दण्डेन चक्रे महिषस्य पृष्ठे ।
सुस्राव तावद् रुधिरप्रवाहो ज्ञानेश्वरस्य क्षतपृष्ठदेशात् ॥

(इति बालसहितः पथि गच्छति द्विजस्ताडनं नाटयति)

सर्वे । (चकिताः) अहो ! विलक्षणमेतत् । अपूर्वदृश्यमिदम् !

ज्ञानेशो भगवान् विष्णु निवृत्तिर्भगवान् हरः।
सोपानो भगवान् ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मणः कला ॥

पटीक्षेपः

नवमं दृश्यम्

(कानिचिद्दिनानि व्यतीतानि। ज्ञानेश्वरं दिदृक्षवो वृन्दश आगच्छन्ति लोकाः। बालाः पाठमग्ना दृश्यन्ते। तेषां समीपे महिषस्तिष्ठति। खर्पंगुडिम्भमानीय कश्चिद् ग्रामीणो ज्ञानेश्वरं प्रार्थयते।)

ग्रा०। भो दिव्यबाल! कुरु मे पुत्रकं गतिशीलम्। (ज्ञानेश्वरः कमपि मन्त्रमुदीर्य स्तोकं ध्यानपरः प्रतीयते। ततश्च डिम्भं स्पृशति, डिम्भश्च शनैः शनैरुत्थाय चलितुं प्रयतते। तज्जनकः साष्टाङ्गं प्रणमति। इतरे ग्रामीणा श्चकिता अन्योन्यं विस्मयं नाटयन्ति, ततश्चान्येऽप्यातुराः समायान्ति)

अन्धः। प्रार्थये! भगवन्! देहि मे दृष्टिज्योत्स्नाम्। (ज्ञा० तन्नेत्रे स्पृशति, एवं रूपेण यथेष्टमभिनयो विधेयः पात्रैः)

कश्चिद् दुर्जनः। भो भोस्तपस्विन् कुलमात्मनश्चेन्नेतुं विशुद्धिं क्षमता त्वयि स्यात्।
तच्छ्रावयास्मान्महिषस्य वक्त्राद् विनिःसृताः काश्चिदृचः श्रुतीनाम् ॥

ज्ञा०। (प्रणम्य) विशुद्धवंशे भुवनश्रुते यो गृहीतजन्मा धरणीसुराणाम्।
वर्णाग्र्य इत्यप्यभिमानितः स्यादलङ्घनीयः खलु तन्निदेशः ॥

(इत्युक्त्वा क्षतसौरभिमुपसृत्य च तं लालयन् किमपि कर्णे वदति। आदिष्टमात्र एव मनुष्यवाचा स्वरेण महिषो वेदश्लोकं पठति। सर्वे चकिताः स्तब्धाः क्षणं तिष्ठन्ति, ततश्च प्रोच्चैराक्रोशन्ति)

सर्वे। वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या लोकोत्तरः परिमलश्च कुरंगनाभेः।
तैलस्य बिंदुरिव वारिणि दुर्निवारम् एतत् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

द्विजाः। साक्षादयं मानवदेहिदेवो न्यूनो न विष्णोरवतीर्ण उर्व्याम्।
यत्प्रार्थितास्तुच्छजना विशुद्धिं स्मो तेन कोऽयं नियतेर्विपाकः ॥

प० क्ष०। विदितसकलवृत्तेनाग्रजेनाभिनन्द्यः श्रुतिविषयविमर्शैः कीर्तनैश्चेश्वरस्य।
सकलपुरजनेभ्यो दर्शयन् भक्तिमार्गं समयमयमनैषीत्पैठने ज्ञानदेवः ॥

पटीक्षेपः

दशमं दृश्यम्

(कश्चित्कालो व्यतीतः । पूर्ववत्कविचतुष्टयं ज्ञानेश्वरस्य चरितं श्रावयति । ज्ञानेश्वरः प्रबन्धरचनाकुलो दृश्यते)

प० क्ष० ।　स बालयोगी परिशीलयञ्च श्रीगीतां च भाष्यादिमहाप्रबन्धान् ।
अस्थापयद् भाविनिजप्रबन्धसुभूमिकां प्राक् स्मृतिमात्रसिद्धाम् ॥
विद्वज्जनानामनुशीलनादेर्विभिन्न आसीत्तदधीतिमार्गः ।
आध्यात्मिकान् स्वानुभवस्य दृष्ट्या महाप्रबन्धान् स पपाठ बालः ॥

ज्ञा० ।　संपादितस्वानुभवस्य बुद्धिः प्रोच्चैः समुद्गच्छति शास्त्रसिन्धुम् ।
सरिद्यथा क्षुभ्यति वृष्टिकाले ज्ञानेश्वरेणोक्तमिति प्रबन्धे ॥

नाम० ।　यावद् गृहं कस्यचन द्विजस्य बहिष्कृतं तत्कुलमध्युवास ।
आतिथ्यसत्कारयुतः पितणामुपागमत्पुण्यतिथिश्च तावत् ॥

ज्ञा० । (बद्धाञ्जलिः) आगम्यतां भोः पितरो भवद्भिः श्राद्धस्य भुक्तिः क्रियतां प्रसन्नैः ।

(ततश्च द्वित्राः पूर्वजाः प्रादुर्भवन्ति, स्वस्वासने चित्रीयमाणा इवोपविशन्ति । सविधं चोपभुज्य निर्गच्छन्ति)

जनाः ।　साक्षादयं विष्णुरिहावतीर्णो ज्ञानेश्वरः साधितयोगसिद्धिः ।
अहो त्रयं चापि सहोदराणां दिव्योद्भवात्पूजनपात्रमेतत् ॥

पटीक्षेपः

एकादशं दृश्यम्

कानिचिद् दिनानि व्यतीतानि । पूर्ववत् कवयो ज्ञानेश्वरकथां ग्रामीणेभ्यः कथयन्ति ।

प० क्ष० ।　अथ क्रमेणाध्वनि संचरन्तः स्वाङ्घ्रेरधःस्थक्षितये ददानाः ।
स्वर्मार्गमादर्शयितुं प्रभावं नेवासमासेदुरमी कुमाराः ॥

ग्रामीणाः ।　विदितचरं खलु ।
यद् भागयुग्मं प्रवरातटिन्यास्तटेऽभवत्तन्नगरं निविष्टम् ।
विराजमाने हरिमोहिनीभ्यां तीर्थे उभे चाभवतां विभक्ते ॥

(सगर्वम्)　लिलेख सोऽत्रैव महाप्रबन्धं ज्ञानेश्वरीं ज्ञाननिधिश्च येन ।
प्रोक्तं जगज्जीवनसूत्रमेव महालयेति प्रथमं प्रबन्धे ॥

(बन्धुभिः सह ज्ञानेश्वरः पुरीं प्राप्तः । पत्युः शवोपरि प्रोच्चैः रुदतीं नारीमेकां दृष्ट्वा तामुपसर्पति)

ज्ञा० । (सान्त्वयन्) अलमतिशोकेन, भद्रे ! कोऽयम् ? किमस्य नामधेयम् किमिति वा रोदिषि ?

नारी । श्रीसच्चिदानन्द इति श्रुतो मे प्राणेश्वरोऽयं मरणं प्रपन्नः ।

ज्ञा० । स्पृशेत्कथं मृत्युरमुं ह्यनादि तस्माद् वृथालं परिदेवनेन ॥

(शवं करपल्लवेन स्पृशति । शनैः स्वप्नाद् विनिद्र इव पुरुष उत्तिष्ठति । मुनिं समुपेत्य च तत्पादयोः पतति ।)

प० क्ष० । संमानितो बालमुनिर्जनेन प्रेम्णात्र सद्भिर्महितश्च सुज्ञैः ।
साधुद्विषा केनचन द्विजेन प्रकाममद्वेषि तु मत्सरात्सः ॥

महापतिः । सोऽयं विसोबाभिधया श्रुतः सन् सुशिक्षितः सच्चरितोऽपि मूढः
दुराग्रहादत्यनुदारचेता मिथ्यावलेपात्कृपणो बभूव ॥

नाम० । परमन्ते, असावपि परिवर्तितशीलोऽभवत् ।
आप्रत्यूषं तुहिनविमलं ज्ञानदेवं विसोबा
निन्दागर्भैः पिशुनवचनैः पूर्वमध्यक्षिपद् यम् ।
साक्षाद्विष्णुर्ननु वसुमतीं भूय एवावतीर्णः
पूज्योऽयं मे गुरुरिति जगौ तं सुपद्यैः प्रशंसन् ॥

पटीक्षेपः

द्वादशं दृश्यम्

(कतिचिदब्दा व्यतीताः । कविवराः स्वस्वग्रन्थरचनामग्नाः, अर्भकाश्च यथावत्पठनपरा दृश्यन्ते । ज्ञानेश्वरः स्वरचनां लिखति, ग्राम्येभ्यश्च वाचयति ।)

प० क्ष० । गोदावरीरोधसि देवभाषामातुः सकाशात् समवाप्य जन्म ।
वत्सा महाराष्ट्र-सरस्वतीयं बभूव संपृक्तमना जनन्या ॥
ततः परं संस्कृतवाङ्मयस्य महार्घभाण्डारनिकेतनं यत् ।
निगृह्य विप्रैः पिहितं दृढं तद्विप्रेतरोऽन्तर्गमनान्यषेधि ॥

नाम० । वर्षत्रयाभ्यन्तर एव धीमान् निवृत्तिनाऽयं सततं प्रदिष्टः ।
ज्ञानेश्वरीं नाम कृतिं समाप्य संप्राप सिद्धिं परमामपूर्वाम् ॥

निरञ्जनः । प्रदाय बोधं समराङ्गणे श्रीकृष्णोऽर्जुनाय व्यथितात्मने प्राक् ।
विवेकजुष्टामवदद्गिरं तं 'यदिष्यते तत्क्रियतां त्वये'ति ॥

महापतिः । आसन्नपास्ता वनिताश्च शूद्रा गीतार्थसारश्रवणाच्चिराद्ये ।
भावार्थमेभ्यः प्रकटं विधातुं सुदीपिका या विदुषा कृतासीत् ॥

ज्ञा० । विराजतां नोऽप्यभिजातवाचां सिंहासने जन्मवचस्तदेति ।
विलङ्घ्य संसारमहाप्रवाहं मया गृहीतश्च विवेकमार्गः ॥
मथ्नन्महाभारतदुग्धसिन्धुं रसामृताढ्यं च निधिं मणीनाम् ।
द्वैपायनः प्रादुरभावयच्छ्रीगीताभिधानं नवनीतमीशम् ॥
तद्ग्रन्थरूपं नवनीतमग्नौ विचाररूपे सुचिरं प्रताप्य ।
सुस्वादु चामोदयुतं जनानां मया कृतं ज्ञानघृतं सुपेयम् ॥
विचक्षणापेक्ष्यतमः परेशसाक्षात्कृतेर्योऽनुभवो भवेऽस्मिन् ।
तत्साधनं स्वादु घृतं क्षमेत पातुं सुपूतं विमलान्तरात्मा ॥

नाम० । श्रोतृन्नथैतस्य भृशं समीक्ष्य वदन् स्वमुद्दिश्य पदैर्मनोज्ञैः ।
विनम्रवृत्तिं हृदयंगमां स्वां स ज्ञानदेवः कविराड् व्यनक्ति ॥
ग्रन्थावसाने पुनरुक्तवान् यद्

ज्ञा० । वेदः समृद्धः कृपणं तु गुप्तम् ।
त्रैवर्णिकेभ्यो यददान्निधिं स्वं शूद्रान्त्यजस्त्रीस्तु बहिश्चकार ॥
संसारसंतापजुषाममीषां वेदे न कुत्राप्यवकाश एव ।
वैक्लव्यमेतद् व्यपनेतुमेषा गीता व्यधाय्याहृतवेदसारा ॥

निर० । यत्सूक्तिरत्नं समुदीरितं प्राग् व्यासेन तत् प्राकृतलोककर्णम् ।
प्रसाधयेद्देशगिरा समस्तं ज्ञानेश्वरीति प्रणयात् प्रणीता ॥
सन्देहनिर्मोकपथप्रदर्शिनि प्रबन्धरत्ने बहुभिर्द्विजैः श्रुते ।
तस्थुर्जनास्तान् परित्यज्य सोदरांश्चमत्कृता अद्भुतकाव्यसंपदा ॥

महापतिः । विप्रैः समग्रश्रुतिपारगैः प्राग् विभ्रंशितो ब्राह्मणसंस्कृतेर्यः ।
ज्ञानेश्वरस्तस्य पदाब्जरेणुस्पर्शेन पूतं विविदुः स्वमेते ॥

प० क्ष० । पारावारो नवरससुधासंप्लुतो ह्लादकारी
शब्दार्थानां ललितललितालङ्कृतीनां च कोशः ।
सोऽयं ज्ञानेश्वरकृतमहाकाव्यरत्नप्रबन्धो
ग्रन्थाकारो निखिलजनताप्रेमपात्रं बभूव ॥

पटीक्षेपः

त्रयोदशं दृश्यम्

(समतीतानि कानिचिद्वर्षाणि । कविप्रवराः पूर्ववत्स्वप्रबन्धान् रचयन्ति, वाचयन्ति च तथा बालाश्च ।)

प० क्ष० । ज्ञानदेव उदितांशुमत्प्रभस्तीर्थसेवनकुतूहली भृशम् ।
पूतपण्ठरपुरं प्रति व्रजन्नामदेवकविमासदत्पथि ॥
(इति नामदेवज्ञानेश्वरयोः सम्मेलनाभिनयो विधेयः पात्रैः)

प० क्ष० । (ग्राम्यान् प्रति)
तस्य चारु वदनं निरूपयन् वाक्सुधां श्रुतिमनोहरां पिबन् ।
कौतुकादुदितरोमहर्षणो नामदेव उपगूढवानमुम् ॥

नाम० । (ज्ञानेश्वरं प्रति)
हन्त तेऽद्य शुभदर्शनेन मे जीवितं सुफलितं न संशयः ।
त्वं च धन्यमिह चिन्तये भृशं पाण्डुरङ्गशुभदर्शनादिव ॥
बद्धमोहमृगतृष्णिकाञ्जनान्रक्षितुं निपतितान् भवोदधौ ।
क्ष्मातलं त्वमवतीर्ण इत्यहं मन्दधीस्तव पदाब्जमागतः ॥
अद्य वो मयि कृपादृगीदृशी पातितेति सुखवृष्टिरागता ।
नामदेव इह वः पदाश्रयात् संतरिष्यति भवापगां खलु ॥

ज्ञा० । (नामदेवम् आलिङ्ग्य)
श्रूयतां यदिह वच्मि सत्यवाक् त्वं विभोरसि महानुपासकः ।
जन्मतस्त्वमसि भक्तिभाक् सखे पावने हरिपदाम्बुजे दृढम् ।
तीर्थदेशसमुदायमीक्षितुं भूतलस्थमभिलाषिणा मया ।
त्वत्समागमसुखं हि वाञ्छितं सार्थकं च मम जीवितं भवेत् ॥

प० क्ष० । ज्ञानदेवकविवर्यनिर्मितश्रेष्ठकाव्यरचनावशो जनः ।
लब्धवर्णमभितः सहस्रशः पर्यवेष्टयदमुं प्रतिस्थलम् ॥

महापतिः । ज्ञानदेवमथ यात्रिकव्रजस्तत्प्रभृत्यकलयन्निजं गुरुम् ।
ज्ञानपण्ढपुरयोश्च विठ्ठलज्ञानदेवचरितं जगौ जनः ॥

(चतुर्दशशतवर्षीयश्चाङ्गदेवमहर्षिर्दृश्यते, तस्य शिष्याश्च)

निरञ्जनः । वेद वेदनिवहं कलाचयं धूर्जटेश्च कृपया च योगतः ।
आचतुर्दशशताब्दमेव हि प्राणदित्युदभवज्जनश्रुतिः ॥
कश्चन प्रति यियासुरेकदा तीर्थमध्वनि ययौ तदाश्रमम् ।
तत्पुरोऽकथयदद्भुतं च तद्वै दवाङ्महिषवृत्तमीक्षितम् ॥
विस्मितः स विनिशम्य तां कथां चाङ्गदेव उदितोदितोऽप्यभूत् ।
बाल्ययोगिनमवेक्षितुं जना उत्सुका नवमिवोडुपं भृशम् ॥

(ज्ञानेश्वरो योगिनः पृष्ठलोचनशिरः स्वकरपल्लवेन सादरं स्पृशति)

प० क्ष० । यो रराज सुचिराद् गुरोः पदे मानितो भुवि परःशतैश्च यः ।
हन्त तत्प्रभृति बालयोगिनः शिष्यभावमुररीचकार सः ।।

ज्ञा० । भोः पितामह तवानुगामिनां कोऽपि चेत् स्वगुरुभक्तिनिष्ठितः ।
अर्पयेत्स्ववपुषा बलिं तदा पञ्चषष्ठिविवृतिर्विधास्यते ।।

चाङ्गदेवः । (छात्रान् प्रति)
यः स्वदेहमुपहर्तु मिच्छति प्रीतये मदनुगेषु मत्कृते !
प्रातरेष उपयातु मां ध्रुवं शुद्धधीर्भयविवर्जितः खलु ।। (निष्क्रान्तः)

महापतिः । यावदेष उषसि प्रबोधितो विस्मयात्स्थविर आस्थितोऽचलः ।
शून्यमाश्रममिमं विलोकयन् बान्धवैः पितृवनं यथोज्झितम् ।।

पटीक्षेपः

चतुर्दशं दृश्यम

(एकविंशवर्षीयो ज्ञानदेवो ध्यानमग्नो दृश्यते । कविप्रवरास्तस्य वृत्तं कथयंति यथा नु पूर्वकम् ।)

नाम० । ज्ञानेश्वरीं नाम महाप्रबन्धं श्रीकृष्णगीतान्वयभाष्यरूपम् ।
निर्माय निःशेषरसात्मकं स्वां गिरं कवीन्दुर्नितरां सिषेवे ।।
शृङ्गारशान्तौ च रसौ निवेश्य माधुर्यवैशिष्ट्यमपि प्रशस्तम् ।
प्रदर्श्य भावोन्नतिमप्यपूर्वां ज्ञानेश्वरस्तं व्यदधात् प्रबन्धम् ।।

महापतिः । संग्रथ्य मालां पदपुष्पयुक्तां सदर्थगन्धां मधुरां कवीन्द्रः ।
जितामृतास्वादरसप्रपूर्णां लोकोपकारार्थमभूद्यशस्वी ।।
तां पद्यमालां सरसामधीत्य वाक्संपदः कौशवरं महत्याः ।
गीर्वाणभाषाकुशला अपि स्युर्नतोत्तमाङ्गा इति किं विचित्रम् ।।

प० क्ष० । समाप्तदीर्घाटनतीर्थयात्रो निवृत्तिना ज्ञाननिधिः प्रदिष्टः ।
बोधामृतस्यन्दमृतानुभूतिनामप्रबन्धं विदधे स धीमान् ।।
अद्वैतसिद्धान्तमिहानुरुध्य निबद्धकाव्ये कविशेखरेण ।
आमूलमान्तं गिरिजाष्टमूर्त्योरद्वैतभावः प्रतिपाद्यतेऽस्मिन् ।।

ज्ञा० । यथा हि हेतुः प्रकृतिर्जगत्या नास्त्येव भिन्ना पुरुषाद्विधातुः ।
विश्वस्य मातापितराबुभौ तावद्वैतभावं भजतः सदैव ।।

प० क्ष० । समर्थयामास कवीन्द्र एतद् अद्वैततत्त्वं ह्युपमावचोभिः ।
एको हि गन्धः कुसुमद्वयस्य प्रदीपयोरेकरुचिर्यथैव ।।

ज्ञा० । ओष्ठावुभौ संगमितौ न वाते पृथङ् न दृष्टौ नयनद्वयस्य ।
तथेशदेव्यौ सृजतौ जगन्ति सार्द्धं तभावाविति निश्चितं हि ॥

प० क्ष० । स सच्चिदानन्दपदत्रयस्य सत्ताप्रकाशात्मसुखार्थकस्य ।
अन्वर्थतां हि प्रतिपाद्य पुष्टं तदीश्वरार्थं विवृणोत्यपूर्वम् ॥

नाम० । किं ज्ञानमज्ञानमिति प्रमेयं विवेचितं तेन निजप्रबन्धे ।
ज्ञानं परं यत्र निरन्तसौख्यं तत्रेति नैजानुभवं जगाद ॥

निर० । समुत्सुका वागमृतस्य पाने ज्ञानेश्वरं पौरगणाः समीयुः ।
मरन्दबद्धाशमिलिन्दवृन्दं सुजातिपुष्पाणि यथोपयाति ॥

महा० । इन्द्रायणीनिर्झरिणीतटेऽभूत्सिद्धेश्वरस्यायतनं पवित्रम् ।
तद्वामतोऽज्ञोरतरोरधस्तात्स कारयामास गुहां निगूढाम् ॥

प० क्ष० । दिने बुधे कार्त्तिककृष्णपक्षेऽथ द्वादशे दुर्मुखनाम्नि वर्षे ।
विज्ञातवृत्ताः सुजनाः समन्तात्समागता अन्तिमदर्शनोत्काः ॥

(गोकुम्भारादयः सबाष्पा विनिद्राः प्रतीयन्ते, ग्राम्याश्च विलपन्ति । नामदेवश्च कीर्तनं विधत्ते ।)

प० क्ष० त्रयोदशीपुण्यतिथौ गुहायां पर्णैस्तुलस्याः परिभूषितायाम् ।
कृष्णाजिनाच्छादितविष्टरायां समुत्थितो ज्ञाननिधिर्विविक्षुः ॥

(श्रीविठ्ठलः सरुक्मिणीकः प्रादुर्भवति । ततश्च प्रभुपाण्डरङ्गः कराम्बुजेन कुङ्कुमभाल्मेतं कृत्वा तदीयग्रीवामपि माल्यैः प्रसाधयति । प्रदीक्षणीकृत्य समाधिं आराद् योगी तिष्ठति । तस्य करं गृह्णन् ।)

श्रीपाण्डुरङ्गः । श्रेयस्त्वयाऽनन्तमलाभि वत्स, प्रयासितात्मासि जगद्धितार्थम् ।
(ततश्च ज्ञानदेवः परिकल्पितपीठे उपविशति)

प० क्ष० । अथ स मुनिवरेण्यस्त्रिर्नमस्कृत्य ताभ्यां कुवलयमिव रात्रौ संमिमीलाक्षियुग्मम् ।
तदनु पिहितवन्तौ द्वारमेतौ समाधेर्यदुपरि सुमवृष्टिः साधुवृन्दैः कृताऽभूत् ॥
प्रथमनवदिनेषु प्राचलन् कीर्तनानि प्रतिदिविषदगारं ब्रह्मविद्भिः कृतानि ।
प्रचलति परिपाटी षट्शताब्दोत्तरं सा प्रतिसममधुनापि ज्ञानदेवार्चनार्थम् ॥
(कवयो निष्क्रान्ताः ।)

(प्रस्तावन एव वार्षिकयात्रा दृश्यते । सुमण्डितशिविकास्थापितां ज्ञानेश्वरस्य मूर्तिं वहमाना मङ्गलश्लोकान् गायन्तः प्रोज्ज्वलदीपहस्ताश्च यात्रिका मन्दं मन्दं गच्छन्ति ।)

सर्वे । ब्रह्मसन्निधिमुपेयुषो मुनेरन्तरे षट्शताब्दके गुरौ ।
सुक्षमादिकवयस्त्रिविष्टपं पुण्यराशिपरिपाकतो ययुः ॥

पटीक्षेपः

श्रीश्रीप्रीतिविष्णुप्रियम्

(नाटकम्)

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणविरचितम्

—○0○—

(नान्दी)

विष्णुप्रियां हरिध्यातां यमुनाजीवनप्रियाम् ।
गोकुलगोपिकाश्रेष्ठां कलौ भागीरथीश्रिताम् ॥ १ ॥
अद्वैतहरिदासादि-तपस्याधृतविग्रहाम् ।
प्रणमामि महादेवीं गौराङ्गवामलोचनाम् ॥ २ ॥
प्रणमामि शचीनयनैकमणिं रमणीजनहृद्यगुणैकखनिम् ।
धरणीनिखिलाशुभसंशमनीं प्रभुमानसतोष-विधिव्रतिनीम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः । अद्य खलु तावत् पश्चिमवङ्ग-सर्वकारीय-संस्कृतशिक्षापरिषत्-कर्तृपक्षीयैरादिष्टोऽस्मि गौरप्रियाया महाजनन्याः श्रीश्रीविष्णुप्रियाया जीवनमधिकृत्य किञ्चन नाटकं प्रयोजयितव्यमिति । तदधुना वयमस्या एव परिषदोऽध्यक्षेण डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणेन विरचितम् अभिनव-संस्कृतनाटकं "श्रीश्रीप्रीतिविष्णुप्रियं" नाम प्रयोक्ष्यामहे । तदत्र नटीमाहूयावश्यकं कर्म व्यवस्थापयामि । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अयि मे सर्वव्यापारप्रधानालम्वनभूते सहचरि ! क्वासि, शीघ्रमागच्छ ।

नटी । (प्रविश्य) आर्य ! किमेवमुच्चैराह्वयसि माम् ? अपि कुतोऽप्यभिनयार्थमामन्त्रितो भवान् ?

सूत्र । अथ किम् । वङ्गीयसंस्कृतशिक्षापरिषत्कर्तृपक्षीयैराहूतोऽस्मि प्रयोग-प्रदर्शनार्थम् ।

नटी। मन्ये प्रभूतमर्थं ते दास्यन्ति, यतो भवानेव प्रफुल्लो दृश्यते।

सूत्र। अये! जानास्येव त्वं यद्वयं धनविनिमयेन नाभिनयं कुर्मः परं जनानां प्रीतिजननार्थमेव। तत्र यद्यपि व्ययशुद्ध्यर्थ किञ्चन धनमपेक्ष्यत एव तथापि ब्राह्मणपण्डितानां सभेति तस्याप्याशा नास्ति।

नटी। अथ कस्य कृतेरभिनयमादिशन्ति मान्याः पारिषद्याः?

सूत्र। आर्ये! परिषदध्यक्षस्य श्रीमतो यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणस्य कृतेः प्रीतिविष्णुप्रियाख्यनाटकस्य।

नटी। नूनं महाप्रभोः सहधर्मिणीयं विष्णुप्रिया।

सूत्र। देवि! सम्यगुपलक्षितं भवत्या। तत्राप्यस्मिन् नाटके केवलं विष्णुप्रियाया महाप्रभुसाहचर्यकालसञ्जातानां वृत्तान्तानामुपनिबन्धनं कविना कृतम्। महाप्रभुश्च,

द्वाविंशे जननीनिदेशवशतो विष्णुप्रियामुद्वहन्
प्रायोऽब्दत्रयमास्त मातुरनुगो गार्हस्थ्यधर्माश्रयी।
संसारान्मरणादिदुःखशवलात् काले विरज्यन् विभुः
संन्यासाश्रममग्रहीद् वयसि हा प्रायश्चतुर्विंशके ॥ ४ ॥

तदानीमियं विष्णुप्रियोपचतुर्दशवर्षासीत्।

नटी। अहो विवाहनाम्नीयं विडम्बना! हा विष्णुप्रिये!

ज्ञातं न भर्तृचरणार्चनजन्य-सौख्यं
प्राप्ता नितान्तविलयं चिरपोषिताशा।
सोऽयं तवास्त्र! चिरशान्तिलताकुठारः
कौमारमात्रहरणैकफलो विवाहः ॥ ५ ॥ (अश्रु विसृजति।)

सूत्रधारः। अस्य नाटकस्य प्रीतिविष्णुप्रियम् इति नामनिर्वचनमप्यत एव सङ्गच्छते। तथा हि, विवाहितजीवने विष्णुप्रिया स्वयं यथा प्रीतासीद् एवं श्वश्र्वाः पत्युरन्येषां परिवारजनानामपि प्रीतिविधायिन्यासीत्। एतेन "भक्तिविष्णुप्रियम्" इत्यपि व्याख्यातप्रायम्। एतच्च नाटकं महाप्रभोः सन्न्यासोत्तरजीवनावलम्बीति तत्र

भक्तेरेव प्राधान्यम्। तथा च तदानीं प्रभौ विष्णुप्रियायाः प्रीत्यर्पणया भक्तिरेवाधिक्येन पदं चकार। विष्णुप्रियायामपि श्रीनिवासादीनां महती भक्तिस्तत्कालादेव सुतरां ववृध इति।

यच्च त्वं स्वमनःप्रत्ययात् महाप्रभु-विष्णुप्रिययोर्विवाहं कौमारमात्र-हरणैकफलं मन्यसे तदप्यतितुच्छम्, यतो विष्णुप्रिया स्वयम् अनेन विवाहेनात्मानं कृतार्थमेवामन्यत। तत्र पुनः प्रीतेर्जन्मान्तरानुवन्धित्वमेव कारणम्। नूनमियं जन्मजन्मान्तरसङ्गिनी विश्वम्भरस्य। हन्त भोः,

स्नेहो जन्मान्तरज्ञोऽवितथ इति मया मन्यते लोकवादो
नो चेद् ध्यातो जनन्या स्मरति हि तनयस्तां कथं दूरवर्ती।
जानीतः पुत्रकन्ये कथमिव पितरौ दीर्घकालाददृष्टे
चक्षूरागो विदध्यात् किमिति च मिथुनं स्नेहतन्तूपनद्धम्॥ ६॥

किञ्च, दृष्टान्तस्तव देवि पश्य पुरतः प्रत्यायको वर्तते
यद्विष्णुप्रियया समेति हि शची वध्वेव पत्युः प्रसूः।
शच्यां भक्तिनता सकृत्परिचयाद् विष्णुप्रियाऽजायत
स्नेहादुत्पुलका शची च समभूदालोक्य विष्णुप्रियाम्॥ ७॥

अस्याः खलु विष्णुप्रियायाः,

सरसं हृदयग्राहि पुण्यात् पुण्यतरं वचः।
स्नेहः सत्यं सुधास्रावी जगतां चिरधारकः॥ ८॥

स्नेहो हि जीवनं विश्वे गङ्गाजीवनजीवनम्।
स्नेहाद् विष्णुप्रिया स्तौति यथा गङ्गां तथा शचीम्॥ ९॥
शचीगङ्गाप्रियालोकाल्लोको लोकोत्तरायते।
एतासां मिलनं पुण्यं सौभाग्यात् संकृतात्मनाम्॥ १०॥
सर्वस्नेहपराकारा प्रियायां प्रीयतां शची।
विश्वपालनकारिण्या जाह्नव्यास्नीरसंस्थिता॥ ११॥

(इति प्रस्तावना)

प्रथमोऽङ्कः

[स्थानम्—नवद्वीपवर्ति गङ्गातीरम्]

[प्रविशति स्नानोत्तीर्णा विष्णुप्रिया ।]

विष्णुप्रिया । (गङ्गां स्तौति)

मूर्तमातृस्नेहरूपे तनयसंरक्षिणि ,
विश्वपुण्यधाराकारेऽखिलदुरितहारिणि ।
स्मरणकीर्तनस्नानदानकल्याणवर्षिणि
विष्णुप्रिया नौति गङ्गे सन्तापनाशिनि ॥ १२ ॥

मातर्गङ्गे ! तुभ्यं कोटिशो दुहितुर्विष्णुप्रियाया नमः । (चतुर्दिशमवलोक्य) कुत्राद्य सा स्नेहमयी रमणी, या मां प्रेत्यानिमेषाभ्यां लोचनाभ्यां प्रत्यहं पिबतीव ; मन्ये जन्मजन्मान्तरेषु तस्याः स्नेहधारयाऽहं संपुष्टा आसम् । कथं सा मय्येवं स्निह्यति ! अहो ! प्रत्यहमनया सहालापं कर्तुमिच्छन्त्यपि,

बालिका बलवत्याहं लज्जयेव जडीकृता ।
नानया सह संलापमशकं कर्तुमञ्जसा ॥ १३ ॥

यद्भवतु, अद्य निश्चितं तया साकं वाक्यालापं करिष्ये ।

[प्रविशति गङ्गास्नानार्थिनी महाप्रभुजननी शचीदेवी ।]

शचीदेवी । जह्नुकन्ये ! पतितपावनि ! नमस्ते । अहो इयं सा बालिकाद्यापि स्नानानन्तरम् अत्रैव वर्तते ! अहो अचिरं स्नानोत्तीर्णाया अस्या वैशिष्ट्यमाकृतेः !

निमग्नाया भूयः शिशिरसलिले चापलवशा-
दधत्तां नेत्रान्तौ कुमुदविशदौ कोकनदताम् ।
शरीरं चाप्यस्या गलित-तपनीयद्युतिहरं
समुद्भेदाद् रोम्णामहह हरिताभं विलसति ॥ १४ ॥

न जाने कस्य कुलम् इयं जन्मपरिग्रहेण धन्यं कृतवती। अहो रूपम्!

करपदनखभाभिर्भाति चित्ते ममैषा
कमलदलविहारिण्यागतेवेह लक्ष्मीः।
द्युतिरनुवपुरस्या वैद्युती भाति लोला
नरवपुषि न दृष्टं क्वापि लावण्यमीदृक्॥ १५॥

किमिति दर्शनमात्रेणाहम् अस्यां स्निह्यामि? अहो! विश्वम्भरेण सहास्या विवाहविधिना मेलनम् अस्माकं चिरानन्दाय स्यात्। अपि विधाता सुप्रसन्नो भविष्यति? कनकावदातो मे तनयो, गलित-काञ्चनसुगौरी चेयं बाला—यथा रूपेण तथा गुणेनेयं सर्वथा मे पुत्रेण तुल्या, ततोऽभ्यधिका वा दृश्यते। उभयोर्मेलनं जगतां चिर-कल्याणाय भविष्यति। भवतु, अद्य तस्याः परिचयं तत्त्वतो ज्ञास्यामि।

विष्णुप्रिया। (उपसृत्य) मातस्त्वां प्रणमामि। (पादरजांसि मूर्धनि गृह्णाति।)

शची। वत्से! चिरकल्याणी चिरायुष्मती च भव। मातस्तव भक्त्या-ऽहं सातिशयं प्रीतास्मि। किं नाम ते, कस्य वा कन्या त्वमिति सर्वं ज्ञातुमिच्छामि।

विष्णुप्रिया। मातः! नाम्नाऽहं विष्णुप्रियास्मि। पिता मे नवद्वीपधाम्नो राजपण्डितः सनातनमिश्रः। जननी मे मूर्तिमतीव करुणा महामाया। स्नानार्थमागताया भवत्या दर्शनेन मया महत् पुण्य-मर्जितम्। अहो नु सौभाग्यम्!

शचीदेवी। परमकल्याणि! भूयो भूयः प्रार्थये—

आशीर्भिरस्या जननीसदृश्या
योग्यः पतिस्ते नचिरेण भूयात्।
क्रमेण घोरे तमसि प्रविष्टां
पतिद्वितीयोद्धर भूतधात्रीम्॥ १६॥ इति। [उभे निष्क्रान्ते]

द्वितीयोऽङ्कः

[महाप्रभोर्विवाहोद्योगः]

[ततः प्रविशतः शचीदेवी काशीनाथपण्डितश्च ।]

शचीदेवी । पण्डितवर ! कल्याणमस्तु ते । महता प्रयोजनेन त्वामहम् आहूतवती । गङ्गातीरे राजपण्डित-सनातनमिश्रस्य कन्यका विष्णुप्रिया मे दृष्टिगोचरमागता । अहो नु रूपमाधुर्यं शुचिशुभ्रं चरित्रञ्च तस्याः !

यदा मम समापतन्नयनयोरियं बालिका
ततः प्रभृति मानसे समजनीदृशी भावना ।
विलोकयितुमन्वहं कथमिमां मया पार्यतां
कथञ्च गृहदेवतापदमपीयमारोप्यताम् ॥ १७ ॥

भगवन् ! विश्वम्भरेण सह तस्या उपयमनं संघटताम् इति मे महतीच्छा । अस्मिन् विषये भवतः साहायकमिच्छामि ।

काशीनाथपण्डितः । अहो आनन्दः ! भवत्यादिशति चेदहं क्षणादेव सनातनमिश्रसकाशं गत्वा सर्वं स्थिरीकरिष्यामि ।

विश्वम्भरोऽम्बुजदलायतनेत्र-कान्तो
विष्णुप्रिया नलिनलोचनरोचमाना ।
योगोऽनयोः सदृशयोरुपजायमानः
प्रोत्साहयेत् सपदि देशसमाजसंस्थान् ॥ १८ ॥

अस्मिन् विषयेऽहम् अतन्द्रितं दत्तावधानो भविष्यामि । (दूरतो दृष्ट्वा) अहो तत्रभवान् राजपण्डितोऽनेनैव पथा साम्प्रतं गच्छति । तमत्राह्वयामि । देवि । भवती क्षणं तिष्ठतु । राजपण्डितेन साकमहं निमिषाभ्यन्तरे प्रत्यावर्तिष्ये । (निष्क्रान्तः ।)

शचीदेवी । श्व एव विश्वम्भरः पूर्ववङ्गेभ्यः प्रत्यागमिष्यतीति सन्देशः

संप्रेषितः। विष्णुप्रियां प्रति समाकृष्टमानसया यन्मयाऽधुना विधीयते, तत्र पुत्रस्य मे वैमत्यं भवति चेन महद् अमङ्गलं संजनिष्यते। परम् आशा मे वर्तते,

मया मदन्तःकरणप्रमाणाद्
विज्ञाय पुत्रस्य मनः कृतं यत्।
फलेन संवादि भवेद् ध्रुवं तन-
न लङ्घयेन्मे तनयो मदाज्ञाम्॥ १९॥

भगवन्! सर्वथाऽस्माकं सर्वेषां मङ्गलं विधेहि।

[ततः प्रविशतः सनातनमिश्र-काशीनाथपण्डितौ।]

सनातनमिश्रः। देवि! भवत्या यत् प्रस्तूयते, तत्र यद्यपि मम पत्नी सर्वथा प्रष्टव्या यतो विवाहसम्पर्कव्यापारेषु नारीणामेव प्राधाधिकारः— तथापि भवत्याः प्रस्तावे तामपृष्ट्वैवाहं हार्दिकीं सम्मतिं ज्ञापयामि;

गृहिणी मम भक्तिभूषणा भवती चास्ति जगत्प्रसूपमा।
परिवारयुगस्य मेलने शुभमङ्केतमवैमि तद् विधेः॥ २०॥

मदीया दुहितावयोश्चक्षुस्तारकेव, महता स्नेहेन सा परिपालिता। भवत्या आशिषा तस्या भाविजीवनम् अशेषसुखकरं भवत्विति प्रार्थये।

शचीदेवी। भवान् राजपण्डितो धनबलादिसमन्वितः परमपराक्रान्तः सम्मानभाजनश्च सर्वेषाम्। राजपण्डितस्य दुहिताऽप्यनुरूपेण सुखेन लालिता पालिता च। वयञ्च विशेषेण वित्तहीनाः। तथापि

आलोक्यैनामभवदिति मे धारणा बद्धमूला
दैन्यं तस्या न खलु जनयेच्चित्तपीडां कथञ्चित्।
यन्मां नित्यं परिचितचरीवेत्य संभाषते सा
पुत्रिम्मन्या घटयति मया स्नेहबन्धञ्च बाला॥ २१॥

तथा सति जन्मजन्मार्जितं बन्धनम् अवश्यमेव हृदयग्रन्थिम् अस्मदपत्ययोर्दृढीकरिष्यतीत्यत्र कः सन्देहः।

सनातनः। [स्वगतम्] अहो !

पाण्डित्य-सौजन्य-शरीरशोभया
विश्वम्भरो नूनमसम्भवोपमः।
यूनोऽपि पाण्डित्यविशेषसम्भवा
ख्यातिश्च तस्याखिलदेशविश्रुता॥ २२॥

परमभागवती द्युतिरप्यस्य सुमहद् भविष्यत् सङ्केतयति। केवलं प्रार्थये अस्मिन् विवाहविषये न कापि बाधा जायतामिति। [शचीदेवीं प्रति] देवि ! सत्यमेतज् जन्म विवाहो मरणम्— त्रिष्वेतेषु व्यापारेषु विधिहस्त एव केवलं नियामकः। यथा देवी भणति—जन्मजन्मान्तरानुबन्धी विवाहः ; तत्संघटने मातापितरौ निमित्तमात्रम्। मनो मे कथयति—श्रीगौरसुन्दरेण सह मद्-दुहितुः सम्मेलनं महते कल्याणाय भविष्यति। तद् देवि ! सत्वरं विवाहदिवसः स्थिरीक्रियताम्। मत्पक्षतो यद् यत् करणीयम्, अहं ध्रुवमेव तत् सर्वं करिष्यामि। नमस्ते। (स्वगतम्)

वरः परमसुन्दरोऽपि च युवेति कन्याहृतो
ममापि स सुसम्मतो विनय-वृत्त-विद्यादिभिः।
परं यदि कुटुम्बिनी विवदतेऽत्र निःस्वे जने
भविष्यति तदा विधिः क इव सत्यसंरक्षणे॥ २२॥

यद् भवतु, क्षेत्रे कर्म विधीयते।

शचीदेवी। अस्माकम् अभीष्टविषये भगवान् सहायो भवतु।

अनुकम्पां भागवतीं विना क्व सिध्यन्ति नराः स्वाभीष्टं।
सा च प्रसादमूला तदिह प्रसादयामो भगवन्तम्॥ २३॥

[उभौ निष्क्रामतः।]

तृतीयोऽङ्कः

[नवद्वीपधाम्नि कश्चन राजमार्गः ।]

[प्रविशन्ति रजकनापितौ कतिपये विक्रेतारश्च]

दधिविक्रेता भुजङ्गप्रयातः ।

कृष्ण कृष्ण हरे हरे
नदीयानन्दनगरे जगन्नाथमिश्रागारे
नवसुधारभसविहारे ।
निमज्जयति विश्वम्भरो विश्वदुःखशोकहरः
कोटि-दधिभाण्डानि निःशेषय शौरे ॥ २४ ॥

भुजङ्गप्रयातः प्रभोः पादपातं
नमस्कृत्य बद्धाञ्जलिः प्रस्तवीति ।
शचीस्निग्धनेत्राञ्जन ! प्रेमदायिन् !
प्रियाप्राणबन्धो ! प्रसीदात्र दीने ॥ २५ ॥

फलविक्रेता द्रुतविलम्बितः ।

वक्ति नचिकेताः पुण्यफलविक्रेता
तूर्णं याति चित्रगुप्तालयम् ।
अहं फलविक्रेता नहि पुण्यदाता
पुण्यं प्रदाय नेच्छामि विलयम् ॥
पुण्याय तु गच्छामि मिश्रालयम् ॥ २६ ॥

जगन्नाथ-सनातन-मिश्र-मिश्रसंमिश्रण-
प्रेमसन्दोहडोलानिवारम् ।
मां फलविक्रेतारं पुण्यधाराराचितारं
रक्षतु वैष्णवविनयावतारम् ॥ २७ ॥

(दधिविक्रेतारमुद्दिश्य)

किमुच्यते, त्वं भुजङ्गप्रयातनामासीति ? नहि नहि, कदापि न। यथा त्वं झञ्झावातवेगेन विश्वम्भरगृहाभिमुखं धावसि तथा त्वया चण्डवृष्टिप्रपातनाम्ना भवितव्यम्। मम पुनर्द्रुतविलम्बितस्य कार्येणैव संवदति नाम। तथाहि पश्य,

द्रुततरं परिगृह्य यतो धनं
वितरणे तु फलस्य विलम्बयः।
द्रुतविलम्बित-नाम ततोऽस्ति मे
न तु तवेव हि डित्थ-डवित्थवत्॥ २८॥

(रजकमुद्दिश्य) अथ भवान् पुनः किंनामास्ति ?

रजकः लीलाखेलः।

मन्नाम पृच्छति भवान् ? अवधीयतां तावत्, नाम गोत्रं वृत्तं सर्वं ते कथयामि।

नाम्ना लीलाखेलो लोके मालिन्यानां निर्णेक्ता
दीर्घैरङ्गैः संदब्धः कार्यं कुर्वे निष्प्रत्यूहम्।
शुद्धा जातिः काचिन्नो मे विज्ञैर्निर्दिष्टा दिष्ट्या
तस्माद् वृत्तं संश्रित्याहं वर्ते सर्वान् सन्तोष्य॥ २९॥

भो भुजङ्गप्रयात! दधिविक्रयच्छलेन कथं मृत्तिकोपरि लुटपुटायसे ? किं भणसि "रभसविहारे" इति ? भो द्रुतविलम्बित फलविक्रेतः! पुण्यफलं कः कदा क्रीणाति ? किन्तु "मिश्र-मिश्र-संमिश्रणम्" इति किं त्वमपि वा भणसि ? विहारस्तु सरभस एव भवति, तत्र वा कः सङ्केतः ? पुनः "मिश्र", तेन पुनः "मिश्र" पुनः "संमिश्रणम्"—इति एतैः पुनः पुनः मिश्रजातानां संमिश्रणैः "मिश्री"-जलं भविष्यति, तत्तु तरलमेव। पिपासातुरस्य रोगातुरस्य वा तेन प्रयोजनम्। कथं त्वं तत् काङ्क्षसि ?

नरसुन्दरः पञ्चचामरः। भो लीलाखेल-भुजङ्गप्रयात-द्रुतविलम्बिताः!

कच्चिद् यूयं स्वीयनामधामादिकं प्रपञ्चय परस्परं सख्यं दृढीकुरुथ ? ननु कुरुत। किन्तु नाहमपि युष्मत्तो हीये। गृह्यतां ममापि परिचयः।

प्रमाणिकापदद्वयं सदा ममाङ्गभूषणं
लघौ गुरौ च धारये समादरं समं जने।
नरान् विधाय सुन्दरान् क्षुरायुधो व्यपेतभीः
स एष पञ्चचामरो भजे प्रपञ्चचामरम् ॥ ३० ॥

यद्यपि वर्तते मे नामान्तरं रूपान्तरञ्च तथापि तदत्र वेणुवने न प्रकाशयामि। (रजकमुद्दिश्य) भो लीलाखेल ! त्वमपि वस्त्र-विमर्दकः कलुषहृदयमलापसारकश्चपलको लीलाखेलकः शुद्ध-विराड्भ्रातृकोऽसि। मनःस्फूर्त्या स दधिविक्रेता गायति—पदावलीम्। सङ्गीतकं श्रोतव्यं, न पादशः पदशो वा विश्लेषयि-तव्यम्। न वयं गङ्गादासपण्डितस्य चतुष्पाठ्याश्छात्राः, तथापि नवद्वीपवासिन एव। अस्माकं रभसे रासभे रासभरभसे समसौख्य-सुख्यम्। "मिश्री"जलं सर्वथा सुस्वादु। तदपि परमहितकरं पित्तशान्तिप्रदञ्च। आतपदग्धानामस्माकं पित्तानि ज्वलन्ति; वयं "मिश्री"जलं पिबामः, कस्त्वं भणितिकरणाय ?

दधिविक्रेता भुजङ्गप्रयातः। न निरर्थकं पदं मया व्यवहृतम्। न खलु श्रुतं हट्टके—पूर्ववङ्गीया निमाइपण्डितं भगवदवतारत्वेन संमान-यन्ति। तस्मान् नवसुधाविहारो नवलीलाविहार इति ; भूयोऽपि रभसविहारेण सनातनमिश्रकन्याविवाहव्यापारो लक्ष्यते।

फलविक्रेता द्रुतविलम्बितः। मयाऽपि "मिश्र-मिश्र-संमिश्रण" इति समस्तपदेन जगन्नाथमिश्रेण सह सनातनमिश्रस्य विवाहमाध्यमेन संमिश्रणम् इति सङ्केतितम्। अहो नवद्वीपीया वयं मूर्खपण्डिताः, न तु पण्डितमूर्खाः। न्यायशब्दोपचारैर्वयं शुष्ककाष्ठाश्रम् इति जनाः कथयन्ति, परन्तु वयं रसभाण्डान्यपीत्यपि सत्यम्।

रजको लीलाखेलः। तस्मात् फलितार्थो जायते—अस्माकं विश्वम्भर-पण्डितेन सह राजपण्डितदुहितुर्विवाहः संघटिष्यते। तत एव युष्माकमानन्दः। तत्र ममापि राजतप्राप्तिरास्ते। नरसुन्दरस्य पञ्चचामरस्य तु तत्र कार्याधिक्यम्। यतो विवाहव्यापारे ब्राह्मणमनु नापित इति कथ्यते। विवाहविषये नापित एव द्वितीय-ब्राह्मणः। नरसुन्दरस्य विक्रम एतेनैव ध्वन्यते।

अहो अस्माकं सर्वेषामेव मोदकारणमिदमिति साम्प्रतं वयं वर्तुलाकारेण "राइविशा" नृत्यं कुर्मः।

चतुर्थोऽङ्कः

[विष्णुप्रिया-महाप्रभुमिलनोद्योगः]

[प्रविशतो मिश्रगेहस्थ-विष्णुमन्दिरे सनातनो नापितश्च।]

नापितः। पूज्यपाद पण्डितवर! भवद्भिर्विवाहायोजनं सर्वमेव क्रियते। गौरहरिस्त्वद्य प्रातरेव मामालोक्य कथितवान्,

विष्णुप्रियाया भविता विवाहो
वरेण केनापि गुणोत्तरेण।
अश्रौषमेवं हि जनाननेभ्यो
विशेषमिच्छामि तवाधिगन्तुम्॥ ३२॥

ततो बुध्यते गौराङ्गोऽस्मिन् विवाहेऽसम्मत एव। तत आदौ भवद्भिः स्थिरीक्रियतां विवाहो निश्चितो वा न वेति। भवान् राजपण्डितो नवद्वीपस्य मुकुटमणिः। भवतामवमानने सत्यस्माकं सर्वेषामेवावमाननम्। गौराङ्गोऽधुना प्रभूतख्यातिसम्पन्नस्तरुणः

वयोऽतिक्रामति। स नोपयंस्यते चेद् विधवा शचीमाता किं करिष्यति ?

सनातनः। अहो नु कष्टम्! किं निमाइ-पण्डित एवम् अशिष्टम् आचरिष्यति ?

मातुः शासनलङ्घनेन विनयाद् व्यावृत्य विश्वम्भरः
किं कुर्यादविचारमात्रशरणं सम्बन्धभङ्गं हि नः।
एवञ्चेन्नृपतेः परिग्रहतया योऽयं प्रभावोऽस्ति मे
सोऽस्तं यास्यति किञ्च कापि भविता निन्दापि सामाजिकी ॥३३॥

अपि च

सुतायां मे नित्यं प्रकटयति शची स्नेहमतुलं
शचीदेव्यां तस्या अपि हि बहुमानो निरवधिः।
भविष्यन्त्योरेवं प्रसरदनिशं प्रेम विमलं
स्नुषा-श्वश्र्वोः शोच्यां परिणतिमुपेयान् किमु विधे ॥ ३४ ॥

हरे कृष्ण! अहो कष्टम् आपतितम्!

नापितः। भगवदिच्छया शुभं भवतु।

सनातनः। युष्मदीयेच्छा परिपूर्णा भवतु।

[नापितो निष्क्रान्तः]

(प्रविशति मिश्रपत्नी महामाया)

महामाया। आर्यपुत्र! कथं भवान् विपण्णवदनस्तिष्ठति ? जाने कन्याया विरहो भवन्तं पीडयति, किन्तु एतादृश्येव सनातन-कालाद् रीतिः प्रवर्तते। कातर्यं त्यजतु भवान्, कति कति न सन्त्यस्माकं कर्तव्यानि—तत्रैव भवद्भिर्यत्न आधीयताम्।

सनातनः। प्रिये! नासौ मे चिन्ताविषयः। "अथैनां परास्यन्ति" इति यजुर्वेदीया श्रुतिः कन्यका ध्रुवं परवेश्मनि संप्रेषयितव्येति कथयति। एवञ्च,

सर्वाङ्गनाच्छ्रुतिविधानमहं प्रशासद्
आजीवनं स्वयमपि प्रतिपालयंश्च ।
पर्याकुलो यदि सुताविरहाद् भवेयं
लोको वदिष्यति नु मामुपदेशशूरम् ॥ ३६ ॥

किन्त्वस्माकं दुर्भाग्यवशान् महदशुभमेव प्रायेण संघटितम् । साम्प्रतं नापितमुखाच्छ्रुतं यद् विश्वम्भरस्तमेव नापितमवदत्— विष्णुप्रियाया वरस्य नामापि नाहं जानामीति ।

तस्माद् विवाहेऽत्र न तस्य सम्मति-
रस्तीति मे निश्चलसत्यधारणा ।
ततश्च सम्भाव्य निजावमानं
कन्यामनोविक्लवताञ्च दूये ॥ ३५ ॥

महामाया । अहो आकस्मिको वज्रपातोऽस्माकं शिरःसु । विष्णुप्रियायाः किं भविष्यति ?

सनातनः । शचीदेवीं प्रति तस्या अनुरागः प्रगाढ एव ; गौराङ्गेऽपि सा दत्तचित्तेति मन्ये ।

यतः प्रभृति साऽकरोन्नयनगोचरं तां शचीं
प्रफुल्लतरतां गतं तदवधीव तस्या मुखम् ।
ततोऽपि सुखसान्द्रता वपुषि कापि तस्या जनै-
रलक्षि वहुला परैरपि विवाहसंसूचनात् ॥ ३७ ॥

ततो वाल्ये वयसि मम प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा दुहिता भग्नमनोरथा भविष्यतीति मां दन्दह्यते । मम तावदशेषं कष्टं भवतु, मम कन्यायाः क्लेशस्तु सर्वथा दुर्विषह एव । अहो भगवन् ।

महामाया । [स्वगतम्] अत एव जनाः कथयन्ति—दुहिता पितुः प्राणेभ्योऽपि प्रियतरेति । एवं पितुर्दुहितरं प्रत्यपरिसीमाश्चर्य-स्नेहप्रसङ्गादेव शास्त्रेषूक्तं "दुहिता कृपणं परम्" इति ; बृहदा-रण्यकोपनिषदादिग्रन्थेषु पण्डितदुहितृ-प्रापणार्थं कृच्छ्रसाधनमास्ते

सर्वथोपदिष्टम् । अहो ! दुहितरं प्रति पितुः स्नेहो सन्तानं प्रति मातुः स्नेहम् अप्यतिशेत इति मन्ये । कथमन्यथा—

यो मे पतिश्चिरममन्यत मानमात्रं
सर्वाधिकं जगति सोऽद्य तु कन्यकायाः ।
दुःखेन मानसभवेन विघाल्यमानो
मानेऽपि जायत इवादरलेशहीनः ॥ ३८ ॥

(स्वामिनं प्रति) नाथ ! जगत् पुनरीदृगेव । अत्र सुखं दुःखञ्च संमिश्रितमेवास्ति ; स्रोतोधारया सुखं न कदापि प्रवहति । भगवान् दुःखं ददाति चेत् तदेव वरणीयम् । किन्तु मे मनो वदति—

गौराङ्गदेहार्धहरैव मा भवेद्
विष्णुप्रिया भक्तिमतीति मे मतिः ।
भक्तिप्रियां तां हरिनामसम्बलां
भग्नाभिलाषां न हरिः करिष्यति ॥ ३९ ॥

[ततः प्रविशति विष्णुप्रिया]

विष्णुप्रिया । पितः ! मातः ! कथं युवाम् अधोवदनौ चिन्ताविषजर्जरिताविव म्रियमाणौ परिदृश्येथे ? किमशुभं संघटितम् ? पितः ! न कदापि भवान् मत्तः किमपि निगूहति । भवतोर्मनस्तापकारणम् अचिरादेव ब्रवीतु भवान् ।

राजपण्डितः । मातः ! जानामि किल दुहितैव पितुः श्रेष्ठं स्नेहस्थानम् । मम सर्वं सुखं केवलं त्वदाश्रयि । अधुना तवैव दुःखकारणं दैवदुर्विपाकेन समुपस्थितमिति न मे चित्तं धैर्यमवलम्बते । प्रार्थये— तव दुःखमपसरतु सम्यगिति ।

विष्णुप्रिया । [स्वगतम्] यत् मया चिन्तितं तदेव संघटितम् ।

अशङ्किषि पुरैव यज्जनरवादहं जानती
परिग्रहपराङ्मुखः खलु वरः स विश्वम्भरः ।

तदञ्चति यथार्थतामितरथा तु तातस्य मे
प्रसन्नमुखपङ्कजं कथमुपैतु विच्छायताम् ? ॥ ४० ॥

[प्रकाशम्] तात ! पिताऽपि नापत्यस्य ललाटे लिखितं खण्डयितुं समर्थो भवति। भगवदिच्छैव सर्वथा बलीयसी। तथाऽपि ब्रवीमि —

लेशोऽपि भगवद्भक्तेर्यदि मे वर्तते हृदि।
तर्हि स्नेहवतोः पित्रोर्नाहं स्यां दुःखदायिनी ॥ ४१ ॥

पितरौ ! युवाम् इतो गच्छतम्, अहमत्र कियन्तं कालं स्थास्यामि।

[महामाया-सनातनौ निष्क्रान्तौ।]

विष्णुप्रिया। [भृशं चिन्तापरायणा, विष्णुमन्दिरद्वाराणि रुद्ध्वा] अहो दुर्भाग्यम्। मम नवनीतकोमलहृदयः स्नेहसर्वस्वः पिता विष्णुप्रियां विहाय किमपि न जानाति, स्वग्रेव पिता मे जीवति। कथं मे पिता एतादृग् दुःखभाग् भवेत्। अहो कष्टम् !

शरणमिह हि यो मे यस्य नाम स्मरामि
भजनमपि चरामि प्रत्यहं यस्य चाहम्।
किमिति स पितरौ मे मर्मणि च्छेत्तुमिच्छ-
न्नकरुण इव पुत्रीं मां निमित्तीकरोति ? ॥ ४२ ॥

हरिरेव सर्वदुःखहरणकारणम्, तमेवाद्य दर्शनानन्तरं प्रक्ष्यामि —भक्तस्याकारणं दुःखं कथमसौ सहेतेति।

[हरिं ध्यायन्ती]

जगत्पितरेहि वारय तातस्य मम हृदयवेदनम्।
दुहिता दुःखकरीति प्रथा जगति कथमद्य मृषा चरतु॥ ४३ ॥
हर देवेश हृदयेश परिचारिकासकलदुर्वहदुःखम्।
परकल्याण परमेश चिरदुःखहरण भक्तप्राणधन ॥ ४४ ॥
विष्णुप्रियानयनवारि मोचय कातरभयभञ्जन।
गोवर्धनगिरिधारिन् श्रीराधाचेतोदर्पण ॥ ४५ ॥

[विग्रहाद् आविर्भवति राधारमणः कृष्णः]

राधारमणः। अयमहं श्रीकृष्णस्त्वां प्राप्तोऽस्मि। विष्णुप्रिये! विरम विरमाश्रुसेकात्। देवि! आसीस्त्वमेव युगयुगान्तरे गोलोक-विहारिणः प्राणप्रिया। कथमद्य स्व-स्वरूपं विस्मरसि। धन्यस्ते महाप्राणो वैष्णवश्रेष्ठो राजपण्डितः पिता, यस्त्वां सुतारूपेणा-लभत।

सीताया जनको यथैव जनकः पूज्यो जगन्मण्डले
राधाया वृषभानुरित्यभिहितस्तातोऽप्यभूद् यादृशः।
तादृक् श्रीलसनातनोऽपि जनकस्ते वैष्णवेषूत्तमः
सर्वेषां क्षितिवासिनां हि भविता पूज्यास्पदं सन्ततम् ॥ ४६ ॥

कथं त्वदर्थं तस्य दुःखम्? देवि! स्व-स्वरूपं विजानीहि, स्थिरा भव। अचिरेणैव कालेन मनोरथस्तव संपूरयिष्यते।

विष्णुप्रिया। देवदेव! किञ्चिन् मया स्मर्यते। तथापि भवन्मुखतः श्रोतुमिच्छामि किं मे स्वरूपमिति। अहो नु विस्मयः! भवान् मां जनन्या सीतया राधिकया च सह तुलयति। तद् वा कथम्?

राधारमणः। शृणु प्रिये! पूर्वस्मिल्लीलावतारकाले एकदा त्वं दुःखार्ता माम् अभाषीष्ठाः, परस्मिन् जन्मनि राधाया हृदयवेदनं त्वं स्वयं राधा भूत्वा समनुभविष्यसि। तेनाहम् अस्मिन् जन्मनि कृष्णरूपं विहाय त्वद्भावभावित-त्वद्द्युति-संवलित-गौरहरिरूपेणास्मि जातः। शृणु रहस्यम्।

यस्मै त्वमर्पितवती हृदयं स्वकीयं
विश्वम्भरः स किल देवि ममैव मूर्तिः।
सोऽहं भुवो दुरितभारमपाचिकीर्षुः
साकं त्वया कलियुगेऽस्मि कृतावतारः ॥ ४७ ॥

कठोरः खल्वयं कालः। वहिः-शत्रुपराक्रमदावानलविदग्धोऽस्ति

२

समग्रो देशः। तव प्रियो गौरहरिस्त्वत्पाणिग्रहणार्थं झटित्येव वार्तां संप्रेषयिष्यति। अतः

मा मा रोदीर्विश्वसिह्यात्मनि त्वं
विश्वक्षेमं संविधातुं यतस्व।
स्वामुद्धर्तुं मातृभूमिं विदग्धा-
मात्मप्राणानुत्सृज प्रेममूर्ते ॥ ४८ ॥

स्वयं भगवती भूत्वापि मानवशरीरं परिगृहीतवत्यसि। मानवावतारलीलैव मे महासौख्यकरी। त्वम् आत्मानं तथा परिचालय।

विष्णुप्रिया। देव! प्रिय! मा मां त्यज। तिष्ठ तिष्ठ।

[श्रीकृष्णो निष्क्रान्तः]

(द्रुतं प्रविशति सनातनः)

सनातनः। विष्णुप्रिये! आश्चर्यं खलु संघटितम्। स्वयं गौरसुन्दर एवं कथितवान् ब्राह्मण-मुखेन, यज्जनन्या अभिप्राय एव तेनानुसरणीय इति। अतो विवाहविषये न तस्य वैमत्यं वर्तते। (विष्णुप्रियां चिबुके गृहीत्वा) मम विष्णुप्रिया कदापि पित्रोर्दुःखकारणं न भविष्यतीत्येतन् मे ज्ञातमासीत्। तथापि हठाद् वज्रनिर्घोष इव नापितप्रदत्तः सन्देशो मां विचालयामास। दुःखानन्तरमुपलब्धं सुखं मधुमत्तरं जायते। ततोऽस्माकमानन्द उपचीयतेतराम्। विष्णुप्रिये! मातः! वत्से! सुखिनी भव। उभयोः कुलयोरवतंसरूपा भूयाः। जगतो हितायात्मानं निवेदय।

स्वल्पस्थायि समेत्य जीवनमिदं निष्कामकर्माश्रयाद्
यो जीवः कुरुते परार्तिहरणं दीर्घायते तस्य तत्।
स्थित्या तस्य हि नन्दनायत इयं नूनं धरा नारकी
मृत्वा चामरतां स याति भव तत् सेवासु लग्ना नृणाम् ॥४९॥

विष्णुप्रिया। पितः! भवतामुपदेशामृतं माम् अनिर्वचनीयसुधारसेनेव सिक्तां करोति।

सनातनः। अन्योऽपि कश्चनोपदेशोऽस्ति। नार्येव कुलस्य समाजस्य विश्वस्य च भूषणम्। नार्येव जगति पुरुषाणां परं शरणम्। नार्येव जगतः शान्तिर्दीप्तिः क्षान्तिः लावण्यं माधुर्यं सौष्ठवं केवलम् अवलम्बनं सर्वथा निर्भरस्थानम्। पुरुषे गुणहीने कलुषिते नष्टे वा व्यक्तिविशेष एव ध्वंससोपानपरम्परामारोहति, किन्त्वेकस्यां नार्यां स्वल्पमप्यधःपतितायां समग्रो देशः स्वत एव शुष्यति। नारीणाम् अधोगमनमेव देशस्य स्वाधीनताहीनताया आत्मद्रोहिताया वा बलवत् कारणम्। महिममयी चेन्माता, पुत्रो न कदाप्यन्धं तमः प्रवेक्ष्यति। विष्णुप्रिये!

मातः प्रोद्भावय नवनवं तादृगादर्शमग्र्यं
पुत्रीयेयुर्भरतधरणीमातरो येन विश्वम्।
गौराङ्गस्य प्रियसहचरीभूय संस्थापय त्वं
शश्वद्धर्म-प्रभवमनघं भारतं विश्वमूर्ध्नि ॥ ५० ॥

किञ्च—

लक्ष्यभ्रंशः कथमपि कदाप्यस्तु ते नैव मात-
रादेशोऽयं मम, न च पुनः केवलो वाग्विसर्गः।
एतत् कृत्वा हृदयनिहितं शासनं श्रद्धया मे
लाभालाभावपरिगणयन्त्यास्स्व संसारमार्गे ॥ ५१

विष्णुप्रिया। पितः! दुहितुः प्रणामसन्ततिं गृह्णातु भवान्।
अनुशिष्टा त्वया तात कृतार्था तनया तव।
त्वदाशिषैव तिष्ठेयं ध्रुवं त्वदनुशासने ॥ ५२ ॥

(उभौ निष्क्रान्तौ)

पञ्चमोऽङ्कः

[विवाह-सज्जादिषु विष्णुप्रिया]

सनातनः। महामाये! अपि श्रुता त्वया "बुद्धिमन्त" खान-महोदयस्य प्रतिज्ञा यद् दिग्दिगन्तस्थानां सर्वेषां प्रमोदाय स एव व्यवस्थापनं करिष्यति, विवाहे राजोचिताडम्बरो भविष्यति तत्र सर्वमेव व्यय-भारं स एव निर्वाहयिष्यतीति। मुकुन्दसञ्जयोऽपि एतद्विवाहसम्पर्कि-व्ययेषु स्वाभिलषितं विज्ञापयन्नपि बुद्धिमन्तखानेन बलान्निवारितः, बुद्धिमन्तखानस्य हस्तः सर्वत्रैव संप्रसारित आस्ते।

महामाया। न केवलं प्रतिज्ञा श्रुता, प्रत्यक्षीकृतं तत्फलमपि। अहो प्रभावो बुद्धिमन्तखानस्य। समग्रं नदीयामण्डलमेव तेन सुसज्जीकृतम्, समग्रमेव मण्डलं सुबृहत्परिवाररूपेणैकीकृतञ्च। केवलं दीयतां भुज्यताम् इत्येक एव रवः संश्रूयते। गौरसुन्दरे सर्वेषामेव महती प्रीतिः, गुरुजनानाञ्च वात्सल्यम् एतदेव मां विशेषेण प्रीणयति। आवयोः प्राणप्रियतरा दुहिता सर्वेषामेव परमस्नेहपात्रम् आदरभाजनं च भविष्यतीति मे महान् हर्षः प्रजा-यते। यथा विष्णुप्रिया तथा गौरसुन्दरः—उभौ सर्वत्र सर्वेषां हृदयेषु वसताम् इति मे महत्याकाङ्क्षा।

सनातनः। तदेव भविष्यति, प्रिये! तव कल्याणकामनैव, मातुस्ते कल्याणकामनैवैतयोर्द्वयोर्मङ्गलजीवनपथे शतदलरूपेण विकशि-ष्यति, मातृहृदयाभीप्सा सुरभिर्भूत्वा दिगन्तमामोदयिष्यति।

[नेपथ्ये ढक्कानिनादेन समुद्घोषणं गौरसुन्दरस्य]

शृणवन्तु नदीयावासिनो मातरः पितरो भगिन्यो भ्रातरश्च सर्वे—
एतद् विश्वम्भरपण्डितस्य निवेदनम्—

श्वो मे भवेत् परिणयो जननीनिदेशा-
द्याधिवासदिवसे त्वपराह्णकाले।
सर्वैर्मदीयसदनं समुपेत्य पूग-
स्रक्चन्दनादि कृपया परिगृह्यतां भोः ॥ ५३ ॥

सनातनः। महामाये ! इदानीं नितरां निश्चिन्तोऽस्मि विवाहं प्रति।
परिणेतुरात्मवदनाद् विनिःसृतो
दुहितुर्विवाहघटनानुमापकः।
अयमुन्नताम्बुधरधीर आरवः
शिखिनं यथा मदयतीव मानसम् ॥ ५४ ॥

(उभौ निष्क्रान्तौ)

षष्ठोऽङ्कः

[विवाहवासरे विष्णुप्रिया]

आचार्यरत्न-चन्द्रशेखरः। मिश्रार्य-राजपण्डित ! भवता कन्याजामातृभ्यां किं किं न दत्तम् ! आमाणिक्य-तुलाकणं सर्वमप्यत्र दृश्यते। यत्रैव चक्षुः पात्यते तत्रैवानुभूयते बाहुल्यम्। नरनारायणसेवाया विपुलमायोजनं कल्पनामपि स्थगयति।

सनातनमिश्रः। गौरसुन्दरस्य पितृरूपो भवान् समाद्य प्रभृति वैवाहिकोऽस्ति। वैवाहिकसम्पर्कादावां परमबान्धवौ ध्रुवमेव। ततो हृद्यः संलाप आवयोर्युज्यत एव।

चन्द्रशेखरः। भवतां हृदि यद् वर्तते, तन्निःसङ्कोचम् उच्यताम्।

सनातनमिश्रः। लग्नव्याहारो विवाहव्यापार उच्यते। व्याहारेषु च

केचित् सत्याः केचित् पुनरसत्या भवेयुरेव। ततो नैतद् आश्चर्यं यन्मे जामातरि गौराङ्गेऽपि जना दारिद्र्यदोषम् आरोपयन्ति। धनाभावो न दारिद्र्यम्। दारिद्र्यं विद्यते जनानां हृदि, न काञ्चनराजताभावे। रूपगरिम्णा, मनोमहिम्ना, चित्तस्थेम्ना च कार्त्तिकेयं मित्रावरुणौ समुद्रञ्च निर्जयति विश्वम्भरः। यथा नाम्ना तथा कर्मणाऽप्यसौ यथार्थो विश्वम्भरो भविष्यति—सर्वमेव विश्वं तस्य वदनापेक्षि राजिष्यते।

गदाधरः। पश्य प्रकृतावप्यद्य सर्वत्र महासमारोहो दृश्यते।

फुल्लालिङ्गति कौमुदी सुविमला गाढं धरामातरं
यामिन्यां दिवसभ्रमात् सुमधुरं कूजन्त्यलं पक्षिणः।
सम्पर्कान्मलयानिलस्य चलतामोदेन सर्वा दिशः
पूर्णाः सम्प्रति मानवाश्च नितरामौत्सुक्यमापादिताः ॥५५॥

सर्वमिदं गौरसुन्दरमाहात्म्यानुसारीति कः सन्देहः।

चन्द्रशेखरः। राजपण्डित! मया तु मन्यते—

य एष हर्षः प्रकृतौ विलोक्यते
स गौर-विष्णुप्रिययोः समागमात्।
यतः सुता ते सुतरां जगद्धिता
प्रत्यक्षलक्ष्मीः किल माधवप्रिया॥ ५६ ॥

अहो, कियदुज्ज्वलं मातुर्मे विष्णुप्रियाया निखिल-स्नेहसुव्यञ्जकं मधुरस्मितम्। जननी मे कोमलपादपातेन नखद्युतिभिश्च पद्म-वनमिव संसृजन्ती मधुरं संचरति। स्थित्या सर्वंसहा अष्टकुलाचल-धारिणी सप्तसमुद्रमुद्रिता शेषनागमूर्धस्थिता वसुधेव शोभते। दन्त-कौमुदीरुचिरा लपन्ती सा त्विड्राशिसहस्रं शारदचन्द्रिकाविधौता निशीथिनीव सर्वतो विकिरति। वस्तुतः सा श्रुतिवाक्यानुसारेण स्वयम् अर्ध "वृगल" मिव मधुरिम्णाऽराजत। गौर-विष्णुप्रिया-महामेलनेन परमात्मा पूर्णवृगलमिवाद्य प्रकाशते।

सनातनः। वैवाहिक! पश्य पश्य, कश्चन सन्न्यासिवेशधारी भक्तो गौर-विष्णुप्रियासम्मेलनं दृष्ट्वा परमहृष्टो गायन्नित एवायाति।

(ततः प्रविश्य भक्त-गायको गायति)

प्रिया-गौर-सम्मेलन-भक्तिप्रेम-विमिश्रणा-
जाता परा सुरधुनीधारा।
करोतु धरित्रीमिमां शाश्वतिक-पुण्यसीमां
देवद्रुमच्युत-पुष्पसारा ॥ ५७ ॥
सेवा-दया-शुभ-क्षान्ति-मित्रता-ममता-शान्ति-
सौरभाह्लादित-सर्वविश्वम्।
सुधायतां विषभाण्डं हिंसाद्वेषप्रचण्डं
घटयतु सौभ्रात्रक-प्रकर्षम् ॥ ५८ ॥

चन्द्रशेखरः। अहो अमृतवर्षिणीयं गीतिः गौरविष्णुप्रिययोः सुमहद्-भविष्यत् सूचयति। भक्तस्याशीर्वाणी दम्पत्योर्जीवनं करोतु च्छन्दोमयम् आनन्दविप्लावितं जगज्जनानां सुखायास्माकञ्च। भक्तवर! गृहाणास्मत्प्रणतिम्।

भक्तः। कल्याणमस्तु, कल्याणमस्तु (निष्क्रान्तः)।

सनातनमिश्रः। वैवाहिक! पश्य पश्य, वैदिकब्राह्मणानां चिराचरित-प्रथानुसारेण कन्यावरपक्षीययोः परमकौतुकावहः शास्त्रीयो विचारः प्रारब्धः, तदित एवागम्यताम्।

सप्तमोऽङ्कः

[कन्यागृहे विवाहसभा]

(समागता वरपक्षीया यथास्थानमुपविष्टाः)

कन्यापक्षीयः स्वीयोपाध्यायप्रेरितः कश्चन शिष्यः । (उत्थाय)

ब्राह्मणेभ्यो नमः । समागताः सभ्याः !

रीतिर्वैदिकपाणिपीडनसदस्येषा चिराद् वर्तते
भाषन्ते वरयात्रिभिः सुरगिरा कन्याप्तलोका इति ।
युष्माकं विमतिर्यदीह न भवेदत्रागतानां तदा
योग्यः कश्चन भाषणस्य विषयः सम्प्रत्युपस्थाप्यते ।। ५६ ।।

वरपक्षीयः । (आसीन एव) बाढम्, उपस्थाप्यतां तवाभिमतो विषयः ।

शिष्यः । "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" इदं काव्यलक्षणं व्याख्यायताम् ?

वरपक्षीयः । वत्स ! नैषा रीतिः प्रश्नस्य यद् व्याख्यामात्रं जिज्ञासेति ।

शिष्यः । का तर्हि रीतिर्भवदभिमता ?

वरपक्षीयः । व्याख्या तु टीकाकृद्भिरेव कृतेति टीकायामेव सा लभ्यते । परं टीकायां मूलग्रन्थे वा यदि काचिद् अनुपपत्तिः स्यात् सा प्रष्टव्या ।

शिष्यः । कुतः पुनरीदृशी प्रश्नप्रणाली वरपक्षीयैः समासादिता ।

वरपक्षीयः । (सक्रोधम्) किम् इति वरपक्षीयैरिति ब्रवीषि ? किं वयं तवोपहासास्पदम् ?

शिष्यः । मा मैवं, किं कन्यापक्षीया वरपक्षीयान् उपहसितुमर्हन्ति ? परम् एतत् पृच्छामि 'वयम् उपहासास्पदम्' इति यद् भवता प्रयुक्तं तत् किं व्याकरणानुमोदितं स्वकपोलकल्पितं वा ?

वरपक्षीयः । अत्र को दोषः ?

शिष्यः। विशेष्यविशेषणयोः समलिङ्गता समविभक्तिता समवचनान्तता चास्माभिर्ज्ञायते। अत्र तु वयम् इति विशेष्यपदं पुंलिङ्गे प्रथमाबहुवचने च वर्तते, विशेषणं पुनः उपहासास्पदम् इति पदं क्लीवे प्रथमैकवचने च प्रयुक्तम् आस्ते।

वरपक्षीयः। बालोऽसि, केवलम् अध्ययने प्रवृत्तोऽसि, तन्न जानासि विशेष्यविशेषणयोः प्रयोगविधिं, पृच्छ त्वम् आचार्यं स एव ते निर्णयं विधास्यति।

शिष्यः। किमिति ? भवता सह विचारो वर्तते, भवतैव दातव्यं प्रश्नस्योत्तरं कथम् आचार्यं पृच्छेयम् ? नायं समुदाचारः।

वरपक्षीयः। (सक्रोधम्) अपि नाम समुदाचारोऽप्यद्य वरपक्षीयैः कन्यापक्षात् शिक्षितव्यः ? अहो धार्ष्ट्यं शिशोरस्य।

शिष्यः। (किञ्चिदसहिष्णुः) आर्य ! किमिति वारं वारं शिशुरयं शिशुरयमिति ब्रवीषि, किं नाम न श्रुतं भवद्भिर्यत् "न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः" इति ? नाहम् अद्यापि विजितो भवता। तत् अलम् अनेनालीकभाषणेन ?

वरपक्षीयः। किम् ? माम् अपण्डितं ब्रवीषि ? तवाध्यापकस्यापि न शक्तिर्माम् अपण्डितं वक्तुम्, दुग्धपोष्यस्य ते तु का कथा ? अरे पण्डितम्मन्य, शीघ्रं प्रश्नं कुरु, दर्शयामि ते पाण्डित्यम्।

शिष्यः। प्रश्नस्तु कृत एवास्ते, व्याख्यायतां काव्यलक्षणम् इति।

वरपक्षीयः। पुनः स एव प्रश्नः ? एवं तर्हि त्वम् एव तावत् कथय, का नाम व्याख्येति।

शिष्यः। मयैव प्रथमतः प्रश्नः कृतः, तस्य तावदुत्तरम् आदौ दीयताम्, पश्चान्मया भवत्प्रश्नस्योत्तरं दास्यते।

(नेपथ्ये) हं हो संस्कृतालापनिरताः, शृण्वन्तु भवन्तः—

निमित्तीकृत्य यत् कर्म यूयमत्र समागताः।
अनुषक्तं परित्यज्य प्रकृते तत्र सज्जथ ॥ ६० ॥

इदानीं विवाहकालः समुपस्थितः, तिष्ठत्वर्धपथ एव विचारः, इच्छन्ति चेत् परतः पुनर्विचारं करिष्यन्ति भवन्तः ।

(प्रविश्य) सनातनः । आयुष्मन्तौ !

'आविष्कृतं युवाभ्यां तुल्यं विचारमल्लत्वं सदसि ।
एतावतैव रीतिं मन्ये परिपालितां विवाहस्य ।
यस्मादेषा बहुलप्रचारमूला संस्कृतभाषायाः ।। ६१ ।।

तदागच्छत यूयं विवाहदर्शनाय ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

सनातनमिश्रः । आचार्यरत्न ! यद्यनुमन्यते भवता—वरः श्रीगौरसुन्दरः सम्प्रदानस्थानं मया नीयते ।

आचार्यरत्नः । अत्र को वा प्रश्नावसरः । एवं क्रियताम् ।

[सर्वे वरेण सह प्रस्थिताः]

[ततः प्रविशतो विष्णुप्रिया-गौरसुन्दरौ ग्रन्थिबद्धवस्त्राञ्चलौ कश्चन गीतिकारश्च]

गौरसुन्दरः । प्रिये ! इत एहि, इत एहि ।

गीतिकारः । ("कृष्णनामसुधाधारा विश्वहित-परात्परा" इत्यादि गायति ।)

विष्णुप्रिया । नाथ ! कथं मे पादः स्खलति, हा हतभाग्यास्मि ।

(इत्युपविशति)

गौरहरिः । प्रिये ! न ह्यात्मनो दुःखं चिन्तय, नैतन् किमप्यशुभ-कारणम् । मया सार्धम् आगच्छ ।

विष्णुप्रिया । (विषण्णा) हुँ, गच्छामि । (सर्वे निष्क्रान्ताः)

अष्टमोऽङ्कः

[शिष्या-विष्णुप्रियासंवादः]

(ततः प्रविशति शचीदेवी ।)

शची । वधूमातः ! नयनयोः कज्जलं मे ! अनन्ततृष्णातुराया मेऽयाचिता-कालवारि ! अन्धकाराच्छन्न-जीवनस्य मे शान्तस्निग्धचन्द्रिके ! जीर्णभवनस्य मे शाश्वतवर्तिके !

माध्याह्निको भोजनकाल एष ते
दूरं व्यतीतः क्व नु पुत्रि वर्तसे ?
क्लेशं विजानासि न राजपण्डिता-
त्मजा किमाहारविधौ चिरायसे ? ।। ६२ ।।

पुनः श्रमाधिक्याद् भोजनाद्युपेक्षावशतो वा रुजा त्वामधिकरिष्यति चेत् सर्वाग्रतोऽहमेव चिन्ताजर्जरिता शोचनीयतां गमिष्यामि । झटित्यागच्छ, मातः ! आगच्छ ।

(विष्णुप्रिया प्रविशति)

विष्णुप्रिया । मातः ! मा मा चिन्तातुरा भव । कार्यव्यापृता आसमिति भोजनकालो मे किञ्चिदिवातिक्रान्तः । पश्य मातः !

सम्मार्जन्या सजलप्रपता शोधयित्वा गृहान्तः
स्नानप्रीतामकरवमहं पञ्जिणीं चन्दनाख्याम् ।
धेनुश्चैनां तदनु धवलीं कुर्वती धासतुष्टा-
माह्वानात्ते द्रुततरगतिस्त्वत्समीपं समेता ।। ६३ ।।

तदनन्तरमप्यासते करणीयानि बहूनि । किन्तु जननि ! त्वयि चिन्ताक्लिष्टायां न मे चित्तं सुखमादधाति । निजगृहकार्यैर्न मे शरीरं कदाप्यस्वस्थतां भजते !

शची। किन्तु मातः! वदनं तेऽतीव शुष्कं शीर्णमिव दृश्यते। निरन्तर-गृहकर्मभिर्नात्मानं कुरु खिन्नम्।

त्वं कल्पवल्ली ननु नन्दनस्य
जीर्णं ममोद्यानमिदं समेता।
यद्वारविन्दोदरवासिनी श्री-
श्छलेन दीनालयमागतासि ॥ ६४ ॥

मातः! त्वं मे हृदयकमलदलनिषण्णा सुखिनी भव। त्वमसि मे दिवं गतानामष्टदुहितॄणां पूर्णसमन्वयरूपा। अथवा त्वमसि मे श्वशुर-कुलस्य सर्वस्वं सर्वपुण्यफलम्। (नेपथ्याभिमुखमालोक्य) ईशान! ईशान! किं त्वं करोषि? सर्वादरैर्गौराङ्गं त्वं बाल्यात् पालितवान्। किन्तु मम प्राणाधिकेयं वधूमाता अनशनेन क्लिश्यते। तद्विषये कथमनवधानोऽसि?

(त्वरितं प्रविशति ईशाननागरः)

ईशाननागरः। महामातः! अहं भूयो भूयो भोजनार्थं वधूमातरम् अनुरुद्धवान्। परमस्नेहसंबला सा स्निग्धस्मितेन मां प्रतिवारं प्रत्याख्यादिति कृत्वा किं वा मे करणीयम्? (विष्णुप्रियामुद्दिश्य) सर्वजन्मजन्मान्तराग्रजे! महामातुर्वचनं शृणु। अशनभूषणादिषु शिथिलादरा मा भूः। चक्षुर्मणिस्त्वं सर्वेषामत्रत्यानां सा त्वं लोकहेतोः खिद्यसे चेत् सर्वे भृशं क्लेशिष्यन्ते।

विष्णुप्रिया। श्वश्रूमुद्दिश्य) मातः! मातः! मा मा दुःखमापद्यस्व। स्वल्पमपि ते दुःखं मां करोति विचेतनाम्।

पुरापि पाणिग्रहणात् प्रभूतं
प्राचीकशस्त्वं मयि वत्सलत्वम्।
तस्याः स्नुषात्वं तव लब्धवत्याः
काम्यान्तरं मे किमतोऽस्ति लोके ॥ ६५ ॥

यत् पुनस्तव हृदये एतादृशं स्थानं मे तदचिन्तितपूर्वं तुरीयं वस्तु मया तवैव महामातुः कृपया लब्धम्। नागरपितः!

प्राणपतिर्मम लालयताङ्के
यद् भवता गमितो ननु वृद्धिम्।
कामयते तदियं विनियोगं
नानुनयं कृपणं तनया ते ॥ ६६ ॥

ईशाननागरः। (स्वगतम्) कथं साक्षाज्जगदम्बिकेयं मां सर्वदा तदायत्तं करोति। अस्याः पुरतो नाहं व्यक्तिः, परं तु क्षुद्रं स्नेहवस्तु इति केवलमवभासते मे। महासौभाग्यात् समागता गौरसुन्दरेण मधुवर्षिणी माधवी माधवप्रिया। स्मेरहासिनी विश्वरमणीया रमा। (प्रकाशम्) नित्यप्रणम्येऽग्रजे! अतिक्रामति भोजनकालः। कुरु दूरे मातुश्चिन्ताम्। स्वास्थ्यसंरक्षणे च तत्परा भव।

विष्णुप्रिया। (ईशानमुद्दिश्य) नागरपितः! मातृविषये चिन्ता माम् आकुलीकरोति। मत्सम्बन्धि भयं किमपि नास्ति। (श्वश्रूमुद्दिश्य) मातः! कथं चिन्तापरायणाऽसि? नाहं क्षुत्पीडिता श्रान्ता वा। त्वच्छ्रीचरणाश्रयिण्या मे कुतः श्रान्तिः क्लान्तिर्वा।

मातुः स्नेहसुधा कन्यां करोति जयिनीं सदा।
धर्म्यकर्मविधौ चापि प्राग्रेसरयति ध्रुवम् ॥ ६७ ॥

मन्ये बहिः समागता मे सर्वाः पाठार्थिन्यः। ताभ्यो विद्यादान-काले हृदयं मे दूरं सुदूरं दूराद्दूरतरं प्रयाति—परमपितुः कृपया तेन सहैव पुनः प्रत्यागच्छति च ॥

परिस्फुरति सर्वत्र समानन्दपरम्परा।
पयःकलकले पवननर्तने शष्पदोलने ॥ ६८ ॥

त्वत्कृपयैव ममैतन्महत् सार्थक्यम्।

शचीमाता। ईशान! विद्यार्थिन्यः सर्वा अत्रैवागच्छन्तु। मया बहिर्गम्यते। ईशान! ताः सर्वा अत्राह्वय।

ईशाननागरः। (विष्णुप्रियामुद्दिश्य) अर्धघराटामित एव ते समयः।

विष्णुप्रिया। मातः! ईशानपितश्च! स्वल्पा मे विद्या; तदर्थमहं सर्वदाऽस्मि सङ्कुचिता। किन्तु विद्यार्थिनीनां ज्ञानपिपासु चक्षुर्यदा मामुद्दिश्य विस्फारितं कातरं च चकास्ति, तदा मे घटते बहिर्जगद्विषये विस्मृतिः। इयं मे केवलम् आशा—

शशिचन्द्रिका सामान्या तयाऽपि पृथिवी धन्या
तृणेनापि जगज् जायते कोमलम्।
खरकर-दिनकर-बिम्बाधर-प्रेमशिशिर-
प्रतिफलितमिन्द्रधनुश्चेतः करोति विह्वलम् ॥ ६९ ॥
सामान्यं मम यतनं त्वत्कृपया कोटिगुणं
भूमपादे स्वकस्थानं लभतामनुकूलम्।
मातृस्नेहहिल्लोल-दोदुलचित्तशतदल-
नर्तन-प्रणमन-स्थलं त्वच्चरणयुगलम् ॥ ७० ॥
मातृदेवीचरणकमलयोः कोटिकोटिप्रणामा मे।

(बहिर्गच्छतः शचीमाता ईशाननागरश्च)

(पुनः प्रविशति ईशाननागरः श्रीमती-भामती-यमुना-कावेरीभिः सह)

सर्वा विद्यार्थिन्यः। साष्टाङ्गं प्रणामाम आचार्याम्।

विष्णुप्रिया। आशीर्वादान् मे गृह्णीत। सर्वा यूयं सुखमुपविशत। अपि कुशलम्?

सर्वाः। मातः! तवाशीर्वादेन सर्वं कुशलम्।

विष्णुप्रिया। विगते दिवसे युष्माभिः किं ज्ञातम्, तद्विषयमधिकृत्य श्रीमती साम्प्रतं ब्रवीतु।

श्रीमती। ह्यो भवत्या दहराकाशतत्त्वं सुललितं व्याख्यातम् आसीत्।

विष्णुप्रिया। अपि तत् सम्यक् त्वया बुद्धम्?

श्रीमती। न हि आचार्ये! न हि पूर्णतया। भूमा महान् विराट्—स

कथं जीवस्य क्षुद्रहृदयपुण्डरीक-स्थितदहराकाशे विराजेत? तादृशो महान् कथमेतादृक् क्षुद्राकृतिर्भवेत् ?

विष्णुप्रिया। अद्य पुनरपि तत् सर्वा यूयं शृणुत। जलस्य जलत्वं यथा विन्दौ तथा विशाले तरङ्गेऽपि। अग्नेरग्नित्वं यथा स्फुलिङ्गे तथा प्रचण्डदावानलेऽपि। पुष्पस्य सुवासो यथा पुष्पदले तथा पुष्पकोशेऽपि। एवं भगवतः सत्ता सर्वव्यापिनी यथान्तस्तथा वहिः, यथा विस्तृते नीले नभसि, तथा दहराकाशेऽपि।

कावेरी। आचार्ये! भगवतो लीलाव्यापारोऽपि नास्माभिर्बुद्धः।

विष्णुप्रिया। श्रूयताम्।

क्षुद्ररूपेण भगवतो दहराकाशावस्थितिः—इयमपि भगवतो लीला। जीवेन सह लीलाया इयमेव भगवतः शाश्वती पद्धतिः। जीव ईश्वर एव। ईश्वरो जीवो भूत्वा स्वेन सह स्वयं प्रेम-लीलापरायणो जायते आत्मारामः। यो महतो महीयान् स एवाणोरणीयान् इति।

यमुना। जननि! भगवल्लाभाय क उपायः? का वा तस्याराधना-पद्धतिः?

विष्णुप्रिया। भगवल्लाभो न ज्ञानेन, परन्तु प्रेम्णा। न तर्केण, परन्तु विश्वासेन; न वाह्यिकाचारानुष्ठानाडम्बरेण, परन्त्वन्तः-पवित्रतया; न शुष्कतत्त्वकथया परन्तु पुण्याचरणेन नारायण-सेवया वा।

(ततः प्रविशति कश्चन जीर्णवसनपरिहितो भिक्षुकः)

भिक्षुकः। मातः! कृपया भिक्षां देहि भिक्षवे। अन्नाभावात् प्राणा ओष्ठागताः। दरिद्रस्य प्राणान् रक्ष। जगदीश्वरि अम्बिके! प्राणान् रक्ष।

भामती। मातः! भवती स्थानं मा परित्यजतु। मया सहास्ति एका मुद्रा। सैव प्रदेया।

विष्णुप्रिया। कल्याणं ते भूयात्। भिक्षवे किञ्चन देहि। मयाऽपि भोज्यमस्मै दीयते।

भिक्षुकः। यथा शिक्षादात्री चिरक्षेमङ्करी जननी, तथा विद्यार्थिन्यः। यथा लतिका तथा तस्याः कलिकाः। जनन्यः! सर्वा आयुष्मत्यो भवत। (भिक्षुको निष्क्रान्तः)

श्रीमती। मातः! भगवतो राज्ये कथमेतावद् दुःखं कथं वा लोकोत्तरं सुखं कस्यचन ?

विष्णुप्रिया। सकामकर्मणः फलमिदम्। यथा विषवृक्षाद् विषफलं जायते अमृतवीजाच्चामृतफलं तथा मानवस्य पापाद् दुःखं जायते पुण्याच्च सुखमिति। भूयोऽस्य विषवृक्षस्य विपफलसर्जने तथामृत-वृक्षस्यामृतफलदाने यथा पर्जन्यस्य पक्षपातबुद्धिर्नाशङ्कनीया एवमेव

पर्जन्यवद् भगवतस्तनुभृत्सु वृत्ति-
र्नोदारता कृपणता च विशङ्कनीया।
वैषम्यहेतुरिह कर्मफलं स्वकीय-
मज्ञा हि दोषमखिलात्मनि योजयन्ति ॥ ७२ ॥

कावेरी। आचार्ये देवि! करुणामयस्य भगवतः का प्रकृतिः ?

विष्णुप्रिया। इयमेव दर्शनशास्त्रस्य शाश्वतिकी जिज्ञासा। तज्ज्ञान-लाभार्थमेव साधकानां चिरन्तनी साधना, त्रिभुवनस्य शाश्वतिकी कामना। स कः? स किम्? स कथम्? एतत्प्रश्नत्रयमेव मुनीनाम् ऋषीणां द्रष्टॄणाम् समाधानविषयः। तज्ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानम्। अहो स्वल्पज्ञाऽहं कथं तद्विश्लेषणे पारगा भवामि।

भामती। देवि! भवत्या उपदेशं श्रुत्वा वयं कृतकृतार्था जाताः। भवत्याः श्रीचरणाश्रिता वयं भवच्चरणाश्रयणं जन्मजन्मान्तरानुसारि कामयामहे।

विष्णुप्रिया। युष्माकं भक्तिः प्रशंसार्हा। शृणुत

प्रेमानन्दोऽमृतमथ रसो द्योत एतत्समष्टि-
र्ब्रह्माभिन्नः परमपुरुषः सुन्दरः काममेतैः।
सोऽयं देवो नयनरमणस्तीव्रभक्त्येकलभ्य-
स्तल्लाभार्थं कुरुत नियतं यत्नमत्यादरेण॥ ७३॥

(विष्णुप्रिया बाह्यज्ञानशून्या)

सर्वाः। अहो मातू रूपम्! चमत्कारिणी विभा च! जीवनं धन्यम् अस्माकम् अस्याः पादपद्माश्रयेण। जागृहि मातः! कृपादृष्टिं कुरु।

विष्णुप्रिया। (चक्षुरुन्मील्य)—मातरः! शाश्वतसुखं युष्माकं भूयात्।

(सङ्गीतम्)

स्मरत श्रीकृष्णनाम।
यस्य स्मरणात् त्यजति क्षणाद् दुरितं धरित्रीधाम।
जपत श्रीकृष्णनाम।
क्षणिकजपनं सर्वदुःखहरं येन नन्दति सदा रामः॥ ७४॥
भजत श्रीकृष्णं स्मरत श्रीकृष्णं कीर्तयत श्रीकृष्णनाम रे
वदत हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे
नदीयानन्दपुरे
गायत हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥
दुरितं यातु दूरे रे वदत हरे कृष्ण हरे हरे॥
नन्दनन्दनश्चिरकल्याण आयातु मे प्राणारामः।
स्मरत श्रीकृष्णनाम
जपत श्रीकृष्णनाम॥ ७५॥

(सर्वा निष्क्रान्ताः)

नवमाऽङ्कः

[पाषण्डसमुद्धारः]

स्थानम्—श्रीवासाङ्गनम्। समयः—रात्रिः ॥

(प्रविशति श्रीगौराङ्गः कीर्तनरतः—अद्वैत-नित्यानन्द-श्रीवास-श्रीराम-गदाधरप्रभृतिभक्तैः सह)

श्रीवासः। देव! भवत आगमनेन पुनरपि धन्यं जातं मे गृहम्। भवद्दर्शनसमुत्सुकाः समागताः सर्वे भक्ता अद्य दिग्दिगन्तेभ्यः। प्रारभ्यताम् अस्माकं कीर्तनोत्सवः।

गदाधरः। लीलावतारेण विभो! तव क्षितौ
न केवलं भक्तजनाश्चकासति।
परं त्वभक्ता अपि केचनाधुना
पान्था ह्यभूवन् वत भक्तिवर्त्मनः ॥ ७६ ॥

तथापि, परं सन्त्यपरेऽपि केचिदभक्ता येऽस्माननवरतम् अवसादयितुं यतन्ते इति दुःखाकरमिदम्।

श्रीरामः। श्रूयते किल भक्तिविरोधिनोऽस्माकं गृहमवरोद्धुं कृतसङ्कल्पा वर्तन्त इति। एते कलुषितात्मान इष्टानिष्टबोधेऽप्यपारगा इत्यहो दुःखम्।

श्रीगौराङ्गः। अलं चिन्तया, प्रारभ्यताम् अस्माकं कीर्तनम्।

(सर्वे गायन्ति)—

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥

श्रीगौराङ्गः। भो भक्तगायक! त्वया हरिनाम क्रियताम्।

भक्तगायकः। मनः कुरु हरिनाम सारं रे
अकूलपारावारतरणकारणं केवलं हरिनाम रे ॥ ७७ ॥

[प्रचण्ड-हुङ्कारभीषणा दुर्वृत्ता जिघांसया श्रीवासस्य गृहं प्रवेष्टुं यतन्ते]

पाषण्डदलनेता । सम्भूय सर्वे हरिनामयज्ञैः
प्रेप्सन्त्यमी यां महता श्रमेण ।
तामद्य मत्तो भवबन्धहानिं
सद्यो निरायासमवाप्नुवन्तु ॥ ७८ ॥

निशायाम् एते कारणवारिपानादिनात्मविनोदनं कुर्वन्ति । जानन्ति किलैते मधुमतीसिद्धिम् । मन्त्रसंयोगेनैते रात्रौ पञ्चकन्या आनयन्तीति ध्रुवमेव ।

पाषण्डानामन्यतमः । कथं वा एते सदा हरिनामशब्दैमृ दङ्गोत्तालरवैश्चास्माकं कर्णपटहान् भिन्द्युः । तस्मादद्य सर्वापच्छान्तिं निश्चितं करिष्यामः ।

पाषण्डदलनेता । (श्रीगौराङ्गं दर्शयित्वा)
यो ह्यत्र गौरावयवः स एषां
नेता सरत्नीर-सुपीनकायः ।
प्रेष्यैनमादौ शमनालयाय
कण्ठानमीषां नचिरेण रुन्ध्मः ॥ ७६ ॥

एते महोच्चशब्दकारिणो न जानन्ति कस्यां दिशि निवसति यम इति ।

श्रीवासः । भो बन्धवः ! कथं यूयं देवस्य गौराङ्गस्य संकीर्तनबाधां जनयथ । अपि न जानीथ—
प्रतिपादक्षेपेण नृत्यप्रसङ्गिनो भगवतः ।
दुरितमखिलं भुवनस्य भवत्यपसृतं हि पलकमात्रेण ॥ ८० ॥

तेनैव प्रवाहिता भक्तिभागीरथीधारा जगत् सर्वं साम्प्रतं परिप्लावयतीति ।

पाषण्डनेता । कस्त्वं प्रभुः प्रभुरिति प्रतिशब्ददीर्घं
नादं करोषि ? भुवने प्रभुरेक एव ।
एकोऽहमेष हि महान् प्रभुरस्मि चाहं
मद्बाहुवेगविजितं जगदस्ति सर्वम् ॥ ८१ ॥

न जानासि स्वयं भक्तिदेव्यपि जंगम्यमाना मां निर्नसति। भक्ति-भागीरथीधारेति किम् ? भक्तिसमुद्रमप्यहम् अगस्त्यो भूत्वा गण्डूषेण पास्यामि। अथवा बलमार्तण्डोऽहं तव भक्ति-भागीरथीधारोत्सं मुहूर्तमात्रेण शोषयिष्यामि।

पाषण्डानामन्यतमः। सुष्ठु भणितम् अस्माकं नेतृवर्येण। एतेषां दर्पः क्षणेन चूर्णीकृतो भवतु।

गदाधरः। भ्रातरः ! एषैवास्माकम् ऐकान्तिकी प्रार्थना—भवन्तः कृपया शान्ता भवथ। अपि भवद्भ्यो विश्वमनोहरा भगवद्गीतिर्न रोचते ?

पाषण्डनेता। फुः ! अहो ! मधुरिममयी गीतिः। शृणुतास्माकं कीर्तनम् इतोऽपि मधुरतरं सारवत्तरं च। मया गीयते—

भोजनं मांसरहितं लपनं सुन्दरीं विना।
गमनं पादचारेण नरकः कोऽस्त्यतः परः ? ॥ ८२ ॥
पञ्चमकार-संसिद्धिः सम्प्राप्तसुखसेवनम्।
विरोधिनां विघातश्च स्वर्गो वा क इतः परः ? ॥ ८३ ॥

तद् भवतु नाम, समय एष आक्रमणस्य। मा विलम्बं कुरुत।

पाषण्डिणः। अग्रेसरा भवथ, अग्रेसरा भवथ।

(पाषण्डा गृहद्वारार्गलं भङ्क्तुमुद्युक्ताः)

गदाधरः। प्रभो ! भवान् पश्यतु, किं संघटते। अवरुद्धं सवतः आवासस्य गृहम्। एष समयोऽस्माकं पुरीरक्षकाह्वानस्य। एते गृहाभ्यन्तरं प्रविशन्ति चेत् अस्माकं महदनिष्टं भविष्यति।

प्रभुः। नहि,

मनोजयं विजेतव्यास्त एते वैष्णवैर्नृभिः।
न तु कायेन निग्राह्याः स पन्थाः क्षत्रगोचरः ॥ ८४ ॥

भक्तिधर्म एवैतान् पराजेष्यते। यूयं सर्वे हरिनाम कुरुत।

प्रभः । (शनैः पाषण्डान् प्रत्यग्रेसरति)

हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥
जप कृष्णं भज कृष्णं वद कृष्णनाम रे ।
कृष्णनामैव तरणमकूले भव-सागरे ॥ ८५ ॥
जप कृष्णं भज कृष्णम् ।

भो विश्वपितुः प्रियपुत्राः !

परानिष्टाकाङ्क्षामपनयत दूरं स्वहृदयात्
तथा हिंसावृत्तिं ननु निरवशेषं दवयत ।
हरेर्नामैवैकं परमहितमस्मिन् कलियुगे
यदेतत् स्वल्पायुस्तदपि न यथेच्छं क्षपयत ॥ ८६ ॥

पाषण्डनेता । अहो निरुपमानको जगति दुर्लभो विग्रहो
यदस्य परिलोकनाद् विलयमेति हिंसा मम ।
गभीरमवगाहते हृदयमद्य भावो महान्
क एष क इमे जना भजननामयज्ञर्त्विजः ? ॥ ८७ ॥

अन्यपाषण्डः । भ्रातः ! सत्यं ममापि चित्तमनेन दिव्यपुरुषेण चिरायाधिकृतम् ? प्रयतमानोऽपि कथं नाहम् इष्टकखण्डमुत्तोलयितुं शक्नोमि ?

प्रभुः । मोदन्ते मम हिंसयाऽल्पमपि चेदेते भवन्तस्तदा
स्यान्मोदाय ममापि तत् परमिदं बद्धाञ्जलि प्रार्थये ।
श्रीमन्तः सुखिनो भवन्तु सुतरां सद्भक्तिमार्गे स्थिता
अन्ते वः करुणामयः स भगवान् मोक्षाय संपद्यताम् ॥ ८८ ॥

पाषण्डनेता । हे अलौकिकमहिमन् महापुरुष !

आविर्भावः स्वगणसहितस्येश्वरस्य श्रुतं न-
स्त्वां प्रत्यक्षीकृतवत इदं मह्यमाभाति सत्यम् ।
सत्यं देवः सहपरिकरस्तारणायाधमानां
कल्पे कल्पे कलयति तनुं किञ्च लोके विहर्तुम् ॥ ८९ ॥

श्वेतो वर्णस्तव कथं, कथं नील इवावभासते मे? को वासौ नातिदूरे बलदेव इव लक्ष्यते ?

चिरदुष्कृतिकारिणोऽपि मे यदियं भागवती कृपाभवत् ।
तदिदं तव देव चाक्षुषीकरणस्यैव फलं विभाति मे ॥ ६० ॥

अहो भाग्यम् ! द्वापरलीलाचतुरः स्वयं श्रीहरिर्मह्यं पादाश्रयमद्य दत्तवान् ।

मम बान्धवाः सर्वे ! यूयमपि भगवच्चरणारविन्दं भजध्वम् ।

प्रभुः । युष्माकं सर्वेषां मङ्गलं भूयात् । सर्वे यूयं हरिनामसंकीर्तन-रससिक्ता भवत ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
जप कृष्णं भज कृष्णं वद कृष्णनाम रे ।
कृष्णनामैव तरणमकूले भव-सागरे ॥
जप कृष्णं भज कृष्णम् ॥ ६१ ॥

(श्रीगौराङ्गो नृत्यति, किन्त्वन्यमनस्क इव दृश्यते ।)

गदाधरः । प्रभो ! कथं भवान् दुर्मनायमान इव लक्ष्यते । अपि काचन बाधा भवन्तं क्लिश्नाति ?

प्रभुः । महता प्रयासेनापि नाहमद्य शान्तिम् अवाप्नोमि । मन्ये, किमप्यनिष्टं जातं भक्तमण्डले ।

श्रीरामपण्डितः । (गदाधरमुद्दिश्य) अहो स्मर्यते किलैकदा कीर्तनानन्दं बाहुल्येनोपभोक्तुं ममाग्रजस्य श्वश्रूदेवी आवरणाभ्यन्तरे आत्मानं गोपयामास । तेन महत् आसीत् प्रभोः कष्टम् ।

गदाधरः । सत्यमेव तत् । श्रीवासपण्डितेन दूरीकृतायां बाधायां प्रभुः शान्तिमलभत ।

श्रीवासः। (स्वगतम्)

अहो महान् भक्तजनानुरागः
कृतावतारस्य महात्मनो नः।
एतत्समो भक्तहिताभिलाषी
भूमण्डले नावततार कश्चित् ॥ ६२ ॥

प्रभुः। (श्रीवासमुद्दिश्य) तव गृहे किमप्यशुभं संघटितं नु? अचिरान्मां ब्रूहि।

श्रीरामपण्डितः। देव! प्रभो! कियत्कालात् प्राङ् ममाग्रजस्य तत्रभवतः श्रीवासपण्डितस्यैकमात्रतनयो मातुर्वक्षसि शेषनिःश्वासमत्यजत्।

सर्वे। अहह! दारुणो दैवदुर्विपाकः।

श्रीरामपण्डितः।

प्रारब्धेऽस्मिन्नामयज्ञे सुपुण्ये
मा भूद् विघ्नः कश्चनेति प्रधार्य।
आर्यः शोकं सन्निगृह्यान्तरेव
प्रेमोन्मत्तो भावगुप्तिं विधत्ते ॥ ६३ ॥

प्रभुः। (श्रीवासमुद्दिश्य) अहो, धैर्यम् अहो मनोबलं श्रीवासपण्डितवर्यस्य। सत्यमेवासि त्वं भक्तश्रेष्ठः, सत्यमेव त्वं महाप्राज्ञः। आत्मा वै जायते पुत्रः। पुत्रशोकवच्छोकोऽपि नास्ति भूतले।

भो भक्तोत्तम दर्शितोऽद्य महिमा भक्तेस्त्वया भूतले
यत्त्वं पुत्रवियोगदुःखविकलोऽप्यालम्बसे धीरताम्।
शोकक्षोभविदीर्यमाणहृदयोऽप्याशङ्क्य विघ्नं विधौ
न त्वं मुञ्चसि नामकीर्तनमहो भक्तेस्तव प्रौढता ॥ ६४ ॥

प्रभुः। (क्षणं विचिन्त्य स्वगतम्) अप्येतादृशस्य महाभक्तस्य पुत्रश्चिराय पितरं त्यजेत्? अथवा सत्यमेव यदि जीवनमस्यावसितं, महाप्रयाणेऽस्य नाहं बाधा भवेयम्।

श्रीवासः। देव! त्वं यत्र प्रभुः, स्वयं करोषि यत्र कृपावितरणं, तत्र साधारणजनस्य प्रयत्नेन किम्? चिरदयालोर्भवत इयमेव कृपा

यन्मम पुत्रोऽद्य तस्य मातरं शोकसागरे निमज्य लोकान्तरं गत इति ! तवेच्छा सर्वथा शुभदायिनी ।

प्रभुः । यत् त्वादृशो मम न कोऽपि नितान्तभक्तः
प्रेयान् प्रियः प्रियतमोऽपि च यत् त्वमेव ।
द्वारे भवामि तव याचकवत् ततोऽहं
नृत्यामि च प्रतिदिनं सह भक्तवर्गैः ॥ ६५ ॥

श्रीवास ! आलिङ्गनं देहि मे, तव स्पर्शेन शरीरं मे भवतु शीतलं पवित्रञ्च ।

(इति प्रेम्णालिङ्गति) ।

पाषण्डनेता । अहो महत् सौभाग्यं मे । भक्तभगवतोरपूर्वं माहात्म्यं दृष्ट्वा नूनमद्य मुक्तिर्मे जाता ।

जयत्यपूर्वो हरिनाममन्त्रो
जयत्यपूर्वो भगवत्प्रसादः ।
जयत्यपूर्वो दृढचित्तभक्तो
जयत्यपूर्वो महिमा च भक्तेः ॥ ६६ ॥

(सर्वे कीर्तनरता बहिर्गच्छन्ति)

दशमोऽङ्कः

[शचीगौरसंवादः]

स्थानम्—**महाप्रभु-गृहप्राङ्गणम्**

[ततः प्रविशति शची गौराङ्गश्च]

शची। वत्स गौर ! यदाप्रभृति जन्मान्तरदुहिता मे विष्णुप्रिया मदीय-दृष्टिपथमागता तदाप्रभृति महतीयम् आशा सञ्जाता यदियं मे दुहितॄणामभावजनितं हृदयक्षोभं निराकरिष्यतीति। विधातृकृपया सफला मे आशा। मन्ये कन्यातोऽप्यधिकाधिकं स्नेहं मे समाकर्षतीयम्। लुप्तप्राया मे कन्यावियोगजा यातना। सेयं विष्णुप्रिया न केवलं मम परिवारस्य परन्तु समग्रस्य देशस्यापि लक्ष्मीरिव राजते। वयसा नवीनापि विद्यया बुद्धिप्राखर्येण च निखिल-नवद्वीपनारीसमाजस्य मुकुटायमानेव सा वर्तते। अस्याः खलु,

जानेऽन्यजन्मार्जितशास्त्रवासना
प्रोद्बोधितास्मिञ्जनने ह्यदृष्टतः।
विद्याममुष्या विदधे समुज्ज्वलां
नो चेत् कथं स्यात् प्रतिभेदृशी स्त्रियः ॥ ९७ ॥

यथा शास्त्रालोचनार्थं त्वत्सकाशमायान्ति बहवः पुरुषास्तथा बहवो नागरिक्यो जानपदाश्च रमण्यो विष्णुप्रियासमीपमागच्छन्ति जीवनपरिचालनादिशिक्षार्थम्।

समुन्नमयितुं मनो निजनिजं सदा योषितः
सुदूरतरदेशतोऽप्यहह यन्ति विष्णुप्रियाम्।
तयादरपुरःसरं सदुपदेशमापादिता
भवन्ति सफलशया अबहुनैव कालेन ताः ॥ ९८ ।

किञ्च,

संसारचर्यामभिलब्धुमुत्सुकाः
शिष्यायमाणा रमणीः समागताः ।
सेयं तथा शिक्षयते सुकौशलं
वृद्धाप्यहं येन भजामि विस्मयम् ॥ ९९ ॥

श्रीगौराङ्गः । एतत् सर्वं भवत्प्रसादेनैव जननि ! संघटितम् । वधूमाता ते सन्तानेभ्योऽप्यधिकस्नेहमधिकुर्वाणा तिष्ठतु ।

आसीत्ते दशसन्तति-द्रुमसमाकीर्णं यदुद्यानकं
दुर्वारा नियतिस्तदद्य विदधे हाहा मदेकद्रुमम् ।
तत्रेयं लतिका विधातृकृपया तत्रैव लब्धास्पदा
प्रच्छायाशिशिरं तनोतु हृदयोद्यानं तवेत्यर्थये ॥ १०० ॥

शची । शृणु वत्स ! शृणु । मम विष्णुप्रिया सर्वा मधुरकठोरं शिक्षयति । कस्या अपि दोषे उपलभ्यमाने

क्षीणं तिरस्कारवचस्तदीयं
तनोति शिष्यासु हितं प्रभूतम् ।
करोति कोपेन विनैव तासां
चेतांसि सा भीतिसमाकुलानि ॥ १०१ ॥

वयसा बालिकाप्यसाधारणीं शक्तिं सा धारयति । तदत्र केवलमिदमाशासे

सेयं दुर्लभशक्तिर्दुःखनिपीडितनिखिलजगताम् ।
तापत्रयं हरन्ती चिरमम्लाना प्रचयं भजतु ॥ १०२ ॥

श्रीगौराङ्गः । जननि ! तदेव भूयसा भविष्यति ।

एतादृशी शक्तिरदृष्टपूर्वा
न कल्पते व्यक्तिविशेषभूत्यै ।
भवेत् तया सर्वजगत् समृद्धं
दीप्त्या यथेन्दोरथवा खरांशोः ॥ १०३ ॥

शची । पुत्र ! त्वया सुष्ठु कृतं मुकुन्दसञ्जयस्य चण्डीमण्डपाच्चतुष्पाठीम् अस्मद्गृहे स्थानान्तरितं कुर्वता । विष्णुप्रिया मे साम्प्रतं मधुरं हसति लपति—जीवनं तस्याश्छन्दःसुसमञ्जसं जातम् । तदहम् इदानीं केवलम् इदमेव प्रार्थये—

परस्परस्नेहविषक्तमानसौ
सुखं युवां तिष्ठतमेवमन्वहम् ।
अनुष्ठितैः शिक्षणदीक्षणादिभि-
र्महोपकारं तनुतं जनुष्मताम् ॥ १०४

अपि च,

उत्सङ्गे युवयोर्निधाय पलितव्याप्तं शिरश्चञ्चलं
स्वव्यापारपराङ्मुखे च नयने संन्यस्य वामास्ययोः ।
युष्मद्वक्त्रविनिर्गतामृतमयं श्रीनाम संश्रृण्वती
काले त्वज्जनकस्य सन्निधिमहं यायामिति प्रार्थना ॥ १०५ ॥

श्रीगौराङ्गः । (स्वगतम्) अहो ! मातुरयमभिलाषो मया पूरयितुं शक्येत वा ? कथमिति चेत्

आनन्दाय समुत्सुकं मम मनो नाल्पे कृतार्थं भवेत्
संसारे सुखतस्करे निविशते बीभत्ससारे न वा ।
पत्न्या किं किमुताम्बया किमुत वा सोदर्यमित्रादिभि-
र्ये मां लम्भयितुं न सन्ति कुशलाः कैवल्यमानन्दनम् ॥१०६॥

तदिह किं प्रतिवचनं मात्रे देयम् ? भवत्वेवं ब्रवीमि । (प्रकाशम्) जननि ! तवाभिलाषं पूरयितुं सर्वथाहं यतिष्ये, फलं पुनरीश्वरेच्छानुसारीति सर्वथा स्मर्तव्यमेव ।

याचस्व भगवन्तं तत् स्वाभिलाषप्रसिद्धये ।
स चेत् प्रीतो भवेद्देवो दुर्लभं किं जगत्त्रये ॥ १०७ ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।)

एकादशोऽङ्कः

[विष्णुप्रियायाः श्रीगौरविरहाशङ्का]

स्थानम्—शचीदेव्या गृहप्राङ्गणम्

समयः—प्रातःकालः

(शचीमाता, ईशाननागरः, विष्णुप्रिया श्रीगौराङ्गश्च)

शचीमाता। ईशान ! वधूमाता मे कुत्रास्ते ?

ईशानः। मातः ! चट्टलपल्लीतः समायाता श्रील-पुण्डरीक-विद्यानिधि-सहधर्मिणी। विष्णुप्रिया तया साकमालपनरता वर्तते।

शचीमाता। वत्स ईशान ! वधूमाता मे स्वदेहनिरपेक्षा केवलम् अस्माकं कृते दिवसयामिन्यौ श्राम्यति। एतेन तस्याः स्वास्थ्यहानिरचिरेणैव कालेन भविष्यतीति शङ्के। पश्य,

सा धूपवर्त्येव चिरं ज्वलन्त्या
स्वदेहयष्ट्या कुरुते प्रियं नः।
किन्तु ज्वलन्ती सुभृशं समन्ता-
दुपैति शेषं नचिरेण वर्तिः ॥ १०८ ॥

ईशानः। मातः ! तवाशीर्वादेनाग्रजामणिर्मे भविष्यति सुचिरजीविनी। तस्या यशःसौरभं विश्वमखिलं संपूरयिष्यति। मातः ! गौराङ्गा-दप्यधिकाम् इदानीम् अग्रजामणिं मन्ये विष्णुप्रियाम्। पश्य मातः !

गौराङ्गश्चिरलालनाद् यदपि मे जातो नितान्तप्रियः
प्राणा मे स बहिश्चरा इति पुरा यच्चापि सम्भावितम्।
प्राप्तायां पुनरद्य लोचनपथं विष्णुप्रियायां मम
व्यत्यासः खलु तस्य तस्य मनसो भावस्य सन्दृश्यते ॥१०९॥

विष्णुप्रिया। (त्वरितमागत्य) जननि ! चट्टलपल्लीस्था श्रीलपुण्डरीकविद्या-

निधिगृहवासिनी सुशीला जननी कथयति यत्, "ज्ञानेन हरिर्लब्धव्यो न तु भक्त्या, भक्त्या तु स केवलं सन्निकर्षमानीयत" इति। मया तु मन्यते, ज्ञानेन हरिः केवलं कटाक्षवीक्षणयोग्यो जायते न तु लभ्यते। भक्तेरेव रीतिरेषा यत् सा हरिं निर्निमेषवीक्षणयोग्यं करोति। निर्निमेषवीक्षणाद् हरिर्हृदय एव केवलं वसति, नान्यत्र गन्तुं पारयति। ज्ञानमार्गान्वेषणेन तु स केवलं धावन्नेवास्ते।

शचीदेवी। वत्से! अस्मिन् विषये तवार्यपुत्र एव प्रमाणम्। अतः स एव त्वाम् उपदेक्ष्यति। काञ्चना कुत्रास्ते? काञ्चने!

(इति शचीदेवी निष्क्रान्ता।)

श्रीगौराङ्गः। (स्वगतम्) कथमियं कैशोरपाददेशमापन्नापि सर्वेषु भक्तिशास्त्रेष्वधीतविद्येव सर्वा योषितः शिक्षयते? (विष्णुप्रियामुद्दिश्य) विष्णुप्रिये! निरुपमा ते विष्णुभक्तिः। अत एव नाम्नापि विष्णुप्रियासि! अस्मिन् कलियुगे स्वयं भगवान् एव नामव्यपदेशेन सर्वत्रात्मानं प्रकाशयति।

विष्णुप्रिया। तत्रैवास्य कलिहतजीवस्य महती प्रत्याशा।

श्रीगौराङ्गः। देवि! शृणु। वैदिको यज्ञः खल्वस्मिन् युगे नामसंकीर्तने रूपान्तरितो भविष्यति। हरिनामैव प्रेमकल्लोलं संसारसमुद्र उत्तोलयिष्यति। तेनैव जीवजगतोः समुद्धारो जायेत। प्रेमा प्रेमतरणी च हरिनाम।

विष्णुप्रिया। (परमाश्वस्ता) एवं चेत् कथमावाम् अस्मिन् विषये तत्परौ न भवावः? त्वया साकम् अहमपि कठोरं प्रयत्नं करिष्ये। यदि तेन जगतः किञ्चन दुःखलाघवं भवेत्। यत्र कुत्रापि त्वं गमिष्यसि, अहमपि तत्र तत्र गमिष्यामि। त्वं यद् यद् व्रतं पालयिष्यसि, अहमपि तत्तदाचरिष्यामि।

प्रभो ! सहधर्मिन्यास्ते धर्माचरणं त्वत्परिचालनापेक्षि । मां तथा परिचालय यथाहं जगतो हिताय भवेयम् ।

श्रीगौराङ्गः । (सस्मितम्) त्वं सर्वथा तथैव भविष्यसि । युगयुगान्तर-पुञ्जीभूता गाढतमिस्रा त्वयैवापनेया ।

विष्णुप्रिया । नाथ ! अन्यत् किमप्यस्ति वचनीयम् । विगतयामिन्यां स्वप्नदृष्टस्त्वमभाषिष्ठाः, यत् त्वं मां परित्यज्य गमिष्यसीति । प्रभो ! सर्वमपि दुःखं सोढुं समर्थास्मि न तु त्वद्विरहम् । कथं वा त्वं मां परित्यक्ष्यसि ?

किं किञ्चित् स्खलनं प्रभो तव पदद्वन्द्वस्य सेवाविधौ
दृष्टं मे भवता ? त्वदीयवचनं किं वा मया लङ्घितम् ?
दौर्भाग्यादमतं तवास्ति विहितं किं वा कदाचिन्मया ?
येनैवं प्रतिकूलतां कलयते मय्येकपत्नयां भवान् ॥ ११० ॥

अहो कष्टम् ! विवाहवासरे सञ्जातं पादस्खलनमपि कथमद्य स्मृति-पथे समापतति ?

श्रीगौराङ्गः । देवि ! किमेवमस्थाने पर्याकुलासि ?

पादं नैकमपि प्रसारितमहो द्वारात् परस्तान्मया
वासश्चापि तदेव कोमलमिदं यद्धार्यते सर्वदा ।
वाचा नापि घुणाक्षरप्रतिमयाप्युक्तो गृहान्निष्क्रम-
स्त्वं स्वप्नप्रतिपन्नवस्त्ववितथं मत्वा मुधा क्लिश्यसि ॥ १११ ॥

विष्णुप्रिये ! सहनासहनयोर्भवित्तव्यतैव बलवती । तव नाम्नः सार्थक्यं त्वमवश्यमेव जगत्सकाशे प्रकटयिष्यसि ।

विष्णुप्रिया । आर्यपुत्र ! नाम्नः, परिवारस्य देशस्य वा—कस्यापि गौरव-हानिं नाहं वाञ्छामि । किन्तु त्वद्विरहो नाम्नापि मां शोषयति । तस्य शङ्कापि मां मरणपथगामिनीं करोति । अहो ! किं वा भविष्यति सप्ततिवर्षदेशीयाया मातुर्मे शचीदेव्याः ? किं वा

भक्तजनस्य ? निखिलं भुवनं तव वदनकमलमवलोक्येव जीवति, किं वा भवेत्तस्य ?

श्रीगौराङ्गः। विष्णुप्रिये! विश्वं कृष्णात्मकम्। कृष्णनामाजस्रं जप, तेनैव विश्वमाप्यायितं भविष्यति।

विष्णुप्रिया। मम कृष्णमहं सर्वदा सर्वथा पूजयामि, पूजयिष्यामि च। केवलं प्रार्थये न स मां परित्यज्य कदापि दूरं गच्छत्विति।

श्रीगौराङ्गः। देवि! शृणु। वहिर्गतोऽपि नाहं कदापि त्वां विहाय स्थास्यामि। तत्त्वतस्त्वया सह विरहः कदापि न संभवति।

विष्णुप्रिया। देव! त्वत्समाश्वासात् कृतकृतार्थास्मि।

श्रीगौराङ्गः। देवि! न समाश्वासनम् इयं सत्यमेव भूतार्थव्याहृतिः। मम सम्पर्कात्त्वमसि स्वयं प्रीतिमूर्तिः। मम भक्तजनसम्पर्कात् सा त्वमेव स्वयं भक्तिः। प्रीतिश्च भक्तिश्च त्वं स्वयमेव। त्वत्स्वरूपानुकारेण मम धर्मश्च भविषयति मातृमुखी प्रेमभक्तिधर्म इति। विष्णुप्रिये! अतः परं किं ते प्रियं करोमि ?

विष्णुप्रिया। इतोऽधिकं किं प्रियं स्यात्? तथापीदमस्तु—

भवन्तु सुखिनः सर्वे भक्तिधर्मप्रसादिनः।
मधु क्षरतु सर्वत्र जगन्मधुमदस्तु नः॥ ११२॥
भक्तिमत्तं जगत् सर्वं कुरु नाथ जनार्दन।
प्रेमस्रोतो वहत्वत्र देवदेव निरञ्जन॥ ११३॥

समाप्तमिदं श्रीश्रीप्रीतिविष्णुप्रियं नाटकम्
